

VILÁG- TÖRTÉNET

5. (37.) évfolyam 2015. 4.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET FOLYÓIRATA

- **GYÓNI GÁBOR**
OROSZORSZÁG MINT BIRODALOM
- **SZ. BÍRÓ ZOLTÁN**
AZ OROSZ BIRODALOM „IDEGENJEI”
- **JEKATYERINA PRAVILOVA**
A BELSŐ TRANSZFEREK SZEREPE
AZ OROSZ BIRODALOM IGAZGATÁSÁBAN
- **DEÁK ANDRÁS**
GAZDASÁGI MODERNIZÁCIÓ ÉS ORIENTÁCIÓVÁLTÁS
A POSZTSZOVJET TÉRBEN
- **ALEKSZANDR SZTIKALIN**
AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM
ÉS A SZOVJET–JUGOSZLÁV VISZONY
- **SZEMLE**
KÉPES GYÖRGY, KRÁNITZ PÉTER PÁL, KECSKÉS D. GUSZTÁV ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Bottoni Stefano (felelős szerkesztő)
Bíró László (szerkesztő), Farkas Ildikó, Martí Tibor,
Skorka Renáta (rovatvezetők)
Katona Csaba (olvasószerkesztő)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Anderle Ádám, Borhi László,
Erdődy Gábor, Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Papp Imre, Pók Attila, Poór János

5. (37.) évfolyam 2015. 4.

TARTALOM

Birodalomkutatás Oroszországban (Sz. Bíró Zoltán)	503
<i>Tanulmányok</i>	
Gyóni Gábor: Oroszország mint birodalom. Az Orosz Birodalom területe és népessége	505
Sz. Bíró Zoltán: Az Orosz Birodalom „idegenjei”	521
Jekatyerina Pravilova: A belső transferek szerepe az Orosz Birodalom igazgatásában	553
Deák András: Az inercia jegyében. Gazdasági modernizáció és orientációváltás a posztszovjet térben	575
Font Márta: I. András és Bölcs Jaroszlav	607
Sashalmi Endre: A koronázási érme mint legitimációs médium a 18. századi Oroszországban. I. Katalin, Anna, Erzsébet és II. Katalin császárnők koronázási érméinek ikonográfiai vizsgálata	625
<i>Műhely</i>	
Alekszandr Sztikalin: Az 1956-os magyar forradalom és a szovjet–jugoszláv viszony 1956–1957. Egy orosz–szerb forráskiadási munkálat kapcsán	645
<i>Szemle</i>	
Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai (Képes György)	667
Atatürk és az Új Törökország képe a náci ideológiában (Kránitz Péter Pál)	672
A frankofón Európa és Magyarország a hidegháború kezdetén (Kecskés D. Gusztáv)	675

Jelen számunkat szerkesztette: Sz. Bíró Zoltán

CONTENTS

Researching the Empire in Russia (Zoltán Sz. Bíró)	503
<i>Studies</i>	
Gábor Gyóni: Russia as Empire: Territorial Expansion and Population of the Russian Empire	505
Zoltán Sz. Bíró: Being “Alien” in the Russian Empire: The Legal and Social Status of “Eastern” and “Western” Ethnic Groups	521
Ekaterina Pravilova: The Role of Internal Colonization in the Bureaucratic System of the Russian Empire	553
András Deák: Under the Sign of Inertia: Economic Modernization and Orientation Change in the Post-Soviet Space	575
Márta Font: Andreas the First and Yaroslav the Wise	607
Endre Sashalmi: The Coronation Medal as a Vehicle of Legitimation: Iconographic Analysis of the Coronation Medals of Four Empresses, Catherine I, Anne, Elisabeth and Catherine II	625
<i>Workshop</i>	
Alexandr Stykalin: The 1956 Hungarian Revolution and the Soviet–Yugoslav Relations: Reflections on a New Documentary Book	645
<i>Book Reviews</i>	
From the Human Body to the Clockwork: Metaphors of State, and State-building (György Képes)	667
Atatürk and the New Turkey in the Nazi Imagination (Péter Pál Kránitz)	672
The French-speaking European Countries and Hungary at the Beginnings of the Cold War (Gusztáv D. Kecskés)	675

SZERZŐINK

Deák András, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézet • Font Márta, az MTA doktora, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem BTK • Gyóni Gábor, PhD, tudományos munkatárs, ELTE BTK • Kecskés D. Gusztáv, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet • Képes György, PhD, egyetemi adjunktus, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar • Kránitz Péter Pál, doktorandusz, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK • Pravilova, Jekatyerina, egyetemi tanár, Princeton University History Department • Sashalmi Endre, az MTA doktora, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem BTK • Sz. Bíró Zoltán, tudományos főmunkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet • Sztikalin, Alekszandr, kandidátus, tudományos főmunkatárs, Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézet

Birodalomkutatás Oroszországban

Az elmúlt 10–15 évben az oroszországi kutatók körében ismét megélenkült az érdeklődés a birodalmi tematika iránt. A tudományos szempontokon túl ebben nyilván szerepet játszottak más körülmények is – mindenekelőtt az a máig meglévő élénk társadalmi érdeklődés, amely a Szovjetunió felbomlásának történetét övezi –, ám ezek nem zavarták meg az elmélyült kutatói munkát, inkább inspirálták azt. Olyannyira, hogy szinte lehetetlen számba venni azokat a fontos monográfiákat és tanulmánygyűjteményeket, amelyek az Orosz Birodalom történetére vonatkozóan az elmúlt másfél évtizedben oroszul megjelentek. Ebben a munkában kitüntetett szerepet vállalt két moszkvai kiadó, a Novoje Izdatyelsztvo (*Новое Издательство*) és a Novoje Lityeraturnoje Obozrenyje (*Новое Литературное Обозрение*).

Az előbbi „Új határok” (*Новые границы*) címmel még 2004-ben sorozatot indított a birodalom történelmi jelenségével foglalkozó köteteknek. A sorozat első könyveként egy olyan tanulmánygyűjteményt adtak közre, amelyben hazai és külföldi szerzők a kontinentális birodalmak működését vetették egybe több szempont alapján (*Российская империя в сравнительной перспективе*). A kötet első fejezetének nagy összefoglaló tanulmányait a kérdéskör olyan elismert kutatói jegyzik, mint Alfred Rieber, Dominic Lieven és Andreas Kappeler. Külön fejezetet kapott a birodalmi elitek rekrutációjának és természetének elemzése, illetve annak vizsgálata, hogy a birodalmi tényező milyen szerepet játszott az egyes birodalmak gazdaságának működésében és teljesítményében. De a kötetben olyan izgalmas, máig kevésbé kutatott témák is felmerültek, mint a helyi bíróságok és a birodalmi jog érvényesülése a birodalmi perifériák igazságszolgáltatási gyakorlatában. A sorozat következő, 2005-ben megjelentetett kötete az Orosz Birodalom történetével foglalkozó külföldi kutatók tanulmányaiból adott közre gazdag válogatást (*Российская империя в зарубежной историографии*). A sorozat harmadik kötete a ma már évek óta Princetonban tanító Jekatyerina Pravilova könyve volt (*Финансы империи. Деньги и власть в политике России на национальных окраинах. 1801–1917*). A komoly figyelmet keltő monográfia a birodalom pénzügypolitikáját, a belső transzferek szerepét vizsgálta meg abból a szempontból, hogy azok miképp illeszkedtek a birodalom irányításának általános rendszerébe. A szerző olyan kevésbé ismert kérdéseket tekint át könyvében, hogy indokoltnak találtuk annak két részletét az alább következő birodalmi blokk részeként magyarul is közreadni. Néhány évnyi szünet után a sorozat 2010-ben újabb két kötettel jelentkezett. Az egyik a

birodalom és a nacionalizmus fogalmai körüli félreértéseket (*Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма*), míg a másik – Szergej Glebov monográfiája – a 20. századi orosz emigráció talán legeredetibb szellemi irányzatát, az úgynevezett eurázsiai mozgalom hagyatékát tekinti át (*Евразийство между империей и модерном*). A következő évben ismét két kötet jelent meg a sorozatban. Az egyik a birodalom és a nemzet történelmi emlékezetben betöltött szerepét (*Империя и нация в зеркале исторической памяти*), míg a másik az Orosz Birodalom működésének mindennapi gyakorlatát és a nyelvpolitika ebben játszott szerepét tekinti át (*Изобретение империи: языки и практики*).

A Novoje Lityeraturnoje Obozrenyje más utat választott. A kiadó egy olyan sorozatot indított útjára, amelynek kötetei a területi szempontot követve az Orosz Birodalom perifériáinak – egymástól gyakran jelentősen eltérő – igazgatási gyakorlatát mutatták be (*Окраины Российской империи*). A sorozat első könyve a birodalom nyugati peremvidékén érvényesülő politikát tekintette át (*Западные окраины Российской империи*), míg a 2007-ben megjelent második kötet az Észak-Kaukázusban alkalmazott módszereket (*Северный Кавказ в составе Российской империи*). Ugyanebben az évben jelent meg a Szibériával foglalkozó kötet (*Сибирь в составе Российской империи*), majd 2008-ban a közép-ázsiai területek birodalmi igazgatását áttekintő könyv (*Центральная Азия в составе Российской империи*). A szerkesztőség a sorozat utolsó köteteként 2012-ben a Besszarábiával foglalkozó monográfiát adta közre (*Бессарабия в составе в Российской империи*).

A birodalmi tematika kapcsán feltétlenül említést kell tenni még egy jelentős vállalkozásról, a kazanyi birodalomkutató központ (*Центр исследований национализма и империи*) folyóiratáról, az *Ab Imperiá*ról. A periodika szakmai minőségéről bárki meggyőződhet, aki kezébe veszi azt a több mint hatszáz oldalas válogatást, amelyet a folyóiratban megjelent tanulmányokból állítottak össze és adtak ki 2004-ben Kazanyban (*Новая имперская история постсоветского пространства*).

Látva az oroszországi birodalomkutatás figyelmet érdemlő eredményeit és gazdag szempontrendszerét, a *Világtörténet* szerkesztősége indokoltan találta, hogy egy önálló blokkot szenteljen e kérdéskörnek. A tematikus összeállítás egyúttal bepillantást enged a magyarországi kutatásokba, bizonyítva, hogy a magyar kutatókat is foglalkoztatja a birodalmi szerveződés megannyi vonatkozása. Jelen számban az egyes tanulmányok főképpen a birodalmi központ és a határterületek gazdasági viszonyaira, az Orosz Birodalomban élő népek-nemzetek életének, jogállásának megszervezésére, a birodalmi ideológia közvetítésének bizonyos formáira fókuszálnak.

Sz. Bíró Zoltán

Oroszország mint birodalom

Az Orosz Birodalom területe és népessége

1721. október 22-én – a Gergely-naptár szerint november 2-án – Szentpéterváron az orosz szenátorok császárrá és a Haza Atyjává nyilvánították I. Pétert, s ezzel megszületett az Orosz(országi) Birodalom (*Rosszijszkaja imperija*). Még két hónap sem telt el azóta, hogy I. Péter Oroszországa 21 évig tartó háború után legyőzte Svédországot, és a nystadti békeszerződés értelmében kijutott a Balti-tengerre. Oroszország 1721 után nevében is birodalommá vált, mely elnevezést egészen 1917-ig viselte. Oroszország impériummá való átnevezése, az uralkodó imperátor titulusa úgy is értékelhető, mint az ország I. Péter idején kezdődött nyugatosodásának egyik aktusa. A „lényegét” tekintve azonban Oroszország már korábban is birodalom volt. A 15. század végén a Moszkva-központú tulajdonképpeni Oroszország létrejött (a görögös-historizáló *Rusziya*, *Rossziya* nevet fölvéve)¹ egy új birodalom születését is jelentette.²

De mi a birodalom? Milyen jellegzetességek, lényegi tulajdonságok különböztetik meg a birodalmakat – a hangzatos névadáson kívül – más államoktól? Nyikolaj Kragyin, az eurázsiai birodalmak tipológiájának rendszerezője és teoretikusa alapján a birodalmak a következő jellegzetességek alapján ragadhatók meg: 1. nagy, alkalmasint transzkontinentális területi kiterjedés, ami katonai hódítás útján jön létre; 2. különböző vallások és kultúrák jelenléte, multietnikus jelleg; 3. metropólia és kolóniák megléte; 4. bizonyos ideológia kapcsolódik hozzájuk.³ Ezek mindegyike jellemző volt az Orosz Birodalomra, mely azonban sajátos, a nyugati birodalmakétól eltérő fejlődési pályán haladt.

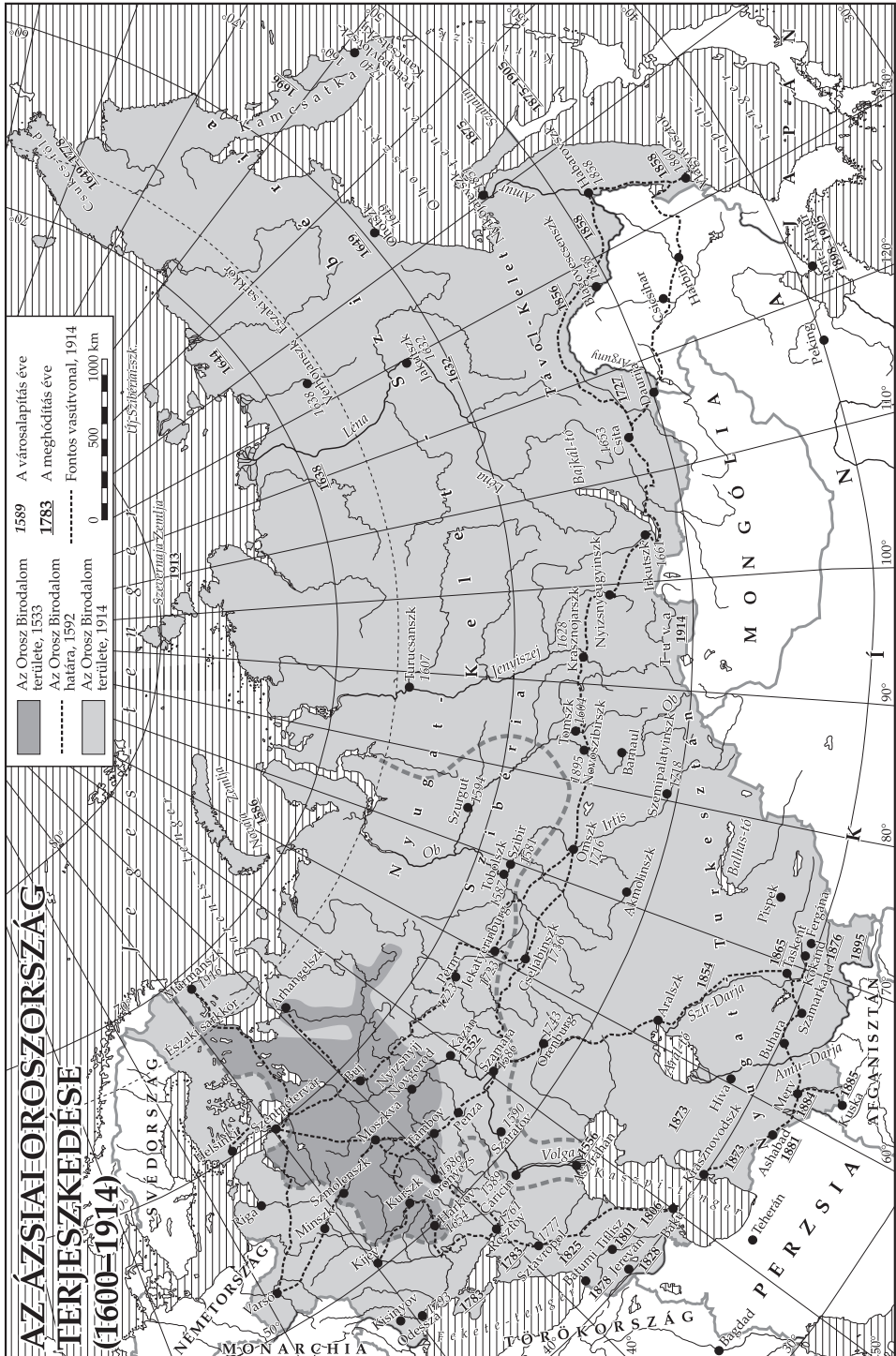
Minden birodalomra jellemző, hogy katonai hódítások útján jön létre. A 15. században megszülető Oroszország magja Moszkva volt. Moszkvának a 15. század végén, III. Iván uralkodása idején (1462–1505) sikerült „egyesítenie az orosz földet”. Ez az „egyesítés”, melyet a centralizátor szellemiségű orosz/szovjet történetírás egyöntetűen „progresszív történelmi folyamatként” értékelt, alkalmasint kegyetlen hódítás volt. Az orosz állam területének kiterjesztése a következő évszázadokban folytatódtott. Ennek részletes ismertetésétől most eltekintünk (1–2. térkép).

1 Скрынников, 2008. 9. Maga a *Rószija* (*Ρωσία*) toponímia egyébként a 10. század közepén bukkan fel először, mégpedig a bizánci irodalomban, Bíborbanszületett Konsztantinosz császár *A birodalom kormányzásáról* szóló művében. Szili, 2009. 78.

2 Szkrinnjykov, 1997.

3 Крадин, 2000. 315–316.

A 20. század elejére Oroszország területe 21,8 millió km²-re nőtt, meghódította a Baltikumtól a Csendes-óceánig terjedő hatalmas eurázsiai térséget. Ez a nagy eurázsiai birodalom azonban gazdasági-kulturális-demográfiai értelemben nagy aránytalanságokat mutatott. A népesség több mint 80%-a az európai területen élt, Szibéria, de még Közép-Ázsia is gyéren lakott volt (1897-ben több ember élt a Kaukázusban, mint Közép-Ázsiában). A századfordulón a 125 milliós birodalom népességének 13%-a élt csak városokban, a lakosság jelentős része falvakban lakott, és egy tipikus, elmaradott agrártársadalom paramétereivel rendelkezett (a várható élettartam, a járványos betegségek és más közegészségügyi mutatók tekintetében). Átlagban csak minden ötödik ember tudott írni-olvasni, bár a 40 év alattiak, a városiak, a protestánsok körében az átlagnál jóval nagyobb volt a betűk ismerete.⁴

Az Orosz Birodalom népei

Az Eurázsia nagy részét meghódító Orosz Birodalom népessége alapvetően megváltozott a 18–19. század folyamán. Oroszország népességét a 18. század elején, az Orosz Birodalom terjeszkedése kezdetén még több mint kétharmadában (körülbelül 70%) oroszok tették ki.⁵ Az 1897-es első általános oroszországi népszámlálás szerint viszont már csak 44% volt az oroszok („nagyoroszok”) részaránya az etnikailag-nyelvileg-vallásilag igencsak tarka Orosz Birodalom népein belül.

Az orosz nép kialakulását, genezisétekéntve több verzió is olvasható a történeti irodalomban. Az oroszok önelnevezése (*ruszskij*) nyilvánvalóan visszavezethető a középkori *rusz*, *ruszics* etnonimra (mely szó végső soron skandináv eredetű, és eredetileg, a 8–9. században a Ladoga környékére érkező északi germánokra vonatkozott). Ez az etnonim sokáig élt a középkori Rusz területén önelnevezésként (a mai Ukrajna területén is egészen a 19. század közepéig, az újabb keletű *ukrán* identitás meggyökeresedéséig), vagy külső megnevezésként (a Rzeczpospolitában, majd utána Ausztriában is hivatalosan ruténnek nevezték a Galíciában élő keleti szláv népességet). A tulajdonképpen, mai értelemben vett orosz – 19. századi terminológiával „nagyorosz” – nép kialakulása összefüggésbe hozható a keleti szláv népesség etnográfiai súlyának 12. századtól kezdődő lassú északkeletre tolódásával, a Volga–Oka vidék jelentőségének megnövekedésével a Ruszon belül, a keleti szláv–finnugor, majd egyre inkább intenzívebbé váló keleti szláv–török kapcsolatokkal, az orosz „irodalmi” nyelv kialakulásával, melynek alapja a középorosz „moszkvai” nyelvjárás; politikai tekintetben pedig a sajátos „despotikus” politikai modellt képviselő északkeleti Vlagyimir, majd Moszkva felemelkedésével, dominanciájával a 12–15. századtól.

A keleti szlávok, elhagyva Visztula–Pripjaty környéki őshazájukat, a Kr. u. 1. évezred közepe táján megjelenve Kelet-Európában (Nyugat-Eurázsiaiban), alkalmaz-

⁴ *Общий свод*, 1905. 1., 38–39.; Нефедов, 2005a.

⁵ Legalábbis erre lehet következtetni az adóösszeírások, revíziók adatai alapján. Az ukránok aránya körülbelül 13% lehetett. Кабузан, 1990. 84.

kodva a térség geográfiai adottságaihoz, illeszkedve az észak-eurázsiai kulturális mintákhoz, egy magisztrális kultúrát képviselő etnokulturális közösséggé váltak.⁶ A szlávok égetéses-irtásos földművelést folytatva haladtak fokozatosan keletre. A szlávok, oroszok és más népek folyamatos – ma is észlelhető – mozgása, fluktuációja Oroszország történetének egyik legjellemzőbb vonása. V. O. Klucsevszkij általam is sokat idézett aforizmája szerint „Oroszország története egy olyan ország története, mely folyamatosan kolonizálódik”. Hasonló, újabb megállapítás szerint a sajátos orosz civilizáció etnográfiai fundamentuma a „vándorló földművelés”. Az orosz nép „vándorló-földművelő” életmódja, Észak-Eurázsia klimatikus-geográfiai viszonyai, a nagy szabad térségek alapvetően meghatározták az orosz történelem fejlődésének menetét. Ez az oka, hogy az orosz parasztság körében nem alakult ki a magántulajdonú földbirtoklás intézménye, és ez alapozta meg azt a „spontán kolonizációt”, ami – főként keleti irányban – előhírnöke vagy előmozdítója volt az orosz állam terjeszkedésének is.⁷

A soknemzetiségű Oroszországban a népek sajátos együttműködése, szimbiózis alakult ki az évszázadok során.⁸ Az oroszországi kolonizációban az oroszok mellett más népek is nagy számban részt vettek: mordvinok (sokan az Altaj vidékére települtek), tatárok (Közép-Ázsiába sok tatár érkezett, együtt az Orosz Birodalommal), ukránok (Közép-Ázsiába és különösen az orosz Távol-Keletre száz- ezres nagyságrendben költöztek ukránok a 19. században, a 20. század elején már megközelítette az egymilliót a Szibériában élő ukránok száma).⁹ A Szibériába, Távol-Keletre, Közép-Ázsiába, Kaukázusba érkező – főleg persze orosz – népesség volt, hogy asszimilált, volt, hogy maga asszimilálódott (ismertek példák oroszok eljarkutosodására, elburjatosodására, elosztjarkosodására),¹⁰ esetleg az oroszok és az őslakosok részvételével új etnikai formációk alakultak ki (például az oroszok, jakutok, evenkik keveredéséből a 19. században létrejött szibériai dolgánok népe).

Az Orosz Birodalom expanziója során kulturálisan teljesen eltérő népek és régiók fölé terjesztette ki hatalmát. Bevett fogalmaink szerint egyes meghódított régiók „fejlettebbek” (urbanizáltabbak, iparosodottabbak, műveltebb lakossággal rendelkezők), mások „fejletlenebbek” voltak, mint az orosz magterület.

Az Orosz Birodalom 18. századi nyugati terjeszkedésével, a Baltikum megszerzésével jelentős protestáns és német lakossághoz jutott. Oroszország a lojalitásért cserébe nem avatkozott be a baltikumi társadalmi viszonyokba, meghagyta a balti németek domináns szerepét.¹¹ A Baltikum meghódítása után megerősödött a „német faktor” az orosz politikában. Az oroszországi elitben hangsúlyosabbá vált a németek szerepe. A németek súlya aztán nemcsak az elitben, de Oroszország népességében is megerősödött. 1762-től jelentős német betelepítés történt Oroszországba, az Alsó-Volga vidékére. Azokra a területekre hívták be a – természetesen

6 Головнёв, 2009.

7 Милов, 2001; Булдаков, 2010. 665.

8 Szaharov, 2000. 18–29. Az Orosz Birodalom történetének etnonacionalista értelmezésére adott kritikát lásd még: Хаген, 2005. 18–47.; Верт, 2005. 48–82.

9 *Западные окраины*, 2006. 286.

10 Сандерланд, 2005. 199–227.

11 Андреева, 2002. 45.

protestáns – németeket, melyek nemrég még Oroszország kietlen határvidékei voltak, és az Orosz Birodalom sikeres expanziójának köszönhetően váltak „belső területté”. A külföldi telepesek földet, 30 évi adókedvezményt kaptak, valamint a szabad vallásgyakorlás jogát (a telepítési akció 1819-ig tartott). Ez volt Oroszország történetének legnagyobb szervezett betelepítési akciója.¹² Szaratov, Szamara környékén virágzó telepek jöttek létre, annak köszönhetően, hogy a németek a Volga vidékére magukkal hozták *magántulajdonosi szemléletüket*.

1825 és 1914 között mintegy négymillió telepes költözött az Orosz Birodalomba, és sokan Európából, német nyelvterületről érkeztek (voltak tehát, akik nem Amerikában, hanem Oroszországban látták a jobb élet reményét).¹³ Jelentős német populáció alakult ki a mai Ukrajna területén, a Krímben, a Kaukázusban. A 19–20. század fordulóján majd kétmillió német élt Oroszországban.

Az Orosz Birodalom legnagyobb népe az oroszokon kívül az ukrán volt. Az ukrán etnogenezis ugyanolyan vitatott és sokrétű, mint az orosz, mindenesetre a mai értelemben vett ukrán nép kezdetei a Rzeczpospolita idejére (16. század) és a Középső-Dnyeper vidékére vezethetők vissza.¹⁴ Lengyelország felosztásával Oroszország megszerezte a Dnyepertől keletre eső területek után a „jobbparti Ukrajnát” is. S noha Oroszországban a „kisoroszk” és a „nagyoroszk” történelmi sorsközösségét hangsúlyozták, a retrospektív módon ukránnak is nevezhető történelemszemlélet kezdetektől fogva Moszkóviával szemben pozicionálta magát. A 18. században a vélhetően Novgorod-Szeverszkijben készült, *A ruszok története* című mű – mintegy válaszul a *Szinopsziszra* – szembeállította a Rusz örökségének úgymond valódi hordozóit, a délnyugati területeket Moszkvával. A 18. századi Oroszországban, Harkovban és Poltavában ukrán nyelvű értelmiség kezdett kibontakozni (legismertebb képviselője Ivan Kotljarevskij poltavai költő).¹⁵

A Vinnyica–Kijev–Poltava–Harkov környéki ukrán „magterületet” délről az úgynevezett „Új-Oroszország” (Novorosszija) övezte, vagyis a Fekete-tenger 18. század végére meghódított északi partvidéke. Új, európai módon, mérnökiileg tervezett, historizáló módon görögös nevű városok épültek az oroszvá vált Fekete-tenger északi partvidékén: Jekatyerinoszláv (a mai Dnyepropetrovsk, 1776), Herszon (1778), Mariupol (1778), Szevasztopol (1783), Szimferopol (1784), Melitopol (1784), Nyikolajev (1789), Odessza (1794). E városokba zömmel orosz lakosságot telepítettek, s ma is orosz ajkúak, bár identitásukban jórészt ukránná váltak.

Szintén e déli – ma Ukrajnához tartozó – területek betelepítését szolgálta az Új-Szerbia projekt. A Dnyeper középső vidékén, Kijevtől délre kijelölt Új-Szerbiába a 18. század közepétől a Balkánról és Magyarországról főként szerbek, bolgárok költöztek be. A Krími Kánság bukása és a Fekete-tenger–Volga térségében végrehajtott betelepítési programok örökre véget vetettek a „délorosz sztyeppe” vaskor óta tartó nomád korszakának.

12 Каппелер, 1997. 43–45.

13 Кабузан, 1998. 269.

14 Pritsak–Reshetar, 1963. 224–255.

15 Уо. 249.

Az 1840-es években az európai romantikus nacionalizmus elérte a „kis-orosz” értelmiséget is. Az ukrán nemzeti ébredés ebben az időszakban már politikusabb jelleget öltött, központja Kijevbe helyeződött át, ahol 1845-ben megalakult a konspiratív módon szerveződő Cirill és Metód Társaság. A társaság kiállt a szabadságjogokért, a republikánus eszmékért, a szláv népek egységéért, dicsőítette az ukrán múltat és kritikusan viszonyult Moszkvához, melynek despotizmusát nem szláv, hanem tatár örökségnek tekintette. A társaság szervezője Nyikolaj Kosztomarov jeles történész volt, de tagja volt a költő Tarasz Sevcsenko is. A társaság 1847-ben ugyan lelepleződött, de tagjainak munkássága örök érvényű maradt.

A konzervatív I. Miklós cár (1825–1855) halála után, a krími háború kudarcát követően nyilvánvalóvá vált Oroszország lemaradása a Nyugattól, a miklósi konzervatív politika csődje és tarthatatlansága. II. Sándor (1855–1881) uralkodása idején megkezdődött Oroszország modernizációja, melynek talán legfontosabb eleme az 1861-es jobbágyfelszabadítás volt. A sándori reformpolitika sok kedvező eleme ellenére azt a negatívumot is tartalmazta, hogy ebben az időben jelent meg az etnikai nacionalizmus az orosz politika eszköztárában (ez is persze egyfajta európai hatás volt, mint az Oszmán Birodalomban az ifjútörökök heveny és végzetes etnikai nacionalizmusa). Ez különösen brutális formában nyilvánult meg az 1863–1864-es lengyel–litván felkelés leverését követően, de érintette az ukrán nemzeti mozgalmat is. Igyekeztek korlátozni az ukrán nyelvű nyomtatott kiadványok terjesztését, betiltották az ukrán nyelvű színjátszást,¹⁶ egyáltalán, megkérdőjelezték az ukrán nép létét,¹⁷ az ukrán nemzeti mozgalom vezetői emigrációba kényszerültek. A svájci Genfben jelent meg az első ukrán politikai lap, a *Hromada*. Különösen sokat tett az ukrán nemzeti eszme európai terjesztéséért Mihajlo Drahomanov publicista.

Oroszország után Ausztriában, Galíciában is teret nyert az ukrán nemzeti eszme. Galíciában alakult meg az első ukrán politikai párt, a Radikális Párt (1890). 1900-ban az oroszországi Harkovban is létrejött egy radikális ukrán politikai mozgalom. A „határokon átívelő” ukrán nemzeti értelmiség is egyre jelentősebbé vált a 20. század elejére (Ivan Franko, Leszja Ukrajinka stb.). Vagyis az I. világháború és az Orosz Birodalom összeomlása idejére az ukrán nemzeti eszme már kiforrott, készen állt a cselekvésre (de 1917–1921 között politikai megvalósítása mégis elbukott).

Lengyelország felosztásával az Orosz Birodalom nemcsak lengyel (katolikus), hanem nagyszámú zsidó népességet is kapott. Noha II. Katalin bizonyos gesztusokat is tett a zsidók felé (betiltotta a sértőnek érzett *zsidó* szó használatát, helyette bevezetve a *jevrejt*), Szentpétervár korlátozó intézkedéseket vezetett be a zsidókkal szemben, kijelölve azokat a területeket, ahol letelepedhetnek (1791, zsidó letelepedési körzet). Ennek értelmében a zsidók lényegében csak a Rzeczpospolita egykori területén élhettek (1804-ben a letelepedési körzetet kibővítették, belekapcsolva Új-Oroszországot, majd később Besszarábiát). A zsidók ugyanakkor autonómiát kaptak az oktatásban, a belső öngazgatásban.¹⁸ A zsidó letelepedési körzet hivata-

¹⁶ Дякин, 1995. 136.

¹⁷ Миллер, 2000. 58–59.

¹⁸ Миллер, 2006. 108–109.

losan egészen 1917-ig fennmaradt. Részben a korlátozó intézkedések miatt az oroszországi zsidók nem is asszimilálódtak, jiddis nyelvüket megtartották (a zsidók eloroszosodása majd csak a szovjet korszakban következik be). A III. Sándor uralma idején kezdődött zsidóüldözések és antiszemita politikai gyakorlat következtében milliós nagyságrendben hagyták el Oroszországot, elsősorban Amerikába költöztek (1881–1914 között mintegy kétmillió zsidó vándorolt ki).¹⁹

Közép-Ázsia néprajzi viszonyai sokáig érintetlenek maradtak. Csak a 19. század végén, s főleg a 20. század elején érkeztek nagyobb számban szláv telepesek erre a területre (az 1897-es népszámlálás idején még kevés orosz élt Közép-Ázsiában). A 19. század végén uralkodóvá váló nacionalista korszellemnek megfelelően keresztényeket, pravoszlávokat, majd 1903-tól „tősgyökeres orosz származásúakat” igyekeztek Közép-Ázsiába telepíteni.²⁰ Az őslakos nomádok és a földfoglaló telepesek közötti konfliktus 1916-ban vezetett robbanáshoz, amikor a cári kormányzat – megvonva az őslakosok kedvezményeit – megpróbálta a közép-ázsiaiakat is besorozni az orosz hadseregbe. A kitört lázadás során sok orosz telepest lemészároltak. Végül majd a bolsevikok 1921-ben az antikolonizációs politika jegyében vagonba rakják és kitelepítik a közép-ázsiai oroszok jelentős részét.²¹

Az Orosz Birodalom sok mai modern nemzet inkubátora is volt. A modern nemzetté válás folyamata a 19. század második felében elsősorban az Orosz Birodalom nyugati népeit érte el, mindenekelőtt értelmiségüket. A nemzetté válás folyamatának kiteljesedésére sokszor csak már az Orosz Birodalom széthullása után került sor (lásd például a korábban csak „kaukázusi tatárnak” vagy „türknek” nevezett azerbajdzsán nemzet létrejöttét, gyújtópontjában az orosz fennhatóság alá került, bizonyos mértékben russzifikált, szekularizált „azerbajdzsánokkal”), vagy éppenséggel az Eurázsia néprajzi térképét *újra*teremtő szovjethatalom révén indult meg.²² A szovjet nemzetteremtésre különösen látványos példa a különböző eredetű közép-ázsiai török csoportokból (többek között üzbégek) összegyűrt üzbég nemzet esete.²³

II. Sándor uralkodásától kezdve jelent meg és egészen 1917-ig folytatódott Oroszországban az erőszakos russzifikáló politika. E nacionalista gyakorlat célja nem is az integráció volt, hanem a szegregáció: a zsidók, tatárok, lengyelek, németek, nem pravoszlávok kiszorítása.²⁴ Ennek elemei jelentek meg az 1863–1864-es lengyel-litván felkelés elfojtása után, de a russzifikáló-unifikáló politika jegyei (az orosz nemzetiségű káderek előnybe hozása, orosz, pravoszláv telepítési programok, a belső határok módosítása, numerus clausus) megfigyelhetők a „békés” Baltikumban, a Kaukázusban (Grúziában), majd II. Miklós uralkodása idején (és különösen Pjotr Sztolipin miniszterelnöksége alatt) a Finn Nagyhercegség vonatkozásában is.²⁵

19 Уо. 139–140.; *Западные окраины*, 2006. 333–334.

20 Дякин, 1995. 141.

21 Генис, 1998. 44–58.

22 Az északi népek szovjet „megteremtésére” vonatkozóan lásd: Головнёв, 2012. 3–12.

23 A modern üzbég nemzet eredetére vonatkozóan lásd az *Etnograficeszkoje obozrenyijében* 2005-ben lezajlott vitát. Különösen: Ильхамов, 2005. 25–47.

24 Каппелер, 1997. 203.

25 Дякин, 1995. 137–139.; Дякин, 1996. 46–47.; Font–Krausz–Niederhauser–Szvák, 1997. 403–406.

A russzifikáló-szegregáló politika jelentős mértékben hozzájárult az Orosz Birodalom instabilitásához a 20. század elején.²⁶ Az 1905 utáni liberalizáció (pártok, lapok, egyesületek létrejötte) ugyan a nemzetiségi kérdés élét is tompította, az I. világháború azonban megint felszínre vetette a problémákat. 1914-ben német-pogromok zajlottak az oroszországi nagyvárosokban, az ősszel megszállt Galíciában az orosz hadsereget kísérő zsidópogromok mellett kísérlet történt ott is egyfajta russzifikáló gyakorlat bevezetésére (például a görög katolikusok erőszakos átterítésére); a lengyelkérdésben csak azután volt hajlandó ígéreteket tenni Petrográd, hogy a lengyel területek tartós német megszállás alá kerültek. Közép-Ázsiában pedig 1916-ban véres felkelés tört ki.

A modern nemzettudat 19–20. századi általánossá válása előtt az emberek identitásában a vallási hovatartozás volt a leginkább meghatározó. Az Orosz Birodalom inkább volt pravoszláv, mint orosz. Az 1906-os első orosz alkotmány deklarálta a pravoszlávia kitüntetett szerepét, azt hivatalosan is „első és uralkodó” vallásnak nyilvánítva (bár a többi felekezet számára is garantálva a szabad vallásgyakorlást).²⁷

Oroszország a 16. század közepén vált multikonfesszionális országgá, a muszlim Volga–Urál vidék meghódításával. S bár Moszkva összességében toleránssal bánt a muszlimokkal, mint tette azt például a korabeli Spanyolország, 1552-ben, Kazany elfoglalása után erőszakos krisztianizáció kezdődött, minek következtében főként pogány udmurtok és marik keletre voltak kénytelenek vándorolni (az erőszakos térítés még I. Péter idején is folytatódott).²⁸ Moszkvában a 16–17. század óta jelentős protestáns közösség élt, s a protestáns bevándorlókat többnyire szívesen látták Oroszországban. A 18–19. században a lutheránusok sok fontos pozíciót is betöltöttek. Katolikusok csak a 18. században, Lengyelország felosztása után kerültek nagy számban Oroszországhoz.

A 17. században súlyos vallási belharc rázta meg Oroszországot – ám a pravoszláv óhitűek kegyetlen üldözése a „szabályos”-görögös egyházi rítus jegyében mintegy előkészítette a felülről vezényelt, „európai” reformokat. Az Orosz Birodalom nagyfokú expanziója és a 18. századi európai korszellem természetesen magukkal hozták a II. Katalin idején deklarált vallási toleranciát, ami a muszlimokra is kiterjedt (1773: vallási türelmi rendelet; a Krím megszerzése után II. Katalin deklarálta az iszlám vallás sérthetetlenségét; 1788: az ufai muftiátus létrehozása, tatár iskolák alapítása, a muszlim kultúra támogatása).²⁹ Ez a felvilágosult szellem csak a 19. század végén változott meg, amikor korlátozó intézkedéseket vezettek be – lényegében a zsidókkal szembeniekkel egy időben – a muszlimokkal szemben is (például az ügyvédi, pedagógiai pályákon).³⁰

A katolikusok ügye összefonódott a lengyelkérdéssel. Az orosz állam, amennyire lehetett, igyekezett ellenőrzése alá vonni a katolikus egyházat is. Ennek olykor abszurd következményei lettek. Például a jezsuita rend pápai betiltása (1773)

26 Дякин, 1995. 141.

27 Конституция Российской империи, 1908. 65.

28 Каппелер, 1997. 34.

29 Ланда, 1995. 132–135.

30 Дякин, 1995. 139.

után a jezsuiták éppen Oroszországban tevékenykedhettek tovább (Polockban jezsuita akadémia is létesült).³¹ S noha 1830 előtt talán még úgy tűnhetett, lehetséges egyfajta lengyel–orosz kooperáció, I. Miklós és különösen II. Sándor óta szinkronban haladtak a lengyelek és a katolikusok elleni nyílt vagy rejtett repressziók (korlátozták a lengyel diákok felsőoktatási lehetőségeit, titkos rendelkezésekben szabályozták a tisztikarban elhelyezhető lengyelek arányát stb.).³²

Az 1830–1831-es lengyel felkelést követően a néhány sikertelen középkori előzmény után 1596-ban a Rzeczpospolítában létrejött görög katolikus egyházat sem kerülték el a repressziók, elkobozták a monostorok kétharmadát, majd 1839-ben Polockban egyesítették a görög katolikus és a pravoszláv egyházat (mintegy 1,5 millió görög katolikust sikerült pravoszlávvá tenni, elsősorban a mai Belarusz területén).³³ 1840-ben az is felmerült, hogy egyfajta „fordított uniót” is megvalósítsanak, azaz létrehoznak egy, az orosz állam kontrollja alatt lévő katolikus egyházat, mely „kérelmezi” majd az egyházi uniót a Moszkvai Patriarchátussal, természetesen elfogadva annak főségét.³⁴

Metropólia és kolóniák

Minden birodalomnak van metropóliája és kolóniái. A metropólia–kolónia viszony kimutatható Oroszországban is: a birodalom magja összpontosítja a javakat, a gazdasági-szellemi erőforrásokat, a hatalmat, a kommunikációs hálózatokat (ilyen értelemben egész Oroszország Moszkva kolóniája). A hatalom forrása a kolóniákon a metropólia. A hagyományosan elképzelt séma szerint a fejlett metropóliák kizsákmányolják az elmaradott kolóniákat, azokat csak nyersanyagbázisként és felvevőpiacként használják, és ha végre is hajtanak bizonyos fejlesztéseket a gyarmatokon, azt csak önös érdekből teszik: vasutat vagy autópályát építenek, hogy felgyorsítsák a metropólia és a kolónia közötti anyagmozgást; esetleg létrehoznak néhány iskolát, hogy a gyarmati igazgatáshoz elengedhetetlenül szükséges bennszülötteket kiképezzék. Nos, ha ezt tekintjük a klasszikus sémának, az orosz birodalmi modelltől eltérő volt.

Először is, az Orosz Birodalom olykor magánál kulturálisan-gazdaságilag fejlettebb régiókat hódított meg. Csak katonai értelemben volt fejlett a kolóniákhoz képest, ami tipikusan az eurázsiai birodalmak egyik jellemvonása (és alkalmasint a Szovjetunióra is jellemző lesz).³⁵ Éppen a metropólia viszonylagos fejletlensége magyarázza, hogy a „koloniális hatások” erőteljesebben jelenhettek meg (például a „német faktor”) az orosz történelemben.

Másodszor, az orosz kolonizáció nem feltétlen zúzta szét a helyi eliteket, lojalitás esetén igyekezett adaptálni, „felemelni” őket.³⁶ Gazdasági értelemben ke-

31 *Западные окраины*, 2006. 78.

32 *Горизонтов*, 1999. 35–50., 224.

33 *Римский*, 1998. 25–44.

34 *Западные окраины*, 2006. 242.

35 *Крадин*, 2000. 315–316.

36 *Редин*, 2012. 67–82.

vésbé volt hangsúlyos a metropólia egyoldalú kifosztó jellege.³⁷ A metropólia nem feltétlen törekedett arra, hogy saját társadalmi-politikai rendszerét honosítsa meg a kolóniákon. Például Kazahsztán területén a zsüzők behódolása után a birodalmi központ semmilyen módon nem avatkozott be a területen élők gazdasági, társadalmi viszonyaiba.³⁸ Az Orosz Birodalom nem gátolta a kolóniák gazdasági fejlődését, a 20. század elején például Lengyelország volt Oroszország iparilag legfejlettebb területe. A téma egyik legelismertebb kutatója, Andreas Kappeler mindezért nem is tekinti Oroszországot „gyarmatbirodalomnak”.³⁹

A klasszikus metropólia–kolónia képlet talán az utoljára meghódított Turkesztán tekintetében tűnik a legnyilvánvalóbbnak, de csak részben. Turkesztánban valóban a monokulturás gyapottermesztés elhatalmasodása észlelhető az orosz hódítás után, azonban a gyapot feldolgozása helyben történt, ami jelentős iparosítást indított el Közép-Ázsiában (1880-ban két gyapotfeldolgozó üzem volt a régióban, 1914-ben már 220). Az I. világháború előtt közel 50 bank tevékenykedett a területen, és az oktatási, egészségügyi rendszer is kezdett kiépülni.⁴⁰

Már az Orosz Birodalom idején is kimutatható, hogy költségvetési-gazdasági szempontból a – szintén elmaradott – „központi feketeföldes területek” hátrányosabb helyzetben voltak, mint a birodalmi perifériák.⁴¹ (1917 után pedig a szovjethatalom erőltetett ütemben modernizálta nemcsak a „birodalmi centrumot”, hanem a perifériákat, sőt a szegényebb perifériák modernizációja éppen a „birodalmi központ,” vagyis az orosz tagköztársaság emberi, anyagi, gazdasági erőforrásainak igénybevételével zajlott.) Az orosz birodalomépítés egyik sajátossága tehát a kolóniák fejlesztése akár a tágabb értelemben vett metropólia (orosz törzsterület) kárára is (éppen ezzel a „birodalmi tradícióval” kívánt szakítani az orosz elit 1991-ben, a Szovjetunió likvidálásával, az erősen dotált peremterületek leválasztásával).

Birodalmi ideológia

A birodalmaknak – hivatalosan deklarált, vállalt, vagy „nem hivatalosan” hozzájuk köthető – ideológiájuk van. Közkeletű vélekedés szerint Oroszország történetében eddig három, „struktúrájában, lelkiségében és szociális funkciójában” hasonló „hivatalos” ideológia jelent meg: a Harmadik Róma-koncepció a 16. században, az uvarovi pravoszlávia–önkényuralom–népiesség a 19. században, majd 1917 után a marxizmus–leninizmus.⁴²

Az Oroszországhoz köthető első állami-vallási ideológia a 16. század elején felbukkanó Harmadik Róma-elmélet, melynek leggyakrabban idézett gondolata szerint az első Róma és a második Róma, tehát Konstantinápoly elbukott, de Moszk-

37 Каппелер, 1997. 48.

38 Бекмаханова, 2011. 255.

39 Каппелер, 1997. 122.

40 *Центральная Азия*, 2008. 152., 154.

41 *Западные окраины*, 2006. 395.

42 Медушевский, 2012a. 7.

va, a Harmadik Róma ezek örökébe lép, „és negyedik [Róma] nem lesz”. Különösen fontos a „negyedik nem lesz” kitétel, ami arra utal, Oroszországgal ér véget a történelem, Oroszország az emberi fejlődés egyfajta végpontja. A Harmadik Róma-teória nem vált „hivatalos” ideológiává, viszont hozzájárult Oroszország egyfajta történeti-eszkatologikus meghatározásához, ami olyan 16. századi művekben is megjelenik, mint az Oroszország kiválasztottságát, különleges történelmi szerepét hangsúlyozó *Orosz hronográf* vagy a *Fokozatok könyve*.⁴³ Oroszország multikonfeszcionálissá válásával, az ország 17. század eleji összeomlásával, az óhitű pravoszlávia háttérbe szorításával, a nyugati kultúrhatás 17. századi megerősödésével, I. Péter nyugati fordulatával a pravoszláv-teokratikus ideológia is háttérbe szorult, a tradicionális kultúra válságba került.⁴⁴

Az I. Péter nyugati fordulata eredményeképpen létrejött Orosz Birodalomban természetszerűleg felerősödött a nyugati eszmék hatása. A 18. századtól a szűk értelmiségi elit által ápolt „orosz eszme” különböző alakváltozásai a nyugati szellemi áramlatokkal kölcsönhatásban fejlődtek. A különböző ideológiák szerepe hektikusan alakult, hol a „kormányzati liberalizmus” került előtérbe (I. Sándor és II. Sándor idején), hol a konzervativizmus (I. Miklós, III. Sándor), de az Orosz Birodalom fejlődése mégis – szellemtörténeti értelemben is – egyfajta modernizáció, nyugatosodás medrében haladt.⁴⁵

A konzervatív, Oroszországot „lefagyasztó” I. Miklós cár idején kapott Oroszország új ideológiát Szergej Uvarov oktatási miniszternek köszönhetően, aki a pravoszlávia, önkényuralom, népiesség hármasságával próbált ideologikus identitást adni Oroszországnak. Ez a konzervatív indíttatású ideológia, főként az Oroszország lemaradását demonstráló krími háború kudarcát követően felülvizsgálatra szorult. A II. Sándor idején kezdődött reformok, ezek ellentmondásossága, a különböző forradalmi ideológiák, az egyház tekintélyvesztése, majd az 1905 utáni liberalizáció ideológiai sokszínűséget, vagy ha úgy tetszik, a hivatalos ideológia vákuumát idézték elő, a hatalom deszakralizálódott.

Oroszország a 18. század után európai nagyhatalommá vált, viszont az oroszországi társadalom végzetesen kettészakadt egy szűk elitre és a tradicionális körülmények között élő „népre”. Az orosz politikai-ideológiai gondolkodás képviselői az elitből kerültek ki, a forradalmi mozgalmak esetében is,⁴⁶ a különböző eszmék közül mégis az lehetett sikeres, melynek gyökerei a legmélyebbre nyúltak, s amelyik a leginkább megfelelt a „hagyományos orosz ideológiának”, a „sajátos messianizmussal felvértezett teokratikus eszkatológiának” – ez pedig az orosz bolsevizmus lett.⁴⁷ Új állami ideológiát 1917 után kapott Oroszország. Az orosz bolsevizmus sok tekintetben emlékeztetett a 16. századi orosz ideológiákra: a középkori

43 Зиборов, 2002. 139.

44 Szvák, 1997. 127–138.

45 Filippov, 2010. 11., 37–38.

46 Az 1870-es években az orosz forradalmi mozgalmak tagjainak csaknem harmada nemes, ötöde egyházi személy volt, kétharmaduk diák vagy felsőfokú végzettséggel rendelkező. A „nép” képviselőinek száma elenyésző volt. Нефедов, 2005b. 283–285.

47 Булдаков, 2010. 667.

vallásokhoz hasonlóan kizárólagosságra tartott igényt, (vallásos-)világmegváltó gyökerű volt, és a történelem végét Oroszországhoz kötötte (a kommunizmus várt győzelmével). És az Orosz Birodalom felbomlását követő véres polgárháborúban az orosz nép, valamint az oroszországi népek többsége a vörösöket támogatta.

Az Orosz Birodalom sok tekintetben archaikus, „középkorias” képződmény volt, az egyes nemzetiségek, felekezetek számára pozitív vagy negatív értelemben területiális, jogi „zárványokat” fenntartva. Az egységes jogállam – abban az értelemben, hogy a jogrendszer területtől, felekezettől, nemzetiségtől függetlenül egységesen érvényesül – megteremtésére 1917-ig kellett várni.

Oroszország látványos ütemben fejlődött, modernizálódott a 19. század végén, 20. század elején, azonban a tradicionális agrártársadalmat felbomlasztó kapitalista modernizáció minden sikere ellenére erős ellenállásba ütközött. Nemcsak Lev Tolsztoj, de az oroszországi társadalom többsége sem fogadta el a magántulajdonú földbirtoklás intézményét, ami fundamentális jelentőségű kérdés.⁴⁸ Az 1905 utáni liberálisizáció a világháború miatt nem tudott kiteljesedni. Magam meggyőzőnek tartom azt az álláspontot, miszerint a bolsevik forradalom győzelme – minden technikai-tudományos-társadalmi modernizációs törekvése és sikere ellenére – fundamentalista reakció volt a kapitalista nyugatosításra.⁴⁹ Az Orosz Birodalom széthullása, Oroszország föderalizálása, majd az „exterritoriális” (deklaráltan világhatalomra törekvő), a történelem végét elhozó, „világmegváltó”, „messianisztikus” álmokat megtestesítő Szovjetunió megalakítása azonban az átmeneti „megháttrálás” ellenére nem szüntette meg, hanem kiteljesítette az orosz birodalmi gondolatot és gyakorlatot.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Андреева

2002 Андреева, Наталия Сергеевна: Статус немецкого дворянства в Прибалтике в начале XX века In: *Вопросы истории*, 2002. 2. sz. 44–61.

Бекмаханова

2011 Бекмаханова, Наиля Ермухановна: Присоединение Казахстана. In: *Российская империя от истоков до начала XIX века. Очерки социально-политический и экономический истории*. Ред.: Аксенов, Александр–Водарский, Ярослав–Никитин, Николай–Рогожин, Николай. Москва, 2011. 229–257.

Булдаков

2010 Булдаков, Владимир Прохорович: *Красная смута. Природа и последствия революционного насилия*. Москва, 2010.

Центральная Азия

2008 *Центральная Азия в составе Российской империи*. Ред.: Абашин, С. Н.–Арапов, Д. Ю.–Бекмаханова, Н. Е. Москва, 2008.

⁴⁸ Поршнева, 2000; Медушевский, 2012b. 3–18.

⁴⁹ Поршнева, 2000; vagy hagyományosabb megközelítésben: Вернадский, 2005. 317–337.

Дякин

1995 Дякин, Валентин Семенович: Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX в.). In: *Вопросы истории*, 1995. 9. sz. 130–142.

1996 Дякин, Валентин Семенович: Национальный вопрос во внутренней политике царизма (начало XX в.). In: *Вопросы истории*, 1996. 11–12. sz. 39–53.

Filipov

2010 Filipov Szergej: *Az „orosz eszme” alakváltozásai. Az orosz konzervativizmus, liberalizmus és radikalizmus.* Bp., 2010.

Font–Krausz–Niederhauser–Szvák

1997 Font Márta–Krausz Tamás–Niederhauser Emil–Szvák Gyula: *Oroszország története.* Bp., 1997.

Генис

1998 Генис, Владимир Леонидович: Депортация русских из Туркестана в 1921 году (дело Сафарова). In: *Вопросы истории*, 1998. 1. sz. 44–58.

Головнёв

2009 Головнёв, Андрей Владимирович: *Антропология движения (древности Северной Евразии).* Екатеринбург, 2009.

2012 Головнёв, Андрей Владимирович: Этничность: устойчивость и изменчивость (опыт Севера). In: *Этнографическое обозрение*, 2012. 2. sz. 3–12.

Горизонтов

1999 Горизонтов, Леонид Ефремович: *Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше.* Москва, 1999.

Хаген

2005 Хаген, Марк фон [Hagen, Mark von]: История России как история империи перспективы федералистского подхода. In: *Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология.* Сост.: Верт, Пол В.–Кабытов, Петр–Миллер, Алексей. Москва, 2005. 18–47.

Ильхамов

2005 Ильхамов, Алишер: Археология узбекской идентичности. In: *Этнографическое обозрение*, 2005. 1. sz. 25–47.

Кабузан

1990 Кабузан, Владимир Максимович: *Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав.* Москва, 1990.

1998 Кабузан, Владимир Максимович: *Эмиграция и реэмиграция в России в XVIII – начале XX в.* Москва, 1998.

Каппелер

1997 Каппелер, Андреас [Kappeler, Andreas]: *Россия – многонациональная империя: возникновение, история, распад.* Москва, 1997.

Ключевский

1998 Ключевский, Василий Осипович: *Сочинения в девяти томах.* Том 2. *Курс Русской истории.* Москва, 1988

Конституция Российской империи

1908 *Конституция Российской империи: Высочайшие манифесты о народном представительстве. Основные законы и др.* Прим. и вступ. ст. Л. Слонимского. Санкт-Петербург, 1908.

Крадин

2000 Крадин, Николай Николаевич: Кочевники, мир-империи и социальная эволюция. In: *Альтернативные пути к цивилизации*. Ред.: Крадин, Н. Н.–Коротаев, А. В.–Бондаренко, Д. М.–Лынша, В. А. Москва, 2000. 314–336.

Ланда

1995 Ланда, Роберт Григорьевич: *Ислам в истории России*. Москва, 1995.

Медушевский

2012a Медушевский, Андрей Николаевич: К критике консервативной политической романтики в постсоветской России. In: *Российская история*, 2012. 1. sz. 3–16.

2012b Медушевский, Андрей Николаевич: Как выйти из революции: стратегия преодоления социального кризиса в обществах переходного типа. In: *Российская история*, 2012. 2. sz. 3–18.

Миллер

2000 Миллер, Алексей Ильич: «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург, 2000.

2006 Миллер, Алексей Ильич: *Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования*. Москва, 2006.

Милов

2001 Милов, Леонид Васильевич: *Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса*. Москва, 2001.

Нефедов

2005a Нефедов, Сергей Александрович: *Аграрные и демографические итоги русской революции*. Екатеринбург, 2005.

2005b Нефедов, Сергей Александрович: *Демографически-структурный анализ социально-экономической истории России*. Екатеринбург, 2005.

Общий свод

1905 *Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения произведенной 28 января 1897 г.* Санкт-Петербург, 1905.

Поршнева

2000 Поршнева, Ольга Сергеевна: *Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат России в период первой мировой войны (1914 – март 1918)*. Екатеринбург, 2000.

Pritsak–Reshetar

1963 Pritsak, Omeljan–Reshetar John S.: The Ukraine and the Dialects of Nation-Building. In: *Slavic Review*, 22. (1963) 2. sz. 224–255.

Редин

2012 Редин, Дмитрий Алексеевич: Обско-угорская знать и русское государство: сценарии адаптации (XVII – первая половина XVIII в.). In: *Историческая уралистика и русистика на Урале и в Будапеште*. II. Ред.: Дьёни, Габор. Будапешт, 2012. 67–82.

Римский

1998 Римский, С. В.: Конфессиональная политика России в Западном крае и Прибалтике. In: *Вопросы истории*, 1998. 3. sz. 25–44.

Сандерланд

2005 Сандерланд, Виллард [Sunderland, Willard]: Русские превращаются в якутов? «Обыноровичание» и проблемы русской национальной идентичности на Севере Сибири 1870–1914. In: *Российская империя в зарубежной историографии. Работы по-*

следних лет: Антология. Сост.: Верт, Пол В.–Кабытов, Петр–Миллер, Алексей. Москва, 2005. 199–227.

Szaharov

2000 Szaharov, Andrej: *Az orosz történelem új terminológiája.* Bp., 2000.

Szili

2009 *A normannkérdés az orosz történelemben. Források.* Szerk.: Szili Sándor. Bp., 2009.

Szkrinnyikov, Скрынников

1997 Szkrinnyikov, Ruszlan: *Az orosz birodalom születése.* Bp., 1997.

2008 Скрынников, Руслан Григорьевич: *Василий III, Иван Грозный.* Москва, 2008.

Szvák

1997 Szvák Gyula: *A moszkvai Oroszország története.* Bp., 1997.

2004 Szvák Gyula: *IV. Iván.* Bp., 2004.

Вернадский

2005 Вернадский, Георгий Владимирович: Евразийство и коммунизм. In: Вернадский, Г. В.: *Опыт истории Евразии. Звенья русской культуры.* Москва, 2005. 317–337.

Верт

2005. Верт, Пол В. [Werth, Paul W.]: От «сопротивления» к «подрывной деятельности»: власть империи, противостояние местного населения и их взаимозависимость. In: *Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология.* Сост.: Верт, Пол В.–Кабытов, Петр–Миллер, Алексей. Москва, 2005. 48–82.

Водарский

2011 Водарский, Ярослав Евгеньевич: Геополитика России в XVIII в. In: *Российская империя от истоков до начала XIX века. Очерки социально-политический и экономической истории.* Ред.: Аксенов, Александр–Водарский, Ярослав–Никитин, Николай–Рогожин, Николай. Москва, 2011. 207–229.

Западные окраины

2006 *Западные окраины Российской империи.* Ред.: Долбилов, Михаил Дмитриевич–Миллер, Алексей Ильич. Москва, 2006.

Зиборов

2002 Зиборов, Виктор Кузьмич: *Русское летописание XI–XVIII веков.* Санкт-Петербург, 2002.

GÁBOR GYÓNI

RUSSIA AS EMPIRE

TERRITORIAL EXPANSION AND POPULATION OF THE RUSSIAN EMPIRE

The article presents the historical evolution of the main attributes of the Russian Empire, starting from territorial expansion toward the West (historical East Poland and Ukraine), and the East (Caucasus, Central Asia, Siberia). The progressive extension of Russian imperial statehood from the 16th century to the end of the 19th century also affected the ethnic and religious composition of the enlarged empire, and stimulated the emergence of modern national thinking among the greatest peoples of empire. The peculiar, step-by-step conquest of new territories boosted a new relationship between the centre and the internal peripheries, under the influence of various imperial ideologies.

Az Orosz Birodalom „idegenjei”

A 16. század derekán meginduló jelentős területi gyarapodással párhuzamosan egyre nagyobb számban kerültek az Orosz Birodalomba nem szláv és nem keresztény etnikai csoportok.¹ A központi hatalom a „természetes alattvalóktól” (*природные подданные*)² elkülönítve, idegenként (*инородцев*) tartotta számon őket, pontosabban közülük azokat a népcsoportokat, amelyekre a birodalmi törvények kiterjesztését nem tartotta sem célszerűnek, sem végrehajthatónak, mivel úgy ítélte meg, a társadalmi, gazdasági és kulturális fejlődés annyira kezdetleges szintjén állnak – vagy, miként a zsidók, hitükben annyira mások, mint a pravoszláv többség –, hogy nem alkalmasak erre. Ezzel a központi hatalom azt is tudomásul vette, hogy e csoportok belső életét ezentúl is alapvetően az adott közösség normái és szokásai szabályozzák.

Az idegenként vagy idegen származásúként fordítható *'inorogyc'* kifejezés 1822-ben bukkant fel először abban a normaszövegben, amely a szibériai területeken élő nem szláv és nem keresztény alattvalók igazgatásának szabályait foglalta össze.³ A dokumentum már az elején részletesen felsorolta mindazokat az etnikai

1 A birodalom terjeszkedése kiváltképp a keleti irányban volt gyors. Az orosz erők már röviddel azt követően, hogy Jermak vezetésével az első expedíciós csapatok 1581–1582-ben átkeltek az Urálon és elfoglalták a nyugat-szibériai kánság Irtyis alsó szakaszánál lévő központját, eljutottak a Jenyiszej (1607), majd a Léna folyóig (1632). Nem sokkal később, a 17. század derekára már a Csendes-óceán partját is elérik, ahol 1642-ben megalapítják Ohotszk kikötővárosát. Eközben Szibéria déli részén ennél lassabban halad az orosz expanzió. A Bajkál-tóhoz csak 1643-ban érnek el. Röviddel ezt követően elkezdik építeni a térségbeli erődvárost, Irkutszkot. A 17. század második felére az orosz erők már a mandzsúrok felügyelte kínai területek határainál állnak, ahol a két birodalom 1689-ben rögzíti a lényegében a 19. század végéig elválasztó közös határt. Каппелер, 1997. 32–33.

2 A „természetes alattvalók” (*природные подданные*) kifejezést – többek között – Nyikolaj Korkunov is használja az orosz államjogról értekező nagyszabású monográfiájában. Álláspontja szerint az Orosz Birodalom alattvalói mindenekelőtt „természetes alattvalókra, idegenekre és finnországi lakosokra (*финляндские обыватели*) oszlanak. A természetes alattvalók és a finnországi születésűek, valamint az idegenek egy része rendi csoportokra tagolódnak.” Ezzel szemben – tehetnének mindehhez hozzá – az idegenek többségénél az efféle rendi tagoltság hiányzott. Коркунов, 1908. т. 1. 274.

3 Lásd: *Об управлении инородцев (от 22-го июля 1822 г.)*. In: ПСЗ I. т. XXXVIII. № 29126. Az *инородец* meglehetősen képlékeny fogalom volt. Lényegében ebbe a kategóriába soroltak mindenkit, akiről azt feltételezték, hogy a birodalmi törvények rájuk való kiterjesztése felesleges, mert azok rájuk nézve – életmódbeli, civilizációs vagy valamilyen egyéb ok miatt – betarthatatlanok. Vagyis ahhoz, hogy az Orosz Birodalomban valamely csoportot *jogi értelemben* idegenként tartsanak számon, nem volt elég nem orosznak és nem pravoszlávnak lenni. Ez önmagában még senkit nem tett „idegenné”. Jól látható ez abból is, hogy –

csoportokat, amelyek a szabályozás hatálya alá estek. Ezek kivétel nélkül Szibériában élő etnikai közösségek voltak. A 19. század során kialakuló birodalmi szemlélet és gyakorlat azonban ennél jóval szélesebben határozta meg az idegenek körét. Mindez jól látható a hatályos törvények gyűjteményének századvégi kiadásában. Az Orosz Birodalom törvénykönyve (*Свод законов*) IX. kötetének idevonatkozó része az idegenek közé sorolta a szibériai kis népeket, az Arhangelszki kormányzóságban élő szamojédeket, a Sztavropoli kormányzóság nomádjait, az Asztrahányi és Sztavropoli területeken élő kalmüköket, az úgynevezett Belső Horda (*Внутренняя орда*) kirgizeit, az Akmolinszki, Szemipalatyinszki, Szemirecsenszki, Uráli és Turgajszki területek idegen lakosságát, a Kaszpi-tenger keleti oldalán élő nomádokat, valamint a zsidókat.⁴ Az utóbbiakra – miután életformájuk, tevékenységük és kultúrájuk más volt ugyan, mint a szláv többségé, de mert a birodalmi adminisztráció szerint annál nem volt primitívebb – a birodalmi törvények hatálya egy idő után éppúgy kiterjedt, mint a többi nem idegenre.⁵ De mivel nem voltak keresztények, és a szláv többség előtt ismeretlen volt zárt közösségeik belső világa, ők sem tartozhattak az őshonos (*древные*) vagy – ahogyan a kor jogi nyelve fogalmazott – az Orosz Birodalom „természetes alattvalói” közé.⁶

A neves jogtudós, Nyikolaj Korkunov – érzékelve az idegenek különböző „típusai” közti jelentős különbséget – e csoportot két részre osztotta. Egyfelől – a főként Szibériában és a kazah sztyeppéken honos – „keleti”, másfelől – a birodalom európai részén élő – „nyugati idegenekre”, azaz a zsidókra.⁷ A két csoport – a megannyi életmódbeli és egyéb különbségen túl – jogi értelemben leginkább abban különbözött egymástól, hogy nem azonos kritériumok alapján határozták meg az egyikhez, illetve a másikkhoz való tartozást. A zsidók, amennyiben kikerestelkedtek, a birodalmi törvények szerint már nem számítottak zsidónak, következésképpen idegennek sem.⁸ Ezzel szemben a „keleti idegenek” azzal, hogy

például – sem a lengyelek, sem a finnek, de még a hegyi tatárokként számon tartott azeriek sem számítottak idegennek, noha a felsoroltak egyike sem volt sem orosz, sem pedig pravoszláv.

4 *Свод законов*, т. IX. 762. Ne feledjük, hogy a 19. század elején még sem az akkor még hegyi tatárokként számon tartott azeriek, sem pedig a későbbi Orosz Turkesztánként emlegetett térség szunnita muszlimjai nem tartoztak a birodalomhoz. Az előbbieket majd csak az 1825–1827-es orosz–perzsa háború nyomán, míg az utóbbiak csak a 19. század második felében kerülnek orosz felügyelet alá. A birodalom terjeszkedésére és kolonizatori szerepére vonatkozóan lásd: Любавский, 1996. (Ljubavszkij máig érvényesnek tekintett összefoglaló munkája az 1930-as évek elejére elkészült. A kézirat kiadására azonban több mint hatvan évet kellett várni.)

5 *Свод законов*, т. IX. 767.

6 Az Orosz Birodalom lakossága három alattvalói csoportból állt: a „természetes alattvalókból” (*природные подданные*), az „idegenekből” (*иностранцы*) és a „finnországiakból” (*финляндские обыватели*). „A természetes alattvalók és az idegenek közötti különbség az orosz állam lakossága egyes elemeinek társadalmi kultúrája közötti különbségből ered. (...) A természetes alattvalók és a finnországi születésűek közötti különbség a Finn Naghercegség széles körű helyi autonómiájából következik, ami ahhoz vezet, hogy az (ottani) születésűek személyükben különjogokkal rendelkeznek.” Korkunov, 1908. т. 1. 274.

7 Уо. 274.

8 *Свод законов*, т. IX. 776.; Korkunov, 1908. т. 1. 356. A zsidók 1820 nyarától kikerestelkedésük után kérhették „természetes alattvalóként” való felvételüket valamely városi vagy falusi rendbe. Lásd: *Об исключении Евреев принявших Христианскую Веру, из Еврейских обществ, и из тех окладов, в коих они до принятия Христианской Веры состояли (от 13-го августа 1820 г.)*. In: ПСЗ I. т. XXXVII. № 28377. Ez a

keresztény hitre tértek, még nem váltak „nem idegenné”. Ha azonban le is telepedtek, korlátozás nélkül kérhették felvételüket a „természetes alattvalók” közé. A birodalmi jog tehát a zsidókat felekezeti, az „idegenek” többi csoportjához tartozókat pedig részben származási, részben pedig civilizatórikus alapon különítette el. Mindazonáltal még a „keleti idegenek” esetében sem állítható, hogy rendi besorolásuk végérvényes lett volna, mivel – mint ahogyan erre a későbbiekben még visszatérünk – életmódváltással ki tudtak kerülni e körből. Erre egyénileg éppúgy volt lehetőségük, mint valamely korábban idegenként számon tartott etnikai közösség tagjaként, amikor a közösség egészét „emancipálták”.

A „keleti idegenek”

Az „idegeneknek” ez a köre az orosz állam keleti, illetve délkeleti terjeszkedésével került Moszkva, majd Szentpétervár felügyelete alá, és szinte kivétel nélkül olyan etnikai csoportokból állt, amelyek a birodalomhoz csatolt területeken őslakosnak számítottak. A legtöbb „idegen” etnikai csoportnak otthont adó Szibéria gyarmatosítása már a 16. század végén megkezdődött. A megszállt területek lakosságát a cári bürokrácia a 17. századtól kezdte el adóztatni. Az itt élő népek kötelezettségeiket főképp drága szőrmék átadásával teljesítették. Innen eredt korai elnevezésük is: ők voltak a prémel adózók (*ясачие*). Az orosz központi hatalom, annak érdekében, hogy az itt élő kis népektől minél több bevételhez juthasson, hosszú időn át a belső életükbe való be nem avatkozás politikáját követte. Erre a felismerésre nem emberbaráti szempontok vezették, hanem a térségben élő közösségek hosszú időn át tanúsított heves ellenállása,⁹ illetve annak belátása, hogy az őslakosság közreműködése nélkül a meghódított hatalmas területek javai kiaknázzhatatlanok maradnak.

Az első olyan rendelkezések, amelyekkel a szibériai őslakosok életét és kötelezettségeit próbálták szabályozni, csak a 18. század elején jelentek meg. Ezek a korai dokumentumok lényegében olyan instrukciók voltak, amelyekben a központi hatalom kijelölte a nevében eljáró hatóságok – a kolonizáló erők – teendőit. A 19. század elejére azonban ez a felügyeleti forma teljesen elavult. Mindenekelőtt azért, mert számos kérdésben nem adott eligazítást és ezzel jelentősen megnövelte annak lehetőségét, hogy a tisztázatlan joghelyezettel – vagy a központi hatalom képviselői, vagy a különböző őslakos csoportok vezetői – visszaéljenek. Ezért a kor egyik legkiválóbb szelleme és adminisztrátora, a szibériai fő kormányzó, Mihail Szperanszkij irányításával 1822 nyarára összeállítottak egy az idegenek kormányzására vonatkozó átfogó szabályzatot.¹⁰

rendelkezés a Szenátus 1799. május 2-i Kijevi kormányzóságra vonatkozó rendeletének kiterjesztése volt mindazon kormányzóságokra, ahol zsidók éltek. Ugyanakkor a kikeresztelkedés csak 1850-ig adott jogot arra, hogy – a felekezetváltásra hivatkozva – a zsidók megváltoztassák nevüket. Ezt követően erre már nem volt lehetőségük. *Свод Законов*, т. IX. 772.

⁹ Каппелер, 1997. 33.

¹⁰ Lásd: *Об управлении инородцев (от 22-го июля 1822 г.)*. In: ПСЗ I. т. XXXVIII. № 29126.

E dokumentum tartalma szinte minden elemében azt tükrözte, hogy a normaanyag felvilágosult megalkotói – okulva az orosz gyarmatosítás korai korszakának tapasztalataiból – nemcsak az ott élők jólétét próbálták megőrizni, de az őslakosok sajátos életformáját is, vagyis a lehető legkevésbé akartak életük menetébe és szabályaiba beavatkozni.¹¹ A rendelkezés a Szibériában élő népeket „polgári képzettségük szintje és tényleges életformájuk alapján” három alcsoportra osztotta: a letelepedettekre (*оседлые*), a nomádokra (*кочевые*) és a vándorlókra (*бродячие*).¹²

A „letelepedett idegenek” – ahogy erre elnevezésük is utalt – városokban és falvakban éltek. Többnyire kereskedéssel, kézművességgel, illetve földműveléssel foglalkoztak. Rájuk ugyanazok a szabályok – jogok és kötelességek – vonatkoztak, mint a birodalomban élő többi kereskedőre, kispolgárra és parasztra. A földműveléssel foglalkozó „letelepedett idegenek” státusza lényegében megegyezett az állami parasztkéival. Nekik ugyanúgy kellett adózniuk, mint szláv társaiknak, azzal a fontos különbséggel, hogy őket nem vitték el katonának. Az idegeneknek ugyanis nem kellett szolgálniuk, függetlenül attól, hogy a rend mely alcsoportjához tartoztak. Azokban a városokban, ahol a „letelepedett idegenek” viszonylag nagy számban éltek, jogukban állt önálló, csak velük foglalkozó „rendi” tanácsot (*пamyua*) választani. Ahol viszont kevesen voltak, ott a városi előljáróság járt el az ő ügyeikben is.

Az idegenek közé nem lehetett bejutni, ebbe a körbe csak beleszületni lehetett. Ugyanakkor ki lehetett innen kerülni. A „letelepedett idegeneket” – amennyiben keresztény hitre tértek – lényegében a birodalom többi szláv alattvalójához hasonló módon kezelték, vagyis etnikai kötődésük semmiben sem korlátozta őket. A kereszténység felvétele csak a „letelepedett idegeneket” vezette ki korábbi státuszukból. A többiek esetében a megkeresztelkedés – ahogy Nyikolaj Korkunov fogalmaz – „ipso jure nem hozta magával az idegenek állapotából való kilépést”. Ehhez feltétlenül „letelepedett idegennek” kellett lenni. Esetükben rendi besorolást – miután keresztény hitre tértek – kizárólag vagyonuk és foglalkozásuk határozta meg. Azokat azonban, akik megtartották eredeti – muszlim, buddhista vagy pogány – hitüket, továbbra is külön csoportként – „letelepedett idegenként” – tartották számon, és életüket a rájuk vonatkozó külön előírások szabályozták.

A „rend” másik alcsoportjához tartozókat, az úgynevezett „nomád idegeneket” lényegében ugyanazok a jogok illették meg, mint az állami parasztokat, azzal a különbséggel, hogy nekik – a „letelepedett idegenekhez” hasonlóan – nem kellett katonaként szolgálniuk, és belső életüket – öngazgatásukat – hagyományaiknak megfelelően alakíthatták ki. A főként állattartáson alapuló életformájukra az évszakonkénti lakhelyváltogatás volt a jellemző. Bizonyos fokig ez is vándorló életmód volt, de annak az a fajtája, amely egy meghatározott területre korlátozódott. Vagyis a „nomád idegenek” esetében pontosan tudni lehetett, hol tartózkodnak a nyári és a téli ciklus idején. Életük lényegében e két táborhely közti folyamatos mozgásban telt. A központi hatalom tudomásul vette ezt, és ebben nem korlátozta őket. De abban sem, hogy letelepedjenek. Ha így döntöttek, akkor szabadon meg-

11 Бахрушин, 1929. 86.

12 Коркунов, 1908. т. 1. 356.

választhatták, hogy – vagyonuk és tevékenységük függvényében – a kereskedők, a kispolgárok vagy az állami parasztok rendjébe kérik-e felvételüket. A rendváltással ugyanakkor megőrizték szolgálatmentességüket, vagyis nekik a korábbi „rendjük” elhagyása után sem kellett katonáskodniuk.

A központi hatalom igyekezett a nomádok lakta területektől távol tartani az orosz telepeseket. Az általuk használt földeken önhatalmúan senki sem üthetett tanyát. Ám ha az orosz parasztoknak sikerült megegyezniük a nomádokkal, akkor már nem volt akadálya annak, hogy területükön földet béreljenek.¹³ Ez a folyamat a valóságban persze távolról sem volt idilli. Mindazonáltal az is jól látható, hogy a központi hatalom legalább a jogalkotásban igyekezett olyan kereteket kialakítani, amelyek között esély nyílt az ellenérdekelt szereplők összebékítésére. Tette ezt már csak azért is, mert ezeken a birodalmi központtól távol eső területeken a politikai felügyelet hatékony megszervezése a helyi lakosok ellentétei nélkül is nehéz feladat volt. A cári bürokrácia ezért igyekezett olyan helyzetet teremteni, amelyben a lehető legkisebb esélye maradt annak, hogy etnikai súrlódások alakuljanak ki. Ez azonban nem jelentett egyben hermetikus elzártságot is. Az orosz kereskedők időről időre bemehettek a nomádok lakta területekre és ott szabadon „üzlethettek”, az utóbbiak pedig bevihették termékeiket a környékükön lévő falvakba és városokba, ahol eladhatták azokat. Egy dolog azonban tiltott volt. Nem lehetett a nomádoknak szeszes italt árusítaniuk. Annak érdekében pedig, hogy mérsékeljék a visszaélések lehetőségét, megtiltották a koronahatóságok hivatalnokainak a nomádokkal való kereskedést.

A „keleti idegenek” harmadik csoportját a „vándorok” alkották. Ők – ellentétben a nomádokkal – nem egy többé-kevésbé pontosan körülhatárolható területen éltek, hanem folyamatosan vándoroltak, s közben halásztak és vadásztak. Vagyis nem volt állandó téli és nyári lakhelyük, állandó mozgásban voltak. Hol itt, hol ott bukkantak föl, miközben vándorlásuk ritmusa és iránya kiszámíthatatlan volt. Ennek ellenére a hatóságok próbálták ügyelni arra, hogy számukra időről időre olyan területeket jelöljenek ki, ahol sem a letelepedett lakossággal, sem a nomád csoportokkal nem kerülhetnek konfliktusba.

A „vándorló idegenekre” lényegében ugyanazok a szabályok vonatkoztak, mint nomád társaikra. Nekik azonban – életformájukból következően – nem kellett zemsztvo-járandóságot fizetniük. Nemcsak azért, mert folyamatos vándorlásuk miatt ezt nehéz lett volna behajtani, de azért is, mert azokat az intézményeket és szolgáltatásokat, amelyek működését ebből az adónemből fedezték, ők jellemzően soha nem vették igénybe.

A „keleti idegenek” vezetői – függetlenül attól, hogy a rend mely alcsoportjához tartoztak – megtarthatták közösségen belüli kiemelt státuszukat és rangjukat. Ez azonban nem jelentette egyben azt is, hogy rájuk is kiterjedtek volna a biroda-

13 Ez azonban nem jelentette azt, hogy ne indult volna meg az orosz parasztok térségbeli beáramlása. Olyannyira megindult, hogy a 18. század elejére Szibéria lakosságának nagyobb részét már az oroszok alkották. A parasztok hatóságok által támogatott betelepülése mindenekelőtt az orosz erődvárosok élelmezésével – főként gabonával való ellátásával – függött össze. Kannenep, 1997. 34.

lom nemesi rendjének privilégiumai.¹⁴ Automatikusan nem illette meg őket ez a jog, de szolgálataikért elnyerhették azt.

A nem letelepedett idegenek – vagyis a nomádok és a vándorok – az 1822-es szabályzat szerint közösségük hagyományos normáit és előírásait követve élhettek. Ugyanakkor a központi hatalom, ahol ezt szükségesnek tartotta, megpróbált enyhíteni mindazon, amit az idegenek szokásjogában túlságosan „vadnak és kegyetlenek” ítélt. Ha pedig a közösség belső szabályai valamilyen ügyben nem adtak eligazítást, a birodalmi normák alapján jártak el. Ez éppúgy vonatkozott a súlyosabb bűncselekmények elbírálására, miként azokra az esetekre is, amikor az idegenek orosz városokban vagy falvakban követték el törvénybe ütköző tetteket.

Ugyanazon a napon, amikor 1822-ben kiadták az idegenekre vonatkozó szabályzatot, megjelent még egy fontos rendelkezés. Ez az Omszki területtől délre élő szibériai kirgizek¹⁵ státuszát rendezte.¹⁶ Rájuk hasonló szabályok vonatkoztak, mint a szibériai nomádokra, azzal a különbséggel, hogy ők szabadon elhagyhatták „rendjüket” és a birodalom belső területeire is áttelepülhettek. Esetükben nem volt akadálya annak sem, hogy állami szolgálatba álljanak vagy valamelyik kereskedői gildébe felvételt nyerjenek. A szabályzat ugyanakkor megtiltotta, hogy a kirgizeket bárki is személyi tulajdonába vegye és szabadságában korlátozza. A rendeletnek ez a része a közösség tagjait főképp saját előjáróitól próbálta megvédeni. De a kirgiz előkelőségek sem panaszkodhattak, szultánjaikat ugyanis – a rendelkezés előírásai szerint – nem volt szabad a testi fenyegetés semmilyen formájának sem alávetni. A nomád kazahok és kirgizek is adóztak, de – ellentétben a szibériai kis népekkel – nem prémmel vagy pénzzel, hanem élő jószággal tették ezt.

Szibéria után az idegenek életének központi szabályozása újabb és újabb területekre, illetve csoportokra terjedt ki. A következő állomást a birodalom észak-kaukázusi része jelentette. 1827-ben jelent meg az a rendelet, amely az itt élő különböző nomád csoportok – a nogájok (*ногайцы*), a karanogájok (*караногайцы*), a Kaszpi-tenger nyugati oldalán élő türkmének (*туркмены*) és más muszlim közösségek – kormányzásának kereteit fektette le.¹⁷ Ezt követően sorra jelentek meg a „keleti idegenek” különböző további csoportjainak – így a kalmükök, a szamojédek és az orenburgi kirgizek (kazahok) – életét szabályozó rendelkezések.¹⁸

14 Ez a szabály a szibériai tatárookra nem vonatkozott. Azok előkelőségei ugyanis a birodalom örökletes nemességéhez tartoztak. A tatár arisztokráciához való tiszteletteljes orosz viszonyulás az Arany Horda és annak utódállamai iránti respektusból fakadt. Az orosz nemesség a tatár elitet – már csak a hosszú együttélés és a szomszédság miatt is – magával egyenlőnek tekintette. Uo. 33., 48.

15 A 19. században kirgizek alatt nemcsak a Tiensan környékén élő kirgizeket értették, hanem mindazokat a nomád népeket, amelyek az Orenburgtól keletre, illetve délkeletre lévő sztyeppén éltek, vagyis idesorolták a mai kazahokat és kirgizeket is.

16 Lásd: *Устав о сибирских киргизах (от 22-го июля 1822 г.)*. In: ПСЗ I. т. XXXVIII. № 29126.

17 Lásd: *Учреждение для управления Кавказской областью (от 6-го февраля 1827 г.)*. In: ПСЗ II. т. II. № 878.

18 Lásd például: *Положение об управлении калмыцким народом (от 24-го ноября 1834 г.)*. In: ПСЗ II. т. X. Отд. 2. Прибавление к IX-му тому № 7560a.; *Устав об управлении самоедами, обитающими в Мезенском уезде Архангельской губернии (от 18-го апреля 1835 г.)*. In: ПСЗ II. т. X. № 8071.; *Положение об управлении Оренбургскими киргизами (от 14-го июня 1844 г.)*. In: ПСЗ II. т. XIX. № 17998.

Az 1860-as évek elejétől ismét újabb területek kerültek az Orosz Birodalom felügyelete alá. Ezúttal a kazah sztyeppéktől délre elterülő, a Szir-darja és az Amu-darja folyók által közrefogott terület, továbbá a még ettől a sávtól is délre eső Karakum-sivatag vált a hatalmas ország részévé. Ezekből az új „szerzeményekből” hozták létre 1867-ben a Turkesztáni főkormányzóságot,¹⁹ amelynek idegenként számon tartott lakosságát egyfelől a letelepedett szártok (*сарты*), másfelől a nomád kirgizek (*киргизы*) alkották. A két életforma konfliktusát az orosz hatóságok megpróbálták oldani, ezért a nomádok által használt földeket állami tulajdonba vették és azokat meghatározatlan időre közhasználatra átadták nekik. Ez a döntés egyik példája volt annak, hogy a hatóságok valóban igyekeztek elejét venni a felesleges ütközéseknek. De a központi hatalom arra is próbált ügyelni, hogy a nevében eljáró koronahatóságok ne tudjanak visszaélni hatalmukkal, miképp a helyi elitek se tehessék ezt meg. Ezek a próbálkozások azonban kevés sikerrel jártak: a kisebb-nagyobb visszaélések mindennaposak voltak, összességében mégsem olyan súlyúak, hogy veszélyeztették volna Szentpétervár e térség feletti uralmát.

Mindeközben a központi hatalom azt is fontos feladatának tartotta, hogy megpróbálja az idegenek felügyeletét és adóztatását – már amennyire ez lehetséges volt – egységesíteni, ami nem volt egyszerű feladat. Már csak azért sem, mert a 19. század második felére nagyon sok, különféle hagyományú, fejlettségű és életformájú csoportot kellett volna egységes szabályozás alá vonni. Ugyanakkor a szentpétervári kormányzat azt is szerette volna elérni, hogy e csoportok egy része letelepedjék és felvegye a kereszténységet, amit hol erőszakkal, hol különböző kedvezményekkel, hol pedig ezek kombinációjával próbált elérni, nem egy esetben sikerrel. Akadt azonban jó néhány kudarc is. Ezek közé tartozott a megkeresztelkedett volgai tatárok aposztáziája – hitehagyása –, azaz tömeges visszatérésük eredeti hitükhöz. Ez a krími háború időszakában kibontakozó mozgalom – és az ahhoz kapcsolódó politikai engedetlenség – komoly kihívást jelentett a birodalmi központnak. A kormányzat a kialakult helyzetre addigi viszonylag engedékeny politikájának feladásával válaszolt. Felszámolta a kazanyi tatár önkormányzatot (*татарская ратуша*) és betiltotta a tatár nyelv gimnáziumi oktatását, a kazanyi egyetem orientalisztikai tanszékét pedig átvitte Szentpétervárra. Mindezeknek az intézkedéseknek a betetőzéseként újrakezdte a tatárok erőszakos megtérítését és megkeresztelését.²⁰

A birodalmi politika persze nemcsak erőszakból állt, voltak más, kifinomultabb módszerei is. Ezek közé tartozott, hogy lehetővé tette: ne csak egyénileg lehessen az idegenek „rendjéből” kikerülni, hanem teljes etnikai közösségként is. Erre szolgáltattak példát a hosszú időn át idegenként számon tartott baskírok. Ők a 19. század második felére „elhagyták” különös – idegeneknek kijáró – státuszukat és „természetes alattvalókká” váltak. Ez azt jelentette, hogy a birodalmi törvények

19 Lásd: *Об учреждении Туркестанского генерал-губернаторства в составе двух областей Семиреченской и Сыр-Дарынской (от 11-го июля 1867 г.)* In: ПСЗ II. т. XLII. № 44831.

20 Каппелер, 1997. 194. A Kazany és környékén élő orosz többség és a tatár kisebbség együttélését mutatja be a 19. századi hétköznapi élet számos színterén, illetve részletesen elemzi a tatárok eloroszosítására és megkeresztelésére irányuló hivatalos politikát: Джераси, 2013.

ezentúl rájuk is vonatkoztak, miként az általános hadkötelezettség is. A státuszváltás részeként a baskír elitet „beemelték” a birodalom örökletes nemesei közé. Ettől kezdve őket is megillette e rend valamennyi privilégiuma.²¹

Miközben a „keleti idegenek” nagyon sokfélék voltak, összlétszámuk még a 19. század végén sem haladta meg a 8,3 millió főt, ami a birodalom összlakosságának alig 6,6 százalékát tette ki. Ugyanakkor arányait tekintve ők alkották a birodalom rendjei között – a parasztság és a kispolgárok után – a harmadik legnépesebb csoportot. Az idegenek legnagyobb számban a birodalom közép-ázsiai részén éltek, az ott lakók csaknem 89 százaléka tartozott közéjük. Viszonylag nagy számban éltek még Szibériában is. Itt a teljes népesség közel 15 százalékát alkották.²² Noha összességében nem voltak sokan, ennek ellenére integrálásuk és emancipálásuk mégsem bizonyult könnyű feladatnak. A „nagy reformok” nyomán ugyan elindult ez a folyamat, de még a 19. század végén is kezdeti szakaszánál tartott. Ennek nemcsak a joghelyzetbeli egyenlőtlenség volt az oka, de azok a jelentős civilizatórikus különbségek is, amelyek az idegenek nagy részét a társadalom többségétől elválasztották.

A „nyugati idegenek”, a zsidók

A zsidósághoz tartozást – ahogy erre a jeles alkotmányjogász, Nyikolaj Korkunov rámutatott – nemcsak a „törzsi származás” (*племенное происхождение*), de a felekezeti hovatartozás (*вероисповедание*) is meghatározta. Ez a „kettős kapocs” komoly akadályt képezte annak, hogy a zsidók szabad elhatározásukból elhagyhassák az *idegenek* státuszát.²³ Ugyanakkor ők – ellentétben a többi idegennel – nem területileg elkülönülve éltek, hanem a birodalom többi „természetes alattvalói között”. Az együttélésnek ezt a formáját – Lengyelország többszöri felosztása és területei egy részének az Orosz Birodalomhoz csatolása nyomán – a szentpétervári kormányzat mintegy megörökölte.

Miután ezen a helyzeten a birodalmi adminisztráció nem tudott érdemben változtatni, kénytelen volt alkalmazkodni ahhoz. Ez az alkalmazkodás abból a feltetelezésből indult ki, hogy a zsidóságot valamiképpen be lehet illeszteni a birodalom rendies szerkezetébe. A kezdeti, integrálásukra és emancipálásukra²⁴ irányuló

21 Каппелер, 1997. 195–196.

22 *Общий свод переписи населения*, т. 1. 1905. 160–163.

23 Коркунов, 1908. т. 1. 363.

24 A zsidók emancipálására irányuló politika a 18. század végi Oroszországban azt jelentette, hogy a kormányzat, csupán azért, mert a zsidók etnikailag és felekezetiileg különböztek az oroszoktól, nem akarta őket diszkriminálni, különböző, csak rájuk vonatkozó korlátozó szabályokkal sújtani. Ez a viszony azonban rövid időn belül megváltozott. A zsidóság oroszországi emancipációja, miután a társadalom nagy része – csaknem egésze – jogfosztott volt, egészen más körülmények között ment végbe, mint Európa többi államában. Az Orosz Birodalomban a zsidók felszabadítása – ellentétben a kontinens nyugati részén tapasztaltakkal, ahol az emancipáció „az örökletes rendek hierarchiájának előzetes felszámolásától függött” – kronológiailag jóval később, míg a „társadalmi evolúció stádiumát tekintve” jóval korábban merült fel. Vagyis Oroszországban ez a probléma már akkor napirendre került, amikor a társadalom rendies szerkezetét meg semmi sem fenyegette. Натанс, 2007. 38.

politika azonban – különböző belső és külső hatásokra – már viszonylag rövid időn belül módosult és sajátos kettős jelleget öltött. Az integrálásukra való törekvés továbbra is fennmaradt, de azt a hatalom már csak úgy tudta elképzelni, ha a zsidókat az idegenek közt tartja számon. Mivel pedig a zsidóság együtt élt a birodalom „természetes alattvalóival”, társadalmi beillesztésük olyan megoldást igényelt, amely lehetővé tette, hogy egyszerre idegenek és rendileg tagoltak legyenek. Erre találták ki azt az I. Sándor idején életbe léptetett „leleményes” szabályt, amely előírta, hogy a zsidóknak – szemben a többi idegennel – valamely „természetes alattvalók” alkotmányos rendhez kell bejelentkezniük.²⁵ Regisztrációjuk azonban semmit sem változtatott idegen státuszukon. Továbbra is idegenek maradtak, mégpedig olyan idegenek, akiket különböző rendeknél tartottak számon. Jól látható ez a 19. század második felének népszámlálási gyakorlatában. Mind az 1869-es szentpétervári, mind az 1871-es moszkvai, mind pedig az első valóban átfogónak és megbízhatónak tekinthető 1897-es országos népszámláláskor a zsidóságot nem az idegenek közt vették lajstromba, hanem ahhoz a rendhez tartozóan, ahová be voltak jegyezve. A 19. század végi összeírás adataiból világosan kitűnik, hogy a zsidóság nagy többsége (94,16 százaléka) a kispolgárok közé tartozott. Az ezt követő legnagyobb csoportot pedig a zsidó parasztok (3,9 százalék), valamint a kereskedőként, illetve tiszteltbeli polgárként regisztráltak (1,54 százalék) alkották.²⁶

A zsidóság jelentős számban a 18. század utolsó harmadában került orosz felügyelet alá. E folyamat nyitányát Lengyelország 1772-es első felosztása jelentette.²⁷ Oroszország ekkor vonta uralma alá azokat az utóbb a Mogiljevi és Polocki (Vityebszki) kormányzóságokba szervezett területeket, amelyek korábban a *Rzeczpospolita*hoz tartoztak. Sokat elárul a zsidósággal kapcsolatos korai orosz politikáról az a kiáltvány, amelyet a frissen megszerzett területek főkormányzója, Zahar Csernisev gróf adott ki. Ebben a koronahatóság helyi vezetője arról biztosította az irányítására bízott lakosságot, hogy „teljes mértékben és mindennemű korlátozás nélkül megilleti mindazon jog, szabadság és előny, amivel Oroszország őshonos alattvalói rendelkeznek”.²⁸ Ez az ígéret akkor még mindenféle megkötés nélkül vonatkozott azokra a zsidókra is, akik az újonnan megszerzett területeken éltek. II. Katalin ekkor kibocsátott rendelete ugyanis úgy fogalmazott, hogy „a zsidó közösségek mindazon szabadság megőrzése mellett maradhatnak fenn, amelyekkel most is rendelkeznek, mert imperátori őfelségének

25 I. Sándor rendeletét megelőzően már II. Katalin is kiadott egy ehhez hasonló tartalmú törvényt. Ez az 1780-as rendelet előírta, hogy valamennyi zsidó köteles vagy a kereskedői, vagy a kispolgári rend tagjai közé jelentkezni. Felvételüket követően ők ugyanazokkal a jogokkal rendelkeztek, mint a rend többi, keresztény tagja. A rendelkezés azonban – és ez egyben komoly korlátja is volt – nem vette figyelembe, hogy a zsidók egy része nem városokban élt, hanem falvakban. Az ő életformájuk és tevékenységük egyáltalán nem illeszkedett a Katalin által kijelölt két rend „elvárásaihoz”. Lásd: Миллер, 2006. 100–101.

26 Каппелер, 1997. 296.

27 Az első lengyel felosztás nyomán mintegy 45 ezer zsidó alattvaló került orosz fennhatóság alá. Клиер, 2000. 40.

28 Idézi: Иванова–Желтова, 2010. 691.

emberszeretete nem engedi meg, hogy egyedül őket zárja ki a mindenkit megillető kegyből és majdani jólétből”.²⁹

Az új területeken élők számbavétele még az elcsatolás évében megkezdődött. Ezalól a zsidók sem jelentettek kivételt. Miután megtörtént összeírásuk, rájuk is kivetették a fejadót, annak nagyságát évi egy rubelben határozva meg. Ez valamivel több volt, mint amit a parasztnak kellett fizetniük, de kevesebb, mint amit a kereskedőkre vetettek ki.³⁰

A zsidóság – ahogyan az még a lengyel felügyelet idején kialakult – továbbra is egy-egy közösséghez, úgynevezett kahalhoz (*кагал*) rendelve élt. Ezen a helyzeten az orosz uralom sem változtatott, lényegében átvette a korábbi lengyel gyakorlatot. Sőt némiképp még növelte is a zsidó önkormányzatok jogkörét, mert közreműködésük nélkül a központi hatalom sem a zsidóság hatékony felügyeletét, sem a tőlük elvárt adók beszedését nem tudta volna megoldani. Az orosz hatóságok a kahalokat nemcsak önigazgató szervként ismerték el, de olyan képviseleti intézményként is, amely közvetített a zsidó lakosság és az orosz államigazgatás szervei között. Ebben a közvetítői szerepkörben a kahalok pénzügyi és adminisztratív feladatokat egyaránt elláttak. Kötelességeik közé tartozott a közösség szükségleteit fedező adók beszedése, a zsinagógák, imaházak, jótékonyági intézmények és iskolák működésének ellenőrzése és irányítása. De a kahalok látták el a rabbik, a könyvkiadás, a kereskedés, a kézművesség és az élet számos egyéb területe feletti felügyeletet is. Ugyancsak a zsidó önigazgatás szervei jártak el a közösség tagjai közt felmerülő jogvitákban, illetékességük kezdetben nemcsak a vallási, hanem a polgári ügyekre is kiterjedt, sőt bizonyos esetekben a büntető ügyekre is.³¹

Az orosz központi hatalom az első területi felosztást követően a számára akkor még jórészt ismeretlen zsidó közösség integrálását és emancipálását tekintette céljának. Ennek jegyében született meg az az 1786-os rendelet, amely megerősítette a zsidóságnak a többi oroszországi alattvalóval való „jogegyenlőségét”.³² Ez persze nem jelentett többet rendi alapú egyenlőségnél. Ennek szellemében a zsidókat ugyanazok a jogok illették meg, mint a velük azonos rendhez tartozó nem zsidó társaikat. Vagyis egyetlen zsidót sem érhetett joghátrány csak azért, mert zsidó volt. Ebből következően az 1786-os rendelet nekik is jogot adott a városi és a rendi önigazgatás szerveibe történő választásokon való részvételre, sőt maguk is választhatókká váltak. Kereskedőként és kézművesként pedig immár ugyanazok az előírások vonatkoztak rájuk is, mint a birodalom többi alattvalójára. Ugyanakkor a zsidók – idegenek lévén – mentességet élveztek a katonai szolgálat alól. Ez a jog mindenkit megilletett, függetlenül attól, hogy melyik rendhez volt bejegyezve. Igaz, a szolgálá-

29 О принятии под Российскую Державу уступленных от Польши провинций; о назначении жителям срока для принятия присяги; о постановлении столбов на новых границах; о сборе в казну всех публичных доходов, и о произвождении суда и расправы в настоящих судебных местах по тамошным правам и обычаям (от 16-го августа 1772 г.). In: ПСЗ I. т. XIX. № 13850.

30 Ez az egyedi adótarifa is arra vall, hogy az orosz adminisztráció a zsidókat a birodalomba való bekerülésük pillanatától külön kezelendő társadalmi csoportként tartotta számon. Миллер, 2006. 99–100.

31 Игнатъев, 1906. 15–16.

32 Об ограждении прав евреев в России касательно их подсудности, торговли и промышленности (от 7-го мая 1786). In: ПСЗ I. т. XXII. № 16391.

latmentességhez hozzátartozott a katonaidő kötelező pénzbeli megváltása is. Ennek ellenére – ismerve a hadseregben uralkodó korabeli állapotokat – még ez a megváltásra kötelezett helyzet is sokkal előnyösebb volt, mint rekrutaként bevonulni és évtizedeken át kiszolgáltatott körülmények között katonaként szolgálni.

A Katalin biztosította *rendi* „jogegyenlőségnek” azonban rövid időn belül vége szakadt. A fordulat hátterében a zsidó kereskedőkben konkurenciát látó orosz „kollégáik” panasza állt. 1782-ben ugyanis azok a kereskedők is jogot nyertek a birodalom belső területein való kereskedésre – függetlenül attól, hogy fehéroroszok vagy zsidók voltak –, akik az első lengyel területi felosztás nyomán kerültek Oroszországba. Ennek az új, konkurens kereskedői csoportnak a felbukkanása Szmolenszkben és Moszkvában már néhány év elteltével komoly konfliktust váltott ki. Az egyre feszültebbé váló helyzet feloldásaként II. Katalin 1791-ben megtiltotta, hogy a zsidók bejegyeztethessék magukat a birodalom belső területeinek kereskedői gildéinél. Ettől kezdve a zsidóság kizárólag a birodalom keleti és délkeleti peremén – a belorussziai kormányzóságokban, a Jekatyerinoszlavi helytartóságban és a Krím félszigetet is magában foglaló Tauriszi területen – „élhetett alattvalói és kispolgári jogaival”.³³

Lényegében ez a katalini rendelet alapozta meg a zsidóságot érintő egyik legsúlyosabb jogfosztó intézkedést, amellyel ettől kezdve egészen a monarchia felbomlásáig korlátozták birodalmon belüli mozgásukat és kijelölték állandó lakhelyük határait, az úgynevezett „letelepedési övezetet” (*черта оседлости*). A zsidóságnak ez a kényszerlakhelye Lengyelország 1793-as második, majd 1795-ös harmadik felosztása nyomán³⁴ újabb területekkel bővült.³⁵ Ettől kezdve a zsidó alattvalók csak

33 О предоставлении евреям прав гражданства в Екатеринославском Наместничестве и Таврической области (от 23-го декабря 1791 г.). In: ПСЗ I. т. XXIII. № 17006.

34 Az 1793-as és az 1795-ös területszerzéssel további 290 ezer zsidó alattvaló került orosz felügyelet alá, állítja John Klier, a zsidóság korai oroszországi történetének egyik legtekintélyesebb kutatója. Álláspontját az 1765-ös lengyel népszámlálás adataira alapozza (Клиер, 2000. 40.). Könyvének egy másik helyén azonban ezt a számot – más forrásra hivatkozva – már több mint 800 ezer főre becsüli (uo. 97–98.). Ehhez közeli álláspontot képvisel Alekszej Miller is, aki szerint 1793 és 1795 között mintegy további 500–700 ezer zsidó került Szentpétervár fennhatósága alá. Ehhez jött még újabb 20 ezer Besszarábia 1812-es annektálásával, illetve további 300 ezer a Varsói Nagyhercegség 1815-ös bekebelezésével. Grúzia Oroszországhoz csatolása újabb 6 ezer, míg Észak-Azerbajdzsán és Dagesztán megszerzése további 15 ezer zsidó alattvalóval növelte a birodalom népességét. Mindez azzal a következménnyel járt – állítja Miller –, hogy míg 1800-ban a zsidóság a birodalom összlakosságának 1,5 százalékát tette ki, addig 1880-ban – köszönhetően a zsidóság birodalmi átlagot meghaladó természetes szaporulatának is – már 4,8 százalékát (Миллер, 2006. 104.). Julij Gessen, akit máig az oroszországi zsidóság történetének egyik legtekintélyesebb kutatójaként tartanak számon, az Orosz Birodalomban élő zsidók számát – az 1818-as hivatalos adatokra hivatkozva – 677 ezer főben határozta meg (Гессен, 1925. 186.). Ezekből az adatokból két következtetés mindenképpen levonható. Egyrészt hogy nem egyszerű feladat meghatározni az orosz felügyelet alá került zsidók pontos számát; másrészt hogy a zsidók igazán jelentős számban csak Lengyelország második és harmadik felosztásával kerültek orosz fennhatóság alá. Ez egyben azt is jelentette, hogy a zsidóság helyzetének rendezése komoly politikai és igazgatási kihívássá csak az 1793-as és az 1795-ös területi felosztást követően vált. Helyzetük rendezése már csak azért sem lehetett könnyű feladat, mert a 19. század elejére az oroszországi diaszpóra vált Európa legnépesebb zsidó közösségévé. A kontinensen élő zsidók közel negyede ekkor már az Orosz Birodalomban élt (Миллер, 2006. 104.).

35 A „letelepedési övezet” ezt követően 15 kormányzóságból állt. Idetartozott a Besszarábiai, a Vilmói, a Vityebszki, a Volinyi, a Grodnói, a Jekatyerinoszlavi, a Kijevi, a Koveni, a Minszki, a Mogiljovi, a Podolszki, a Poltavai, a Tauriszi, a Herszoni és a Csernyigovi kormányzóság. Ez azonban továbbra is csak átmeneti ál-

egyedi mentesség birtokában hagyhatták el a birodalomnak ezt a részét. II. Katalin azonban nemcsak lakhelyük kijelölésével korlátozta jogaiban a zsidóságot, hanem azzal is, hogy 1794-ben elrendelte a zsidó kereskedők és kispolgárok fejadójának duplájára emelését.³⁶ Ugyanakkor azok számára, akik nem fogadták el ezt a rendelkezést, felkínálták a birodalomból való távozás lehetőségét. Igaz, a kivándorlás lehetőségét nem adták ingyen: akik ezt választották, azoknak a rájuk kivetett dupla adóterhet három évre előre ki kellett fizetniük. További diszkriminációt jelentett, hogy a zsidóknak családi örökségük után is kétszer akkora illetéket kellett fizetniük, mint keresztény honfitársaiknak.³⁷

A hatalom a 18. század végétől más területeken is próbálta korlátok közé szorítani a zsidóság életét. Ennek része volt a falvakban élő zsidóság városokba való átköltöztetése. A hatóságok így akarták elkülöníteni a zsidóságot a parasztoktól, egyszerűsre egyszerűbbé tenni a maguk számára a zsidó lakosság felügyeletét. Eközben a francia forradalom fejleményeitől megrettent uralkodónő³⁸ azt is elrendelte, hogy a kormányzósági és járási kahalok kizárólag az istentiszteletek és egyéb vallási szokások betartatásával foglalkozzanak, amivel jelentős mértékben beszűkítette a zsidó önkormányzatok illetékességi körét.

A kései katalini politikához képest jelentős változást hozott I. Sándor trónra lépése. A fiatalkorában a reformok iránt mélyen elkötelezett uralkodó már nem sokkal megkoronázása után hozzálátott a zsidóság jogegyenlőségének helyreállításához. Igaz, ezt az „egyenlőséget” csak a „letelepedési övezet” határain belül készült biztosítani. Eme ambiciózus terv jegyében már 1802 novemberében felállította azt a különbizottságot (*Комитет по благоустройству евреев*), amely a zsidóság helyzetének áttekintését és életfeltételeinek átfogó újraszabályozását kapta feladatul.³⁹

lapot jelentett. A Varsói Nagyhercegség 1815-ös anektálásával ugyanis további 10 lengyel adminisztratív egységgel bővült a zsidók lakta terület. Ezt követően a „letelepedési övezet” kiterjedt a birodalom szinte teljes nyugati sávjára. Kivételt csak a Balti-tenger partján lévő Kurlandia és Livónia jelentett. A lengyel részekkel együtt a „letelepedési övezet” területe elérte az 1,2 millió négyzetkilométert. Ám még ezen a területen belül is akadtak olyan városok – ilyen volt például Kijev, Nyikolajev, Jalta és Szevasztopol –, amelyeket időről időre elzártak a zsidók elől. Kijev esetében a hatóságok egy idő után beérték azzal, hogy nem az egész városból, hanem csak annak meghatározott részeiből tiltották ki a zsidókat. A „letelepedési övezet” kialakulására vonatkozóan lásd: Гессен, 1911. 20–30.

36 О сборе с евреев, записавшихся по городам в мещанство и купечество, установленных податей вдвое противу положенных с мещан и купцов христианского закона разных исповеданий (от 23-го июня 1794 г.). In: ПСЗ I. т. XXIII. № 17224.

37 О распространении указа 1794 июня 23 о собрании с купечества, в гильдиях записанного, единоновременно по одному проценту со ста с объявленных капиталов, и на купцов евреев, и о взыскании с них податей вдвое против людей христианского исповедания (от 29-го декабря 1796 г.). In: ПСЗ I. т. XXIV. № 17694.

38 A francia forradalom II. Katalinra gyakorolt hatásáról lásd: Гриффитс, 2013. 119–148.

39 A bizottság tagja lett Valerian Zubov tábornok, az 1796-os Perzsia elleni háború idején az orosz csapatok főparancsnoka, Viktor Kocsubej belügyminiszter, Gavriil Gyerzsavin igazságügyi miniszter, Sztanyiszlav Potockij (Potocki) ukrainai mágnás és Adam Csartorijzkij (Czartoryski) majdani külügyminiszter, I. Sándor szűk politikai környezetének tagja. A bizottság összetételére és működésére vonatkozóan lásd: Минкина, 2011. 81–100.

A bizottság 1804 decemberére el is készítette állásfoglalását,⁴⁰ amely legfőbb céljának egyfelől a zsidóság anyagi helyzetének javítását, másfelől a paraszt-ság tőlük való „megóvását” tekintette. A rendelkezés – többek között – kimondta, hogy „valamennyi Oroszországban élő, újonnan betelepülő vagy más országokból kereskedelmi céllal ideérkező zsidó szabad, és – hasonlatosan minden oroszországi alattvalóhoz – a törvények védelme alatt áll”.⁴¹ Mindez egyben azt is jelentette, hogy senkinek sem volt joga a zsidók tulajdonát elvenni és munkájuk eredményét fizetség nélkül elsajátítani. Arra pedig végképp nem volt senkinek felhatalmazása, hogy a zsidókat röghöz kösse. Az új Szabályzat kimondta, hogy tilos bármilyen módon vallásuk gyakorlásában és mindennapi életük szokott vitelében akadályozni őket. Ettől kezdve a birodalom összes törvénye – még a büntető jellegűek is – a zsidókra éppúgy vonatkozott, mint a többi „természetes alattvalóra”. Ez az I. Sándor idején kiadott dokumentum volt az első olyan rendelkezés, amely arra kötelezte a zsidókat, hogy valamilyen rendbe jegyeztessék be magukat. Ellenkező esetben azt kockáztatták, hogy csavargókká (*брадьяги*) nyilvánítják őket. A Szabályzat azt is előírta, hogy a zsidókat csakis azon a néven szabad számon tartani és az egyes rendeknél bejegyezni, amelyet – hitüknek megfelelően – születésükkor nyertek.⁴² Vagyis ekkor még semmi jele nem mutatkozott annak, hogy a hatalom erőszakkal próbálta volna őket eloroszosítani.

Az 1804-es dokumentum a zsidó lakosságot földművesekre, kereskedőkre, gyárosokra (*фабриканты*),⁴³ kézművesekre és kispolgárokra osztotta. Valamennyi alcsoport tagjai szabadok voltak, beleértve a zsidó földműveseket is. Vagyis ugyanúgy, mint a zsidóság más csoportjaiba tartozók, a zsidó parasztok is szabadon vásárolhattak mások által nem lakott földeket a „letelepedési övezet” határain belül. Az így megszerzett birtokokon korlátozások nélkül gazdálkodhattak, akár bérmunkásokat is alkalmazva. Ezen túlmenően arra is lehetőségük nyílt, hogy uradalmakat béreljenek. A zsidó földművesek szegényebb csoportjai, amennyiben képesek voltak az állam tulajdonában lévő földeken letelepedni és dolgozni, átköltözhettek a „letelepedési övezeten” túli területekre is. A kényszerlakhelyként kijelölt ország részben a zsidóság nemcsak földet vásárolhatott, de gyárakat és üzemeket is, mégpedig ugyanolyan feltételek mellett, mint a birodalom többi „természetes alattvalója”.

I. Sándor uralkodása idején a korábban bevezetett diszkriminatív szabályok jó részét visszavonták. Ennek köszönhetően előbb a zsidó gyártulajdonosok, kézművesek és parasztok, majd 1807-től a zsidó kereskedők, végül pedig 1812-től a zsidó kispolgárok is mentesültek a kétszeres adóteher megfizetése alól.⁴⁴ A korszakra jellemző viszonylagos szabadság jele volt az is, hogy I. Sándor uralkodása idején a zsidó fiatalok tanulását még semmilyen formában sem korlátozták. Szabadon, mindenféle létszámkvóta előírása nélkül iratkozhattak be az orosz népiskolákba, gimnáziumokba

40 О устройстве евреев (от 9-го декабря 1804 г.). In: ПСЗ I. т. XXVIII. № 21547.

41 Уо.

42 Ez a szabály még a 19. század végén is hatályban volt. Свод Законов, т. IX. 770.

43 A 19. század elején azokat tekintették gyárosoknak (*фабриканты*), akik a legfeljebb néhány főt foglalkoztató kézműves műhelyeknél nagyobb üzemek és manufaktúrák tulajdonosai voltak.

44 Иванова–Желтова, 2010. 695.

és egyetemekre.⁴⁵ És annak sem volt akadálya, hogy a zsidóság saját iskolákat alapítson. Azok működésével kapcsolatban csak egyetlen kikötés volt érvényben: az oktatás kizárólag lengyelül, oroszul vagy németül folyhatott. Ez az előírás nem vonatkozott a nyelvi érintkezés más területeire. Az Orosz Birodalomban élő zsidók – akik nagy többségükben a középkori német területek zsidó közösségeinek kultúrájához és hagyományaihoz kötődő askenázik közül kerültek ki – szabadon használhatták nyelvüket, a jiddist. A héber az istentiszteletek és a szellemi alkotómunka nyelve volt.⁴⁶ Az első nyelvhasználattal kapcsolatos korlátozó szabály csak 1807-ben jelent meg. Ettől kezdve minden olyan hivatalos iratot, amelyet a zsidó közösségen kívüli nyilvánosságnak szántak, az említett három nyelv valamelyikén kellett megírni és közreadni.⁴⁷ 1812-től e három nyelv – a lengyel, az orosz és a német – közül a kahalok választott vezetőinek és a rabbiknak is legalább egyet ismerniük kellett.⁴⁸ Ezek az elvárások azonban nem jelentettek különösebb teherterételt.

Mindazonáltal még e viszonylag „engedékeny” sándori korszakban is akadt egy olyan terület, ahová a zsidók nem nyerhettek „bebocsátást”. Ez a borászat, illetve a borkimérés volt. Efféle tevékenységgel a zsidók sehol és semmilyen formában nem foglalkozhattak.⁴⁹ A hatóságok ugyanis attól tartottak, hogy a tulajdonukban lévő kocsmák és borkimérések fölösleges konfliktusforrássá válhatnak az azokban rendszeresen megforduló parasztok és az „idegen” zsidók között. E rendelkezés ellenére a zsidóság I. Sándor uralkodásának éveiben összességében jóval nagyobb szabadságot élvezett, mint az utód, I. Miklós idején, aki már uralkodása kezdetétől azzal próbálkozott, hogy minél gyorsabban – számos eszközhöz folyamodva – asszimilálja a zsidóságot.

A hivatalos politika változásának első komoly jele volt, amikor alig két évvel megkoronázása után az új cár 1827-ben elrendelte a zsidók besorozását. Ettől kezdve nekik is – kivéve a kereskedőket, a rabbikat, valamint a kiváló tanulmányi eredményt elérő diákokat és a telepes földműveseket – be kellett vonulniuk.⁵⁰ Ezzel a korábbi pénzzel való megváltás lehetősége megszűnt. A döntés hátterében többféle megfontolás is állt. A hatalom egyrészt szerette volna a zsidóság életkörülményeit a birodalom többi alattvalójáéhoz hasonlóvá tenni, másrészt megpróbálta a zsidó fiatalokat „nemzeti vonásaiktól”, a többség számára idegen kulturális és felekezeti jegyeiktől „megszabadítani”. Ilyenformán a katonai szolgálattal az udvar a

45 Az 1804-es Szabályzat kimondta: „A zsidók összes gyermeke, ugyanúgy, ahogyan mások gyermekei, mindenféle különbségtétel nélkül felvételt nyerhetnek és tanulhatnak bármely oroszországi népiskolában, gimnáziumban és egyetemen.” *О устройстве евреев (от 9-го декабря 1804 г.)*. In: ПСЗ I. т. XXVIII. № 21547. Annak ellenére, hogy a 19. század elején nem volt jogi akadálya a zsidó fiatalok állami iskolákban történő tanulásának, körükből csak nagyon kevesen vállalkoztak erre. Többségük ekkor még a zsidó közösségek által fenntartott tanodákat választotta.

46 Клиер, 2000. 41–42.

47 Иванова–Желтова, 2010. 695.

48 Миллер, 2006. 108.

49 Lásd a Szabályzat 34. cikkelyét. *О устройстве евреев (от 9-го декабря 1804 г.)*. In: ПСЗ I. т. XXVIII. № 21547.

50 *О обращении евреев к отправлению рекрутской повинности в натуре, с отменю денежного с них сбора, вместо отправления оной положенного (от 26-го августа 1827 г.)*. In: ПСЗ II. т. II. № 1329.

zsidók asszimilációját kívánta felgyorsítani. E cél érdekében a zsidó fiatalok egy részét nem is 18, hanem már 12 évesen elszakították szüleitől és hat éven át úgynevezett kantonista iskolákban (*школы кантонистов*) tanították.⁵¹ Ezek az iskolai évek azonban nem számítottak bele a katonai szolgálatba – az csak 18 évesen kezdődött és 25 éven át tartott –, már amennyiben megérték a kantonista évek végét, ez ugyanis távolról sem volt biztos.

Számos kortársi beszámoló tanúskodik erről, többek között Herzené, aki 1835-ben – száműzetésének színhelye felé tartva – szemtanúja volt egy csapatnyi kantonista hosszú menetelésének. Naplójában részletesen felidézi azt a beszélgetését, amit a gyerekekért felelős – egyébként jó szándékú – katonatiszttel folytatott. „Kiket kísér és hová?” – érdeklődik a tisztnél Herzen. „Ne is kérdezze, a szívem meghasad, ha csak rágondolok. No de hát az okát csak az előljárók tudják, a mi dolgunk, hogy a parancsot végrehajtsuk, nem mi felelünk érte. De nem emberséges dolog ez” – fakad ki az idős katona. „De hát miről van szó?” – faggatja tovább Herzen. „Összeszedtek egy sereg átkozott zsidó kölyköt, a legkisebbek nyolc-kilenc évesek. A flottához viszik őket, vagy hová – nem is tudom. Először úgy szólt a parancs, *Perembe kell kísérni őket, aztán megváltottatták, irány Kazany*. Százversztányira innen vettem át őket. A tiszt, aki a szállítmányt átadta, azt mondta: »Csak baj van velük, egyharmada ott maradt az úton« (és a tiszt a földre mutatott). Fele sem jut el a rendeltetési helyére – tette hozzá.” Herzen tovább kérdezte a tisztet: „Járványtól, vagy mitől?” Mire a katona a következőket válaszolta: „Nem, nem járvány, egyszerűen csak hullanak, mint az őszi légy. A zsidó gyerek, tudja, mind ilyen, satnya, beteges, mint a tépett macska, nem szokott az hozzá, hogy tíz óra hosszat dagassza a sarat, és kétszersültön éljen; aztán meg csupa idegen, se apja, se anyja, se kényeztetés. Köhög, köhög, aztán a fűbe harap. De mondja, kérem, mivel érdemelték ki ezt, hogy lehet így bánni kisgyerekekkel?” Ezek után Herzen kimegy megnézni a felsorakoztatott kantonistákat és megdöbben a látvány: „Sápadtan, elcsigázva, riadtan álltak ott esetlen, vastag, felhajtott gallérú katonaköpenyben, és panaszos, gyámoltalan tekintettel nézték a helyőrségi katonákat, akik durván a sorba lökdözték őket. Vérszegény ajkuk, a kék karikák a szemük alatt lázról, hidegrázásról tanúskodtak. És ezek a beteg gyermekek, akiket senki sem ápolt, dédelgetett, akiket csontig átjárt a Jeges-tenger felől fúvó szél, melynek semmi nem áll útjában, ezek a gyerekek a halálba meneteltek” – vont a látottak szomorú mérlegét Herzen.⁵²

A zsidó gyerekek családjuktól való korai elszakításában, majd besorozásában a birodalom pénzügyi vezetése – élén Jegor Kankrin pénzügyminiszterrel – ha-

51 Ez azonban nem jelentette azt, hogy minden zsidó fiatait elvittek volna katonának, illetve azt megelőzően kantonista diáknak. A zsidóknak az általános hadkötelezettség bevezetése előtti korszakban sorozási ciklusonként ezer férfi lakos után tíz újoncot kellett kiállítaniuk, míg a többi szolgálatra kötelezett rendnek ennél jóval kevesebbet. A zsidók katonai szolgálatára vonatkozóan lásd: Петровский-Штерн, 2003.

52 Herzen, 1988. 109–110. Alekszej Miller szerint máig nem kellőképpen bizonyították a kantonisták tömeges halálával kapcsolatos – többek között – Herzen naplójában is olvasható állítások (Миллер, 2006. 112.). Michael Stanislawski pedig azt állítja, hogy arra vonatkozóan sincs bizonyíték, hogy a kormányzat ragaszkodott volna a kantonisták újoncként való besorozásához. Ilyen elvárás – szerinte – nem volt a zsidó önkormányzatokkal szemben. A döntés a kahalok vezetőire volt bízva, ezért az ezzel kapcsolatos felelősség is elsősorban őket – és nem a kormányzatot – terheli (Stanislawski, 1983. 123.).

tékony eszközt látott nemcsak a „zsidó népesség növekedésének megállítására”, de a „zsidó konkurencia” visszaszorítására is.⁵³ A zsidóság egy részének katonaként történő kivonása az üzleti életből frappáns megoldásnak tűnt. Ráadásul ez az elképzelés találkozott I. Miklós közismert meggyőződésével. Az uralkodó ugyanis szerette mindazokat besorozni, akiket a kincstár szempontjából haszontalannak és a kormányzati politikára veszélyesnek ítélt.⁵⁴

Az 1827-ben elrendelt katonai szolgálat a fentiekén túl arra is lehetőséget kínált, hogy a pravoszláv egyház fokozhassa térítő tevékenységét. Sorra jelentek meg azok az újabb és újabb rendelkezések, amelyek egyértelművé tették: a hitét megtartó zsidókra rosszabb körülmények várnak, mint kikeresztelkedett társaikra. Katonai előmenetelük többnyire elakadt, mert aki kitartott hite mellett, csak akkor számíthatott altiszti kinevezésre, ha valamilyen kivételes hőstettet vitt véghez. Utóbb még ezen a szabályon is szigorítottak. Már a hőstett is kevés volt. Hithű zsidóként csak az számíthatott altiszti előléptetésre, akinek kinevezését maga az uralkodó hagyta jóvá.⁵⁵

A zsidók helyzete I. Miklós uralkodása idején nemcsak besorozásuk miatt változott meg, hanem azért is, mert 1828 nyarán megtiltották állami szolgálatba való felvételüket.⁵⁶ A cárt azonban nem elégtették ki ezek az alkalmi intézkedések, ezért elrendelte a zsidókra vonatkozó szabályok ismételt áttekintését és egy újabb átfogó szabályzat kidolgozását. Az új törvény 1835 tavaszára el is készült.⁵⁷ A Szabályzat alapelveként rögzítette, hogy minden olyan kérdésben, amelyet a zsidókra vonatkozó külön rendelkezés nem érint, a birodalom általános törvényei az irányadóak. Az új norma véglegesítette a „letelepedési övezet” határait és egyszersmind megtiltotta a zsidók letelepedését a birodalom nyugati határaihoz ötven versztán belül lévő falvakban. Ez a döntés erős bizalmatlanságról árulkodott, ahogyan az az előírás is, amely a „letelepedési övezet” zsidó lakóinak csak legfeljebb 6-8 hétre adott lehetőséget állandó lakhelyük elhagyására, függetlenül attól, hogy mi volt utazásuk célja. Ugyanakkor a zsidók továbbra is korlátozásoktól mentesen vásárolhattak lakatlan földbirtokot a „letelepedési övezet” határain belül. Ha azonban azon kívül jutottak földtulajdonhoz – például örökség révén –, azt fél éven belül kötelesek voltak eladni.

A Szabályzatban lefektetett korlátozások a zsidóság egyes csoportjait különbözőképpen érintették. Az első és a második gildéhez tartozó zsidó kereskedők továbbra is viszonylag szabadon mozoghattak a birodalom egész területén. Esetükben annak sem volt különösebb akadálya, hogy rendszeresen eljuthassanak olyan, a „letelepedési övezeten” kívül eső nagyvárosokba, mint Moszkva vagy Riga. De rendszeresen felkereshették a korszak legnagyobb országos vásárait is, ahol mind saját, mind pedig zsidó vállalkozótársaik termékeit árusíthatták. Ezekre a beszerző és értékesítő körutakra azonban nem vihették magukkal családtagjaikat. A hatóság-

53 Гессен, 1927. 32–33.

54 Петровский-Штерн, 2003. 33.

55 Гессен, 1927. 35.

56 *О недопускании евреев к определению в государственную службу (от 16-го августа 1828 г.)*. In: ПСЗ II. т. III. № 2233.

57 *Положение о евреях (от 13-го апреля 1835 г.)*. In: ПСЗ II. т. X. № 8054.

gok ebben a rendelkezésben nyilván annak biztosítékát látták, hogy a még oly tehetős zsidó alattvalók is visszatérnek – már csak családjukhoz való ragaszkodásuk miatt is – állandó lakhelyükre.

Az 1835-ös Szabályzat – miután továbbra sem sikerült elérni a zsidók falvakból való kitelepülését – azt is előírta, hogy a zsidó földműveseknek a falvakban lakó keresztényektől elkülönülve, önálló közösséget alkotva kell élniük. Ugyanakkor efféle szabály a városi zsidókat nem korlátozta. Ők a városi közösség tagjainak számítottak. Olyannyira, hogy továbbra is saját jogukon vehettek részt a városi választásokon. Igaz, ezzel a lehetőséggel csak alig egy évig élhettek, mert már 1836 májusában korlátozták a városi előjáróságokba megválasztható zsidók arányát, ami ettől kezdve nem lehetett több a képviselő-testület egyharmadánál.⁵⁸ Három évvel később pedig elrendelték, hogy a zsidóknak a keresztény lakosságtól elkülönítve kell saját városi képviselőiket megválasztaniuk, ami egyben azt is jelentette, hogy közülük többé már nem lehetett városi előjárót választani.⁵⁹ De nemcsak ettől tiltották el őket, hanem attól is, hogy ülnökként részt vehessenek a járási és a becsületbíróóságok munkájában, és mostantól már városi rendőrfőnök sem lehetett zsidó.⁶⁰

Abban, hogy I. Miklós fontosnak találta egy újabb Szabályzat közreadását, nyilvánvalóan közrejátszott a birodalom nyugati területeit érintő 1830–1831-es lengyel felkelés is. A lengyelek engedetlensége megkérdőjelezte az európai peremvidék addigi felügyeletének hatékonyságát. Ezért a szentpétervári udvarnak újra kellett gondolnia lengyelpolitikáját. Ennek azonban nem kellett volna szükségképpen érintenie a zsidókat is, mivel ők semmiféle jelét nem adták annak, hogy különösebben szimpatizálnának a lengyel felkelőkkel. Nem véletlen, hogy akadtak olyan, a birodalom nyugati területeit irányító kormányzók, akik éppen ezért azt ajánlották az uralkodónak, hogy a hatalom kössön szövetséget a zsidókkal a lengyelek ellenében. I. Miklós azonban – félve attól, hogy a zsidók majd visszaélnek e szövetség kínálta előnyökkel és információkkal – elutasította ezt.⁶¹ Mindazonáltal az 1835-ös Szabályzat összességében mégsem növelte jelentősen a zsidókat sújtó diszkriminatív intézkedéseket, egyes vonatkozásokban még enyhített is azokon. Többek között felfüggesztette annak a korábbi utasításnak a végrehajtását, amely a zsidók falvakból való kiköltöztetését rendelte el és jelentősen megnövelte azt az időt, amit a zsidó kereskedők a „letelepedési övezeten” kívül tölthettek: az addigi évi egy hónap hatra növekedett.

A Szabályzat közreadása azonban nem jelentette azt, hogy az uralkodó lezártnak tekintette volna a zsidóság helyzetének rendezését. A kormányzat tisztában volt azzal, hogy továbbra sem sikerült „feltörnie” a zsidó közösségek zárt világát és érdemben közelíteni a zsidók életformáját a többségi társadalom szokásaihoz és normáihoz. Hiába nyíltak meg még 1804-ben az állami iskolák a zsidó fiatalok előtt,

58 *Об устройстве присутственных мест в возвращенных от Польши губерниях (от 27-го мая 1836 г.)*. In: ПСЗ II. т. XI. № 9226.

59 *О участвовании евреям в западных губерниях в городских выборах на равне с христианами (от 29-го июня 1839 г.)*. In: ПСЗ II. т. XIV. № 12486.

60 Уо.

61 Миллер, 2006. 112–113.

többségük továbbra is a kahalok által fenntartott tanodákat választotta. A zsidók ragaszkodását nemzeti és vallási értékeikhez a kor bürokratikus nyelve előszeretettel emlegette „zsidó fanatizmusként”. Mindez arra vallott, hogy a hivatalos szemlélet – kimondva-kimondatlanul – a zsidók megőrzött másságában fenyegetést látott.⁶²

Azt, hogy az udvar konkrétan miben is látta ezt a fenyegetést, nem könnyű meghatározni. A két leggyakrabban említett állítólagos „veszélyforrás” – a zsidó konkurencia és az agresszív hittérítés – a zsidóság életformájának radikális átalakítása nélkül is elhárítható vagy legalábbis csökkenthető lett volna. A hatalom oldaláról mindkét vonatkozásban elegendő lett volna néhány újabb tiltó szabályt törvénybe iktatni, és valószínűleg megszűnt volna a fenyegetettség érzése. Ha mégsem ezt tették, valószínűleg azért, mert a hatalom által feltételezett fenyegetettség a valóságban vagy nem létezett, vagy ha létezett is, erősen eltúlzott volt. Ugyanakkor mind az uralkodó – aki egyébként is hajlamos volt a társadalom életének túlszabályozására, sőt még bizonyos fokú militarizálására is –, mind pedig környezete és a nyugati területek kormányzói egyre ingerültebben vették tudomásul, hogy a zsidók sajátos, a többségtől eltérő életformája alig változott a birodalomba való bekerülésük óta. Minden bizonnyal ez az „irritáló másság” lehetett a tényleges oka annak, hogy I. Miklós 1840 derekán visszatért a zsidók integrálásának ügyéhez. Közrejátszott ebben az is, hogy a nyugati területek kormányzói egyre-másra álltak elő a zsidóság életét „megreformáló”, gyakran kifejezetten represszív javaslatokkal. Mindezek hatására az uralkodó megbízta az igazgatási ügyekben nagy tapasztalattal rendelkező Pavel Kiszeljov gróft, hogy tekintse át ezeket az ajánlásokat és azok ismeretében – az akkor létrehozott újabb „zsidóügyi bizottság” (*Главный комитет об усмотрстве евреев*)⁶³ élén – dolgozza ki a zsidósággal kapcsolatos rendelkezések új, egységes rendszerét.

A gróftól távol állt mind a korlátozó, mind a szélsőségesen kényszerítő politika. Ugyanakkor tekintettel kellett lennie egyfelől az uralkodó, másfelől a nyugati területek befolyásos adminisztrátorainak bizonyos elvárásaira.⁶⁴ Mindazonáltal Kiszeljov az uralkodónak készített feljegyzésében nem a büntető és kényszerítő intézkedésekre tette a hangsúlyt, hanem egy olyan átfogó kulturális reform alapjait próbálta lefektetni, amely a lehető legkevesebb konfliktussal változtatta volna meg a zsidóság mindennapi életét.⁶⁵ Ennek jegyében – az európai emancipációs politika sikereitől ösztönözve – egyfelől megpróbálta a zsidóságot a kahalok zárt világából „kiszabadítani”, másfelől pedig olyan állami oktatási rendszert létrehozni, amely képes – a németor-

62 Гессен, 1927. 77.

63 Az uralkodó 1840. december 19-i szóbeli utasítására felállított bizottságnak az Állami Javak Minisztériumának vezetője, Pavel Kiszeljov mellett tagja volt még Alekszandr Sztroganov belügyminiszter, Fjodor Vroncsenko pénzügyminiszter-helyettes, majd pénzügyminiszter, Dmitrij Bludov és Leontyij Dubelt, az uralkodó személyes kancelláriája, II., illetve III. ügyosztályának vezetője, továbbá a lengyel területekért felelős miniszter, Ignatyij Turkul (*Государственность России*, кн. 1. 1996. 205–206.). Sokat elárul az uralkodó szemléletéről, hogy I. Miklós a bizottság összeállításakor nem tartotta fontosnak a népművelési miniszter bevonását a testület munkájába. Kiszeljov volt az, aki kijárta nála, hogy Uvarov gróf is tagja legyen a bizottságnak (Гессен, 1927. 81.).

64 Uo. 79.

65 Kiszeljov memorandumát – évtizedekkel később – Simon Dubnov adta közre. Киселев, 1901.

szági zsidókhöz hasonlóan – az oroszországiakat is a többség nyelvén képzett, az állam iránt lojális, nem bigottan vallásos, ugyanakkor „hasznos” tevékenységet folytató, a társadalom gazdasági és kulturális életébe integrálódó alattvalókká tenni.⁶⁶ Ehhez mindenekelőtt át kellett alakítani a zsidó fiatalok oktatását. Hiába nyíltak meg előttük 1804-ben az állami iskolák, többségük – ahogy már utaltunk rá – továbbra is saját közösségük tanodáit választotta. A kormányzat azonban mindenképpen szeretett volna ezen a helyzeten változtatni. Ezért a Kiszeljov-bizottság már 1844-ben közreadott három fontos, oktatással kapcsolatos állásfoglalást. Az egyik az állami zsidó tanodákról, a másik a rabbiképzőkről, míg a harmadik a zsidó magániskolákról és házitanítók-ról fejtette ki a grémium álláspontját.⁶⁷ Ugyancsak ebben az évben született döntés a kahalok felszámolásáról, illetve arról, hogy ezentúl ugyanazok a városi és járási intézmények igazgatják a zsidókat is, mint a birodalom többi alattvalóját.⁶⁸

A kahalok felszámolása fontos lépés volt a zsidók asszimilációjában. Ezek a jellemzően konzervatív, sőt kifejezetten ortodox szellemű öngazgató intézmények, miközben fontos szerepet játszottak a zsidó identitás megőrzésében, a zsidóság társadalmi beilleszkedésének egyre nagyobb akadályává is váltak. Befolyásuk megtörése, mint a zsidóság sajátos „belső emancipációja”, nélkülözhetetlen előfeltétele volt a többségi társadalom által felkínált integrálódásuknak, illetve remélt „külső emancipációjuknak”.⁶⁹ E felettébb kényes művelet elindításában Kiszeljov mellett jelentős szerep jutott Szergej Uvarov grófnak is, aki népművelési miniszterként megpróbált szoros és hatékony együttműködést kialakítani azokkal a tekintélyes és befolyásos zsidókkal, akik maguk is érdekeltek voltak oktatási intézményeik modernizálásában, a zsidó világ zártságának felszámolásában.⁷⁰

Uvarov igyekezett az új iskolai programok kidolgozásába a zsidóság helyi képviselőit bevonni. Ennek érdekében arra kérte a „letelepedési övezet” kormányzóit, hogy az oktatási reform előkészítésével foglalkozó helyi bizottságokban minél nagyobb számban adjanak helyet a zsidóság képviselőinek. A miniszter kérése ugyan alig-alig talált meghallgatásra, ám ennek ellenére idővel egyre több reformszellemű zsidó iskola jött létre. Ezek az iskolák a zsidóság állammal való együttműködésének fontos színtereivé váltak és meghatározó szerepet játszottak a zsidóság akkulturációjában. Olyannyira, hogy az oroszországi zsidó értelmiségiek első, széles nyilvánosság elé lépő nemzedékének tagjai szinte kivétel nélkül ezek

66 Миллер, 2006. 114.

67 Нахманович, 1991. 37. A zsidó fiatalok számára felállítandó állami iskolákról az alábbi törvény rendelkezett: *О учреждении особых училищ для образования еврейского юношества (от 13-го ноября 1844 г.)*. In: ПСЗ II. т. XIX. № 18420.

68 *О подчинении евреев в городах и уездах общему управлению, с уничтожением еврейских кагалов (от 19-го декабря 1844 г.)*. In: ПСЗ II. т. XIX. № 18546. A kahalok adminisztratív funkcióját a rendőrség, míg a rendi hovatartozással, gazdálkodással és adózással kapcsolatos feladatait azon városok eljárásáig vették át, ahol a zsidó alattvalók be voltak jegyezve, függetlenül attól, hogy hol volt állandó lakhelyük.

69 „Az emancipáció egészen különleges esetét képviselte a zsidóság. Kettős emancipációról volt szó esetükben – külső emancipációról a másfajta, keresztény-középkori hagyományokra építő, uralkodó keresztény világgal való együttélésben, és a zsidó közösségek ortodoxiájától való belső emancipációról.” Im Hof, 1995. 209.

70 Uvarov zsidó reformerekkel – mindenekelőtt Max Lilientallal – való együttműködéséről lásd: Гессен, 1927. 84–88.

ben az új, a zsidó világ zártságát feladó állami iskolákban tanult. Az iskola-rendszer reformja nélkül aligha nyílt volna meg előttük az út a birodalom gimnáziumai és egyetemei felé. De mert megnyílt, a zsidó fiatalok a század derekától egyre nagyobb számban kezdtek el tanulni a legkülönbébb közép- és felsőfokú tanintézetekben. Arányuk II. Sándor uralkodásának éveire nőtt meg jelentősen. Jellemző módon az állami zsidó iskolákban főképp a kevésbé tehető zsidó családok gyermekei tanultak. Olyan fiatalok, akiknek a szülei készek voltak ellenállni a konzervatív zsidó felsőbbtség rájuk nehezedő nyomásának, és fontosnak találták ezen a módon is kifejezésre juttatni engedetlenségüket és rosszállásukat a kahalok gyakorta korrupt vezetőivel szemben.⁷¹

A Kiszeljov vezette bizottság megpróbált valamilyen megoldást találni a zsidóság jelentős részét sújtó szegénységre is. Ám ebben a tekintetben kevés eszköz állt a rendelkezésére. Ezért aztán a bizottság tagjai csak annyit tudtak javasolni, hogy fokozni kell a zsidóság „hasznos munka” felé való „terelését”. Ez pedig csak akkor lehet eredményes – vélte a bizottság –, ha a zsidókat szétválasztják „hasznos” és „haszontalan” munkát végzőkre. Annak ellenére, hogy ennek a rosszul hangzó, sőt kifejezetten aggasztó megkülönböztetésnek az ötlete már 1840-ben felvetődött, törvényként való becikkelyezésére – I. Miklós támogatása ellenére – csak 1851-ben került sor.⁷² Ekkor pedig a hatóságoknak már nem maradt elég idejük arra, hogy a törvénynek érvényt szerezzenek. A krími háború közbeszült.

A Kiszeljov-féle testület ugyan sokat tett a zsidók integrálásáért és asszimilálásáért, ám teljes emancipálásuk felvetéséig nem jutott el.⁷³ A bizottságnak nem sikerült felszámolnia a „letelepedési övezet” intézményét és a különböző, csak a zsidókra kivetett különadók (*коробочный и свечной сбор*)⁷⁴ rendszerét sem. A regrutaszabályzat is jóval szigorúbb maradt velük szemben, mint keresztény honfitársaikkal. Nem beszélve arról, hogy a falvakban lakó zsidó földműveseknek továbbra is a többi paraszttól elkülönülten kellett élniük. A komoly munka és az őszinte szándék ellenére Kiszeljov maga is úgy értékelte, hogy a bizottság tevékenysége összességében kevés eredménnyel járt. Az új cárnak, II. Sándornak írt feljegyzésében ezt azzal magyarázta, hogy a zsidókra vonatkozó számos korlátozó intézkedés, ideiglenes határozat és a birodalom általános érvényű törvényei közt meglévő megannyi ellentmondás gyakran vezetett és vezet még most is fölösleges félreértésekhez, akadályozva ezzel

71 Миллер, 2006. 115.

72 *Временные правила о разборе евреев (от 23-го ноября 1851 г.)*. In: ПСЗ II. т. XXVI. № 25766.

73 A zsidók „felszabadítása” többek között azért sem merülhetett fel ekkor még – ahogyan erre joggal hívja fel a figyelmet Yuri Slezkine (Jurij Szljozkin) –, mert az orosz társadalom nagy többsége maga is emancipálatlan volt. Ilyen társadalmi közegben még azt is nehéz meghatározni – ha egyáltalán lehetséges –, hogy mennyiben kivételes és milyen mértékű a zsidókat sújtó diszkrimináció. Az Orosz Birodalomban ugyanis „nem létezett olyan módszer, amelynek segítségével meg lehetett volna állapítani a jogi diszkrimináció fokát, merthogy hiányzott az a közös mérce, amely valamennyi alattvalóra alkalmazható lett volna. A cár kivételével mindenki olyan csoporthoz tartozott, amelyet a diszkrimináció ilyen vagy olyan válfaja sújtott.” Слезкин, 2005. 150.

74 Szó szerint *doboz*, illetve *gyertyadíj*. Az előbbit a zsidó mészárszékeken levágott húsról vetették ki és a zsidó iskolák, illetve különböző jótékonyági intézmények működését fedezték belőle, míg az utóbbi kizárólag a zsidók oktatásának támogatására szolgált.

a zsidóság többségi társadalomba való beolvadását (*слияние*). Épp ezért Kiszjeljov azt javasolta, hogy felül kellene vizsgálni a zsidókra vonatkozó valamennyi előírást és azokat az általános érvényű szabályokhoz kellene igazítani. Szerinte az egységes normarendszer megkönnyítené a zsidóknak az „őslakosokkal” való összeolvadását, mivel – ahogy ő fogalmazott – „erkölcsi állapotuk ezt már megengedné.”⁷⁵ Az uralkodó a jelentés margójára csak annyit írt: „végrehajtani!”.

Azok után, hogy II. Sándor jóváhagyta Kiszjeljov feljegyzését, a „zsidóügyi bizottság” összeállította a munkatervét. Ez lényegében kilenc területet érintet. A zsidó vallási igazgatás átszervezését, a zsidók oktatásával kapcsolatos függő kérdések rendezését, a zsidók állami szolgálatvállalásának engedélyezését, a városi közösségek választások idején történő zsidó és keresztény részre való felosztásának felszámolását, a zsidók lakhatásával összefüggő korlátozások eltörlését, a földvásárlással kapcsolatos még létező megkötések megszüntetését, a zsidó kereskedőket és kézműveseket sújtó szabályok felülvizsgálatát, a zsidó gyárosok tevékenységét támogató engedmények bevezetését és a diszkriminatív regrutaszabályzat módosítását.⁷⁶ A felülvizsgálatra váró területek sorrendje nem volt véletlen. A kormányzat ugyanis ekkor még meg volt győződve arról, hogy a zsidósággal kapcsolatos magatartásának mindenekelőtt e közösség „erkölcsi felemelésére” – felfogásukban: asszimilációjára – kell irányulnia. Amennyiben ez sikerrel jár, a zsidóság számos kedvezményre számíthat, beleértve valamennyi addigi korlátozás eltörlését.

A „zsidóügyi bizottság” listájának utolsó pontja a program jóváhagyásakor már megvalósult. II. Sándor ugyanis még 1855. május 5-én elrendelte, hogy ezentúl a zsidók ugyanolyan feltételek mellett töltsék katonaidejüket, mint a birodalom többi „természetes alattvalója”.⁷⁷ Nem sokkal később a megkoronázása alkalmából kiadott kiáltványában az uralkodó megerősítette ezt és egyúttal felszámolta a kantonista iskolákat is.⁷⁸ 1859-ben pedig már nemcsak hallgatólagosan, hanem uralkodói utasításra felfüggesztették azt a korábbi rendelkezést, amely előírta a zsidók „hasznosakra” és „haszontalanokra” történő felosztását.⁷⁹

Már I. Miklós idején kísérlet történt a zsidóság felekezeti igazgatásának átalakítására. A hatalom megpróbálta a pravoszláv egyházhoz hasonló szigorú hierarchikus rendbe szervezni a „Mózes hitűek” adminisztratív felügyeletét. Az eredeti tervek szerint az új igazgatási rendszernek lettek volna központi, kormányzósági, járási és helyi szintű intézményei. Ám csakhamar kiderült, hogy ehhez hiányoznak a személyi feltételek. Így beérték azzal, hogy a Belügyminisztérium Egyházügyi Igazgatóságának (*Департамент Духовных Дел*) keretei között 1848-ban felállítsák a Rabbik Bizottságát (*Раввинская Комиссия*),⁸⁰ majd két évvel később – a „le-

75 Нахманович, 1991. 36.

76 Уо. 38.

77 Уо. 38. Ez a döntés utóbb megerősítést nyert a koronázás alkalmából kiadott manifesztumhoz kapcsolódó uralkodói rendeletben. Lásd: *О даруемых евреям облежениях, по исполнению рекрутской повинности (от 26-го августа 1856 г.)*. In: *ПСЗ II. т. XXXI. № 30888*.

78 *О всемилостивейшем даровании народу милостей и облежений по случаю Коронования Его Величества (от 26-го августа 1856 г.)*. In: *ПСЗ II. т. XXXI. № 30877*.

79 Миндлин, 2000. 53.

80 Az Egyházügyi Igazgatóság munkájára vonatkozóan lásd: Ерошкин, 1998. т. 2. 36–38.

telepedési övezet” kormányzói és főkormányzói mellett – létrehozzák az úgynevezett „tudós zsidók” posztját, akik konzulensként segítették a helyi hatalom irányítóit a zsidósággal kapcsolatos ügyek intézésében. II. Sándor idején a Rabbik Bizottsága több alkalommal is – előbb 1857-ben, majd 1861-ben – megbízást kapott a zsidóság vallási igazgatási rendjének kidolgozására, ám a testület által elkészített tervezet ajánlásait egyik esetben sem vezették be.

Az orosz adminisztráció – ahogyan fentebb már utaltunk rá – viszonylag korán kísérletet tett a zsidóság oktatásának fokozatos állami felügyelet alá vonására. A Népművelési Minisztérium még 1844-ben elfogadott egy olyan programot, amelynek célja a zsidó közösségek által fenntartott iskolák állami felügyelet alá vonása, majd bezárása, végül pedig állami zsidó iskolákkal való felváltása volt. Ez képezte az alapját annak a folyamatnak, amely egyre nagyobb számban indított el zsidó fiatalokat különböző állami közép- és felsőfokú tanintézetekbe. E tendencia megerősítése érdekében a Rabbik Bizottsága 1863-ban elrendelte, hogy a zsidókra kivetett különadóból, az úgynevezett „gyertyapénzből” (*свечный сбор*) évente 24 ezer rubelt különítsenek el és azt 25–60 rubeles ösztöndíjak formájában osszák szét az egyetemekre járó zsidó diákok között.⁸¹

A zsidóság képzettségi szintjének látványos növekedése több vonatkozásban is visszahatott élethelyzetére. Így például azok, akik az orvostudományok, illetve a sebészet doktoraivá váltak, továbbá azok, akik más egyetemi karokon doktori, magiszteri vagy kandidátusi címet nyertek, 1861 novemberétől már szabadon választhatták meg lakhelyüket és állami szolgálatba is állhattak.⁸² A szabad lakhelyválasztás először az első gildéhez tartozó zsidó kereskedőket illette meg. Ők ezt a jogot már 1859-ben elnyerték.⁸³ 1865-től pedig már a kézművesek is szabadon dönthettek lakhelyükről.⁸⁴ Két évvel később a nyugállományba vonult alacsony rangú állami hivatalnokok is megkapták ezt a jogot.⁸⁵ Vagyis a hivatalos politika a 19. század derekától a „szelektív integráció” jegyében próbálta a zsidóság „hasznosnak” ítélt tagjait a többségi társadalomba beilleszteni.⁸⁶

Az oktatástól és még néhány más, következetesen kezelt területtől eltérően akadt egy kérdéskör, amelynek kapcsán a kormányzati magatartás meglehetősen bizonytalanul alakult. Ez a zsidó földtulajdonlás ügye volt. Jellemző, hogy míg 1862-ben a központi adminisztráció kész volt – a kijevi főkormányzó, Illarion Vaszilcsikov herceg javaslatára – engedélyezni a zsidók földvásárlását a birodalom délnyugati részén, egy évvel később, az 1863-as lengyel felkelés hatására felülvizsgálva állás-

81 Нахманович, 1991. 40.

82 *О преимуществах евреев, получивших образование, а равно служащих при еврейских учебных заведениях (от 27-го ноября 1861 г.)*. In: ПСЗ II. т. XXXVI. № 37684.

83 *О предоставлении евреям-купцам 1 гильдии и евреям-иностранным подданным права жительства и торговли вне черты постоянной оседлости евреев (от 16-го марта 1859 г.)*. In: ПСЗ II. т. XXXIV. № 34248.

84 *О дозволении евреям механикам, винокурам, пивоварам и вообще мастерам и ремесленникам проживать повсеместно в Империи (от 28-го июня 1865 г.)*. In: ПСЗ II. т. XL. № 42264.

85 *Положение об устройстве отставных и безсрочно-отпускных низших чинов (от 25-го июня 1867 г.)*. In: ПСЗ II. т. XLII. № 44745.

86 Натанс, 2007. 38.

pontját, sorra adta ki azokat a rendelkezéseket, amelyek nemcsak a földvásárlást, de a föld bérbevételét is megtiltották. Néhány év elteltével azonban a kormányzat kénytelen volt belátni, hogy a zsidók tulajdonszerzésének és bérleti jogának korlátozása súlyos következményekkel járt, ezért 1868-ban ismét lehetővé tették nemcsak a föld, de a malmok és más feldolgozó üzemek bérbevételét.

II. Sándor reformjai több tekintetben is fontos változást hoztak a zsidóság életében. Annak következtében, hogy az 1864-es zemsztvo-, illetve bírósági reform semmiféle korlátozó passzust nem tartalmazott rájuk nézve, megnyílt előttük a bírói és ügyvédi karrier, valamint számos, a helyi önkormányzatok számára fontos szakmai terület. Ennek az új helyzetnek köszönhetően sokan vállaltak közülük munkát a helyi hatalom végrehajtó intézményeinél statisztikusként, mérnökként vagy orvosként.

Az 1870-ben hatályba lépő új Városi Szabályzat (*Городское Положение*) is kedvezőbb volt az összes korábbi rendtartásnál. Ugyan nem számolt fel minden diszkrimináló rendelkezést, de az addig hatályban lévőkhöz képest jóval kevesebbet tartalmazott. Az új norma kidolgozói – ha rajtuk múlik – még ennél is tovább mentek volna. Ők ugyanis szerették volna a zsidókat korlátozó összes rendelkezést eltörölni, csak javaslatukat a belügyminisztérium vezetése elvetette. Ezért a diszkrimináló előírások egy része továbbra is érvényben maradt. Így az új szabályzat sem engedte, hogy a város élére zsidó polgárt válasszanak. Az a rendelkezés is hatályban maradt, amely arányukat a városi magisztrátusokban a testület létszámának egyharmadára korlátozta. Ugyanakkor az új Városi Szabályzat elfogadásával a zsidók és a keresztények külön választási csoportra történő felosztása megszűnt, vagyis a felekezeti különbség immár semmiféle szerepet nem játszott a kuriális besorolásban.

Eközben az új Katonai Szabályzat kidolgozásával megbízott hadügyminisztériumi bizottság, élén a miniszterrel, Dmitrij Miljutyinnal, továbbra is indokoltak találta, hogy a zsidóságot bizonyos vonatkozásokban a besorozottak többi csoportjától elkülönítve kezeljék. Ennek jegyében a minisztériumi grémium azt javasolta, hogy a katonai szolgálatra behívott zsidókat változatlanul ne lehessen tisztekké előléptetni. A testület azt is indokoltak tartotta, hogy a zsidó hadkötelesek összeírására és behívására vonatkozó szabályok továbbra is vegyék tekintetbe a zsidóknak azt – a grémium által nekik tulajdonított – hajlamát, hogy szeretnek kibújni a katonai szolgálat alól. A bizottság arra is felhívta a figyelmet, hogy változatlanul számolni kell azokkal az „életformabeli, valamint a polgári jogok gyakorlásával összefüggő különbségekkel, amelyek a zsidókat egyelőre még élesen elválasztják a birodalom többi lakosától”.⁸⁷ Az Államtanács általános hadkötelezettséggel foglalkozó különbizottsága azonban megalapozatlannak találta ezeket a javaslatokat. A külön szabályok teremtette kényelmetlenségen túl mindenekelőtt azért vetették el a minisztériumi bizottság ajánlásait, mert azok életbe léptetése azt a benyomást kelthette volna, hogy a kormány még mindig bizalmatlan a zsidósággal szemben. Az Államtanács különbizottsága azonban még a látszatát is szerette volna elkerülni ennek.

87 A hadügyminiszter 1873. január 19-én kelt feljegyzését lásd: Нахманович, 1991. 42.

II. Sándor uralkodása idején a zsidóság ugyan számos korábbi korlátozástól megszabadult, ám ezek a diszkriminációt oldó lépések többnyire csak a közösség egy részére vonatkoztak, vagyis továbbra is szelektív jellegűek maradtak. Ennek ellenére jelentőségüket hiba lenne alábecsülni. Már csak azért is, mert a zsidóság bizonyos csoportjai nemcsak joghelyzetüket, de tényleges életfeltételeiket tekintve is jóval kedvezőbb körülmények közé kerültek. Részben épp ezek a változások okozták, hogy az orosz társadalom egy része kezdte úgy érezni, „a zsidók gazdasági uralma alá került”. Ráadásul ez a mind szélesebb körben terjedő vélekedés nemcsak valamiféle diffúz társadalmi érzületként volt jelen, de a hatalom nem egy magas rangú képviselője osztozott bennük, maga a belügyminiszter, Nyikolaj Ignatyev gróf is, aki a zsidók jobb élethelyzetével és állítólagos gazdasági fölényével magyarázta az országban 1881 első felében végigsöprő zsidóellenes pogromokat. Utóbb a tragikus eseményeknek ez a fajta hivatalos értelmezése szolgált alapjául azoknak az intézkedéseknek, amelyekkel a hatalom elkezdte ismét korlátozni a zsidóság életfeltételeit.

1881 októberében – vagyis már az új cár, III. Sándor idején, aki a márciusban meggyilkolt apját, II. Sándort követte a trónon – felállították azt az újabb „zsidóügyi bizottságot”, amelynek az volt a feladata, hogy egyfelől áttekintse a zsidókra vonatkozó törvényeket, másfelől pedig olyan javaslatokkal álljon elő, amelyek képesek „lecsillapítani” a keresztény lakosságot.⁸⁸ A bizottság rövid időn belül el is készítette tervezetét, amely alapjául szolgált az uralkodó által 1882 májusában jóváhagyott, zsidókra vonatkozó ideiglenes rendelkezéseknek.⁸⁹ Ezek az új szabályok ismételtelen megtiltották a zsidók városokon kívüli letelepedését, továbbá falusi ingatlanszerzését és földbérletét is. A kormányzat ugyanis meg volt győződve, hogy ezekkel a korlátozásokkal képes elejét venni a zsidók „gazdasági uralmának”, és mivel a központi adminisztráció úgy ítélte meg, hogy ez az „uralom” kevésbé érzékelhető a városok közegében, mint a falvakban, ezért elsősorban az utóbbiban kell kialakulásának lehetőségét megakadályozni. Az ideiglenes rendelkezések azonban nemcsak a falvakba való kiköltözést tiltották meg, hanem a zsidók vasárnapi és a tizenkét legfontosabb pravoszláv ünnepnapon való kereskedését is. Ez a döntés még az előbbieknél is súlyosabb érvágást jelentett.

A büntető intézkedések ezzel még nem értek véget. Néhány évvel később kezdtek átterjedni az integráció legsikeresebb területére, az oktatásra is. Ennek előzményei az 1870-es évekre nyúltak vissza, arra az időszakra, amikor már jelentek az oktatási reform első eredményei: a zsidó fiatalok egyre nagyobb számban tűntek fel a birodalom közös – etnikai és felekezeti megkülönböztetéstől men-

88 Az Orosz Birodalomban a zsidókat hivatalosan nem etnikai, hanem felekezeti alapon tartották számon. A 19. század második felének népszámlálási gyakorlata is azt mutatja, hogy a zsidóságra nem etnikai, hanem vallási közösségként tekintettek. Az 1897-es átfogó népszámlálás során nem tettek fel egyetlen olyan kérdést sem, amely arra utalt volna, hogy a zsidóságot etnikai közösségnek látnák. Az adatfelvétel során – és ez nem csak a zsidóságra vonatkozott – kizárólag az alattvalók vallási és anyanyelvi kötődése felől érdeklődtek. Amikor pedig a nemzetiségi hovatartozásra kérdeztek rá, akkor azt szigorúan a beszélt anyanyelvvél azonosítva tették. A népszámlálási gyakorlatra vonatkozóan lásd: *Первая всеобщая перепись населения*, т. XXXVII/2. 1903. 50–87., 212–229., т. XXIV. 1904. 60–129., 226–243.

89 *О приведении в действие Временных Правил о евреях (от 3-го мая 1882 г.)*. In: *ПСЗ III*. т. II. № 834.

tes – tanintézeteiben. Csakhogy éppen ez kezdett kormányzati körökben egyre nagyobb nyugtalanságot kelteni. Első reakcióként már 1875-ben megszüntették a zsidó egyetemistákat támogató ösztöndíjak folyósítását.

Ennek ellenére a népművelési miniszter még 1884 júniusában is egy olyan körlevelet adott ki, amelyben emlékeztette a felügyelete alá tartozó tanintézetek vezetőit arra, hogy a birodalom törvényei előírják a gimnáziumot végzett zsidó fiatalok korlátozástól mentes felvételét a „letelepedési övezet” területén található egyetemekre. A miniszter arra is felhívta a figyelmet, hogy a birodalom belső területein működő felsőfokú tanintézetekbe is felvételt nyerhetnek a zsidó fiatalok, amennyiben megfelelő rendőrségi igazolást nyújtanak be.⁹⁰ Ez volt az utolsó olyan hivatalos instrukció, amely a zsidók integrációját szem előtt tartva próbált irányt szabni a birodalmi oktatáspolitikának.

Röviddel ezt követően azonban éles váltás következett be. A központi kormányzat elérkezettnek látta az időt, hogy megtörje a zsidók növekvő tanulási kedvét, mindenekelőtt azért, mert ennek legfőbb hajtóelemét az „állampolgári egyenjogúság” elnyerésében látta. Miután ezt a tendenciát a kormányzat nem tartotta kívánatosnak, hozzáfogott annak korlátozásához. Ennek első jeleként 1885 júniusában kiadták azt a rendelkezést, amely 10 százalékban szabta meg a Harkovi Műszaki Főiskolára (*Харьковский Технологический Институт*) felvehető zsidó hallgatók arányát.⁹¹ A következő év márciusában pedig újabb, az előzőnél is szigorúbb rendelet jelent meg. Ebben a népművelési miniszter nem egyszerűen korlátozta, hanem teljes egészében megtiltotta a zsidó diákok felvételét a Harkovi Állatorvostudományi Főiskolára (*Харьковский Ветеринарный Институт*).⁹²

Néhány hónappal később Ivan Gyeljanov népművelési miniszter pedig már azzal a javaslattal állt elő, hogy a zsidó gyerekek közül csak a felsőbb rendekhez tartozókat vegyék fel a gimnáziumokba, mert a „fogathajtók, a lakájok, a szakácsok, a mosónők, a szatócsok és a hozzájuk hasonló emberek gyermekei” nem valók oda. A Miniszterek Bizottsága azonban ezt nem fogadta el. Helyette olyan megoldást javasolt, amely semmilyen formában sem kapcsolja össze a felvételi korlátozást a rendi hovatartozással. A szabályozás részleteinek kidolgozásával pedig a javaslat betérjesztőjét, a népművelési minisztert bízta meg. Ám ez az uralkodó által is jóváhagyott 1887. június 26-i kormányhatározat – *Положение об ограничении школы от лиц иудейского происхождения* – nem került nyilvános kodifikálásra. Azt – félve annak „helytelen értelmezésétől” – nem becikkelyezett normaként, hanem csak bizalmas irányelvként kezelték.⁹³ Ez azonban mit sem változtatott annak hatályán. Olyannyira nem, hogy alig két héttel a kormányulást követően a népművelési miniszter, Ivan Gyeljanov körlevelet adott ki, amelyben elrendelte a közép- és felsőfokú tanintézetekbe felvehető zsidó fiatalok arányának – rendi hovatartozástól független – korlátozását.

90 A körlevelet idézi: Лаурсон, 1916. 733.

91 Az erről szóló rendelkezést lásd: *Об ограничении приема евреев в Харьковский Технологический Институт (от 7-го июня 1885 г.)*. In: ПСЗ III. т. V. № 3034.

92 Иванов, 1999. 212.

93 Уо. 213.

A *numerus clausus* bevezetésével azonban még a kormányzati elit körében sem értett egyet mindenki. Ez jól látható az elrendelését megelőző viták anyagában. Az ellenzők közé tartozott – többek között – Alekszandr Georgijevszkij, a Népművelési Minisztérium helyettes vezetője, aki 1886-ban hosszú jelentést⁹⁴ készített a zsidókra vonatkozó törvények felülvizsgálatával foglalkozó főbizottságnak (*Высшая комиссия для пересмотра действующих о евреях в империи законов*) a zsidók oktatásáról. Ebben kifejtette, hogy a felvételi kvóta alkalmazása „önkényes, kényelmetlen és igazságtalan” lenne. Szerinte ez a gyakorlat nemcsak a kormányzat eddig rendkívül sikeres integrációs politikáját veszélyeztetné, de azzal a veszéllyel is járna, hogy alkalmazása egyre több zsidó fiatalat sodorna az „ellenséges elemek” karjaiba.

Georgijevszkij javaslata azonban nem talált meghallgatásra. A főbizottság két leginkább befolyásos tagja – Nyikolaj Golicin herceg és a bizottság elnöke, Konsztantyin Palen igazságügy-miniszter – különvéleményt csatolt Georgijevszkij jelentéséhez. Szerintük épp az ellenkezőjét kellene tenni annak, mint amit a miniszterhelyettes javasolt, vagyis „teljesen el kellene választani egymástól” a zsidó és a keresztény diákokat. Ez pedig csak egyetlen módon tehető meg, ha kialakítják a zsidó gimnáziumok önálló hálózatát. A kormány azonban nem fogadta el Golicin és Palen javaslatát. Helyette – a már korábban említett – 1887 júniusában megtartott ülésén arra a következtetésre jutott, hogy nem elválasztja a zsidó fiatalokat a keresztényektől és nem is rendi alapon válogatja ki a felvehető körét, hanem kezdeményezi a középiskolákba és egyetemekre jelentkező zsidók arányának korlátozását. A részletek kidolgozásával megbízott népművelési miniszter – ahogy erre már utaltunk – ennek szellemében adta ki 1887. július 10-én a *numerus clausus* bevezetését elrendelő körlevelét. Ettől kezdve a birodalom valamennyi, a Népművelési Minisztérium alá tartozó közép- és felsőfokú tanintézetébe csak meghatározott százalékban nyerhettek felvételt a zsidók. A „letelepedési övezeten” belül ezt az arányt a diákok tíz százalékában határozták meg, míg a birodalom többi részén öt százalékában. Ám még ennél is szigorúbb szabályok vonatkoztak a két fővárosra. A szentpétervári és a moszkvai tanintézetekbe csak háromszázaléknyi zsidó diákot lehetett felvenni.⁹⁵

Ezek a korlátozások már rövid időn belül éreztették hatásukat. A zsidó egyetemisták aránya néhány év alatt 13,5 százalékról 8,1 százalékra esett vissza.⁹⁶ A kormányzat azonban nem érte be ennyivel. 1889 őszén – hasonlóan a többi nem keresztény alattvalóhoz – elkezdte korlátozni a zsidók számát az esküdtek és az ügyvédek körében is.⁹⁷ Egy évvel később pedig már a részvénytársaságokban is megszabta a

94 Георгиевский, 1889.

95 Познер, 1914. 85. Egyébként nem a zsidók voltak az elsők, akikkel szemben etnikai, illetve felekezeti alapon korlátozó intézkedésekkel élt az orosz kormányzat. Korábban hasonló módon jártak el a lengyel katolikusokkal szemben is. De nemcsak etnikai vagy felekezeti alapon történhetett diszkrimináció. Találni nem egy példát a rendi, a vagyoni és a nemi szempontú *numerus clausus*ra is. Натанс, 2007. 304.

96 Иванова–Желтова, 2010. 710.

97 О порядке принятия в число присяжных и частных поверенных лиц нехристианских вероисповеданий (от 8-го ноября 1889 г.). In: ПСЗ III. т. IX. № 6331.

zsidók arányát. 1891 tavaszán lényegében visszavonta azt az 1865-ben elfogadott rendelkezést, amely lehetővé tette a gépészeknek, a kézműveseknek, a sör- és szeszfőzőknek, hogy letelepedhessenek a birodalom belső területein. Ettől kezdve számukra ez ismét tiltott volt. Azoknak pedig, akik a korábbi rendelkezés alapján költöztek ki a „letelepedési övezetből”, vissza kellett térniük oda.⁹⁸ Egy évvel később ezt a szabályt kiterjesztették az alacsony rangú leszerelt zsidó katonákra is.⁹⁹

Ez a fajta, nemcsak a zsidósággal, de a birodalom más kisebbségeivel szemben is megmutatózó jogfosztó politika szervesen illeszkedett III. Sándor reformellenes, nemzetileg elfogult, „népi egyeduralmat” (*народное самодержавие*) meghirdető kurzusába. Abba a politikai irányvonalba, amely aggályok nélkül vonta sorra vissza a zsidók korábban elnyert jogait. Így az 1892-es új városi szabályzatban a zsidók már úgy szerepeltek, mint akiknek nincs joguk a városi választási gyűléseken való részvételhez, vagyis – szemben az 1870-es rendtartással – ki lettek zárva a városi önkormányzati választásokból.¹⁰⁰ Ugyanakkor a városi előjáróságok által összeállított és a belügyminiszter által jóváhagyott listán szereplő zsidók közül a városi közösség nem zsidó része bárkit képviselővé választhatott. Az így megválasztott zsidók száma azonban nem lehetett több a testület tagjainak egytizedénél. Hasonló jellegű korlátozásra került sor a két évvel korábban elfogadott új zemsztvorendeletben is.¹⁰¹ A módosított önkormányzati törvény ugyanis megtiltotta a zsidók részvételét a zemsztvók választási gyűlésein. Vagyis a zsidók – szemben a korábbi szabályozással – a járási és kormányzósági önkormányzati testületekből is kiszorultak.¹⁰² Ez a két új rendelet, vagyis az 1892-es városi szabályzat és az 1890-es zemsztvótörvény – nemcsak a zsidóság kirekesztése miatt, de más okok miatt is – komoly visszalépést jelentett a korábbi, még a „nagy reformok” idején elfogadott, a helyi közösségek öngazgatását támogató szabályozáshoz képest.

A zsidósággal szembeni korlátozó politika az utolsó orosz cár, II. Miklós idején is tovább folytatódott. Már az ő uralkodásának idejére esett, amikor 1897-ben megtiltották a zsidó gyógyszerészek, felcserek és bábaasszonyok moszkvai lakhatását. Egy évvel később pedig megvonták a zsidók beutazási és letelepedési jogát Szibériában. Ettől kezdve az Urálon túli területeken csak azok a zsidók élhettek, akik oda bírósági vagy adminisztratív végzés következtében kerültek. Mindenki másnak, beleértve a privilegizált rendekhez tartozókat is, el kellett hagyni a birodalomnak ezt a részét. Ebben az időszakban számos példát találni arra is, amikor a zsidóságot érintő korlátozásokra nem általános érvénnyel, hanem csak helyi jelleg-

98 *О воспрещении евреям-механикам, винокурам, пивоварам и вообще мастерам и ремесленникам переселяться на жительство в Москву и Московскую губернию (от 28-го марта 1891 г.)*. In: ПСЗ III. т. XI. № 7581.

99 *О воспрещении евреям отставным нижним чинам, служившим по прежнему Рекрутскому Уставу, и членам их семейств, приписанным к городам внутренних губерний, проживать в Москве и Московской губернии (от 15-го октября 1892 г.)*. In: ПСЗ III. т. XII. № 8951.

100 *Городовое Положение (от 11-го июня 1892 г.)*. In: ПСЗ III. т. XII. № 8708.

101 *Положение о губернских и уездных земских учреждениях (от 12-го июня 1890 г.)*. In: ПСЗ III. т. X. № 6927.

102 Az 1890-es új zemsztvorendelet tartalmára vonatkozóan lásd: Куликов, 1998. 48–129.; Захарова, 2001.

gel – bizonyos területek zsidóságára vonatkozóan – került sor. Ebbe a kategóriába tartozott az a döntés is, amikor 1898 elején jelentősen megszigorították a zsidók első kereskedői gildébe való felvételét Moszkvában, illetve a Moszkvai főkormányzóságban. E döntés nyomán felvételükre csak akkor kerülhetett sor, ha azt maga a pénzügyminiszter engedélyezte, miután konzultált erről a moszkvai főkormányzóval. Ám hiába nyert valaki zsidóként első gildebeli regisztrációt, státusza nem jogosította fel arra, hogy részt vegyen a városi választógyűlésen. Még arra sem volt jogosult, hogy bekapcsolódjék rendje korporatív testületének munkájába. A fenti intézkedéssel tehát a zsidókat mind a városi választásokról, mind rendjük korporatív testületéből kitiltották.

A zsidóság különböző csoportjai a III. Sándorral kezdődő diszkriminációs fordulatra és az azzal párhuzamosan felerősödő antiszemitizmusra különbözőképpen reagáltak. Szép számmal akadtak olyanok, akik az etnikai alapú politikai önszerveződés vagy a politikai radikalizmus, gyakran egymással is versengő irányzatai felé kezdtek tájékozódni, míg mások a kikeresztelkedésben reméltek menedéket nyerni. Az előbbi komoly személyes kockázatvállalással járt, míg az utóbbi a személyes biztonság elnyerését ígérte. Ez azonban csak látszólag volt így, merthogy a kereszténységre való áttérés sem adott teljes körű védelmet. Nem beszélve arról, hogy a kikeresztelkedett zsidók nemcsak fizikailag nem érezhették magukat biztonságban, de érzelmileg sem, mivel gyakran tapasztalhatták, hogy – annak ellenére, hogy feladták hitüket és hagyományaikat – a társadalmi többség változatlan ellenszenvvel és bizalmatlansággal ítéli meg őket. Sokan közülük azzal voltak kénytelenek szembesülni, hogy bár zsidóságukat el akarják felejteni, de környezetük nem engedi meg ezt nekik.¹⁰³ Ilyen érzelmi tapasztalatok mellett – nem beszélve a pogromokról és a *numerus clausus*ról – sokan választották a kivándorlást az országból: a zsidóság lélekszáma néhány évtized alatt csaknem 40 százalékkal csökkent az Orosz Birodalomban. Ez a modernizálódó ország jelentős vesztesége volt.

Az Orosz Birodalomban élő zsidóság a 19. század végén mintegy 5,2 millió főt tett ki. Nagy többségük még ekkor is a „letelepedési övezet” határain belül élt. Alig 300 ezren lehettek azok, akik e területre kívül laktak. Ebbe a körbe tartozott a Kaukázusban élő grúz, illetve hegyi zsidók (*горские евреи*) hatvanezer főre becsült csoportja, valamint azok a zsidók, akik a birodalom közép-ázsiai és szibériai területein éltek. Az utóbbiak mintegy ötvenezeren lehettek. Mindez azt jelentette, hogy a zsidóság aránya a „letelepedési övezeten” belül 11 százalékos volt, míg a birodalom egészét tekintve négy százalék körül alakult. A zsidók többsége városokban élt. Ők adták a belorussziai és litvániai részekben az urbanizált lakosság felét, míg Ukrajnában csaknem harmadát.¹⁰⁴ Ez a népes zsidó közösség, amely már 1880-ban a világ teljes zsidó lakosságának több mint felét alkotta, a pogromok és a hivatalos politika diszkriminációs fordulatainak következtében 1881 és 1914 között jelentősen megcsappant. Az I. világháborút megelőző több mint három évtizedes periódusban közel kétfélmillió oroszországi zsidó döntött úgy, hogy kivándorol, dön-

103 Гительман, 2008. 27.

104 Uo. 49.

tően az Egyesült Államokba. Ennek az emigrációs hullámnak az lett az eredménye, hogy a zsidóság összlakosságon belüli aránya 1914-re 3,1 százalékra esett vissza.¹⁰⁵

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Бахрушин

1929 Бахрушин, Сергей Владимирович: Сибирские туземцы под русской властью до революции 1917 г. In: *Советский Север*. Том 1. Под ред. Смидовича, П. Г.–Бутурлина, С. А.–Леонова, Н. И. Москва, 1929. 66–97.

Джераси

2013 Джераси, Роберт [Geraci, Robert P.]: *Окно на Восток. Империя, ориентализм, нация и религия в России*. Москва, 2013.

Ерошкин

1998 *Высшие и центральные государственные учреждения России 1801–1917 гг.* Том 2. Ред.: Ерошкин, Николай Петрович. Санкт-Петербург, 1998.

Георгиевский

1889 Георгиевский, Александр Иванович: *Доклад члена Комиссии тайного советника А. И. Георгиевского по вопросу о мерах относительно образования евреев*. Санкт-Петербург, 1889.

Гессен

1911 Гессен, Юлий Исидорович: *Закон и жизнь. Как созидались ограничительные законы о жительстве евреев в России*. Санкт-Петербург, 1911.

1925–1927 Гессен, Юлий Исидорович: *История еврейского народа в России*. Том 1–2. Ленинград, 1925–1927.

Гительман

2008 Гительман, Цви [Gitelman, Zvi]: *Беспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. Москва, 2008.

Государственность России

1996–2001 *Государственность России (конец XV. в. – февраль 1917 г.). Словарь-справочник*. Кн. 1–4. Москва, 1996–2001.

Гриффитс

2013 Гриффитс, Дэвид [Griffiths, David]: Злодеи, фанатики, адвокаты: взгляды Екатерины II на французскую революцию. In: Гриффитс, Дэвид: *Екатерина и ее мир*. Москва, 2013. 119–148.

Herzen

1988 Herzen, Alekszandr: *Emlékek és elmékedések*. Bp., 1988.

Игнатъев

1906 Игнатъев, Емельян Игнатъевич: *Еврейский вопрос в России*. Санкт-Петербург, 1906.

---

105 Миллер, 2006. 104–105.

Im Hof

1995 Im Hof, Ulrich: *A felvilágosodás Európája*. Вр., 1995.

Иванов

1999 Иванов, Анатолий Евгеньевич: *Студенчество России конца XIX – начала XX века. Социально-историческая судьба*. Москва, 1999.

Иванова–Желтова

2010 Иванова, Наталья Анатольевна–Желтова, В. П.: *Сословное общество Российской империи*. Москва, 2010.

Каппелер

1997 Каппелер, Андреас [Kappeler, Andreas]: *Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад*. Москва, 1997.

Киселев

1901 Киселев, Павел Дмитриевич: Об устройстве еврейского народа в России. In: *Восход*, 1901. 4. sz. 25–40., 5. sz. 3–21.

Клиер

2000 Клиер, Джон Д. (Klier, John Doyle): *Россия собирает своих евреев. Происхождение еврейского вопроса в России: 1772–1825*. Москва, 2000.

Коркунов

1908 Коркунов, Николай Михайлович: *Русское государственное право*. Том 1. Общая часть. Том 2. Часть особенная. Санкт-Петербург, 1908.

Куликов

1998 Куликов, Владимир Владимирович: *Земские учреждения и правительственный контроль (вторая половина XIX – начало XX в.)*. Москва, 1998.

Лаурсон

1916 Лаурсон, Александр Матвеевич: *Справочная книга для учебных заведений и учреждений ведомства Министерства народного просвещения*. Петроград, 1916.

Любавский

1996 Любавский, Матвей Кузьмич: *Обзор истории русской колонизации*. Москва, 1996.

Миллер

2006 Миллер, Алексей Ильич: *Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования*. Москва, 2006.

Миндлин

2000 Миндлин, Александр Борисович: Правительственные комитеты, комиссии и совещания по еврейскому вопросу в России. In: *Вопросы истории*, 2000. 8. sz. 43–62.

Минкина

2011 Минкина, Ольга Юрьевна: *«Сыны Рахили»: Еврейские депутаты в Российской империи. 1772–1825*. Москва, 2011.

Нахманович

1991 Нахманович, В. Р.: Еврейский вопрос во внутренней политике Александра II. In: *Россия и реформы, 1861–1881*. Москва, 1991. 36–47.

Натанс

2007 Натанс, Бенджамин [Nathans, Benjamin]: *За чертой. Евреи встречаются с позднимперской Россией*. Москва, 2007.

Общий свод переписи населения

1905 *Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г.* Том 1–2. Санкт-Петербург, 1905.

Первая всеобщая перепись населения

1903–1904 *Первая всеобщая перепись населения Российской империи.* Том. XXXVII/2. *Город Санкт-Петербург.* Том. XXIV/2. *Город Москва.* Санкт-Петербург, 1903–1904.

Петровский-Штерн

2003 Петровский-Штерн, Йоханан [Petrovsky-Shtern, Yohanan]: *Евреи в русской армии (1827–1914).* Москва, 2003.

Познер

1914 Познер, С. В.: *Евреи в общей школе. К истории законодательства и правительственной политики в области еврейского вопроса.* Санкт-Петербург, 1914.

ПСЗ I.

Полное собрание законов Российской империи. Первое собрание (1649–1825). Том 19. 1770–1774. *Законы 13401–14232.,* Том 22. 1784–1788. *Законы 15902–16738.,* Том 23. 1789–31 октября 1796. *Законы 16739–17529.,* Том 24. 6 ноября 1796–1797. *Законы 17530–18301.,* Том 28. 1804–1805. *Законы 21112–21982.,* Том 37. 1820–1821. *Законы 28073–28857.,* Том 38. 1822–1823. *Законы 28858–29724.* Санкт-Петербург, 1774–1823.

ПСЗ II.

Полное собрание законов Российской империи. Второе собрание (1825–1881). Том 2. 1827. *Законы 800–1676.,* Том 3. 1828. *Законы 1677–2574.,* Том 10. 1835. *Законы 7717–8356.,* Том 11. 1836. *Законы 8739–9493.,* Том 14. 1839. *Законы 11909–13043.,* Том 19. 1844. *Законы 17472–18572.,* Том 26. 1851. *Законы 24781–25593.,* Том 31. 1856. *Законы 30013–31348.,* Том 34. 1859. *Законы 34005–34845.,* Том 36. 1861. *Законы 36490–37190.,* Том 40. 1865. *Законы 41642–42509.,* Том 42. 1867. *Законы 44078–44894.* Санкт-Петербург, 1827–1867.

ПСЗ III.

Полное собрание законов Российской империи. Третье собрание (1881–1913). Том 2. 1882. *Законы 586–1292.,* Том 5. 1885. *Законы 2643–3435.,* Том 9. 1889. *Законы 5686–6504.,* Том 10. 1890. *Законы 6505–7339.,* Том 11. 1891. *Законы 7340–8214.,* Том 12. 1892. *Законы 8215–9216.* Санкт-Петербург, 1882–1892.

Stanislawski

1983 Stanislawski, Michael: *Tsar Nicholas and the Jews: The Transformation of Jewish Society in Russia, 1825–1855.* Philadelphia, 1983.

Свод законов

1899 *Свод законов Российской Империи. Издание в 16-ти томах.* Том IX. *Свод законов о состояниях.* Санкт-Петербург, 1899.

Слезкин

2005 Слезкин, Юрий: *Эра Меркурия. Евреи в современном мире.* Москва, 2005.

Захарова

2001 Захарова, Лариса Георгиевна: *Земская контрреформа 1890 года.* Москва, 2001.

ZOLTÁN SZ. BÍRÓ

BEING "ALIEN" IN THE RUSSIAN EMPIRE

THE LEGAL AND SOCIAL STATUS OF "EASTERN" AND "WESTERN"
ETHNIC GROUPS

The article aims at illustrating how the Russian Empire dealt with the non-Slav and non-Christian minorities (инородец) whose legal status was strictly regulated by central authorities and separated from that of the so called "natural subjects" (природные подданные). State power assigned different status to the "eastern" ethnic groups, mainly populating Siberia and the Kazakh Steppe, and the "western" aliens, the Jews, who were living on the European side of the empire. As a general principle, the Russian state considered "aliens" those individuals who were exempted from the rule of imperial law, because for a series of reasons the authorities thought that they could not fit into them and rather allowed these "aliens" to preserve most of their internal norms.

A belső transzferek szerepe az Orosz Birodalom igazgatásában

Az alábbiakban Jekatyerina Pravilova *A birodalom pénzügyei. Pénz és hatalom Oroszország politikájában a nemzetiségi peremterületeken, 1801–1917* című könyvéből adunk közre két részletet.¹ A 2006-ban megjelent kötet három fejezetben dolgozza fel az Orosz Birodalom pénzügyi politikáját, a birodalmi központ és a perifériák közti kapcsolat történetét. Az első fejezet (*Центр и окраины в имперском бюджете*) a központ és a perifériák birodalmi költségvetésben játszott szerepét tekinti át. A szerző, mielőtt rátérne az oroszországi gyakorlat bemutatására, előbb röviden elemzi a különböző birodalmak költségvetési politikájának modelljeit. Ezt követően tér rá a 18. századi orosz költségvetési szabályozás és gyakorlat áttekintésére. Ebből az alfejezetből (*Территориальная структура российского бюджета в XVIII веке*) kirajzolódik az a folyamat, ahogyan a terjeszkedő birodalom próbálja megszervezni a működését biztosító pénzügyi eszközök behajtásának rendszerét. Ezt az alfejezetet teljes terjedelmében közöljük. Az első fejezet további részeiben a szerző a birodalom peremvidékéhez tartozó négy terület – a Lengyel Királyság, a Finn Nagyhercegség, a Kaukázuson túli területek és Turkesztán – példáján át mutatja be a belső transzferek ügyét. A második fejezet (*«Бремя империи»: имперский бюджет и участие окраин в финансировании общегосударственных расходов*) arra tesz kísérletet, hogy bemutassa a perifériák szerepét a birodalom „összállami” finanszírozásában. A kérdéskör historiográfiai áttekintése után Pravilova önálló alfejezetben (*Механизмы и формы участия колоний и регионов в общегосударственных расходах империи*) vizsgálja meg azokat a mechanizmusokat és részvételi formákat, amelyek révén a gyarmatok és a peremvidékek közreműködnek a birodalmi kiadások finanszírozásában. Ezt a nemcsak az orosz, de más birodalmak gyakorlatára is hivatkozó alfejezetet ugyancsak teljes terjedelmében közöljük. A második fejezet az Orosz Birodalom már korábban említett peremvidékein alkalmazott adópolitika elemzésével zárul. A kötet harmadik, záró fejezete (*Имперская политика и проблемы денежной интеграции*) a birodalom pénzügyi integrációját tekinti át. Ez már csak azért is fontos része az orosz pénzpolitika történetének, mert a birodalom peremvidékein nem egy helyen fordult elő, hogy a hivatalos orosz fizetőeszköz, a rubel mellett forgalomban ma-

1 Правилова, 2006.

radtak más, a birodalmi csatlakoztatás előtt használt eszközök. Reméljük, hogy Pravilova könyvének két alább közreadott részlete figyelmet érdemlő adalékuul szolgál mindazoknak, akik az Orosz Birodalom működésének mélyebb rétegei iránt is érdeklődnek (a szerk. – Sz. Bíró Zoltán).

Az orosz költségvetés területi struktúrája a 18. században

Az első tudatos lépések a birodalom pénzügyi rendszerének területi megformálásában a 18. század elején történtek. Természetesen nem véletlen, hogy éppen I. Pétert kezdte foglalkoztatni elsőként a pénzügyi rendszer funkcionálásának hatékonysága. A pénzügyi reformok az államirányítás nagyszabású reformjának részét képezték. Az új adminisztrációs rendszer a nyilvánosság alapelveire épült. A magán-szolgálatokat adminisztratív apparátus váltotta fel, a cári számvevőszéknek pedig állami számvevőszékké kellett válnia. Ezenkívül az aktív külpolitika és a háborús tevékenység új pénzügyi forrásokat igényelt, márpedig a régi pénzügyi irányítási rendszer nem biztosította az állam számára a stabil és állandó bevételi forrásokat, főképp pedig az egységes és központosított költségvetést.

A pénzügyi irányítás egyik első reformja a bevételek beszedésében és a kiadások elosztásában részt vevő helyi és központi szervek együttműködésének biztosítására irányult. Az 1708-as területi reform az országot kormányzóságokra (*губерния*) osztotta fel, amelyek az adózási és pénzügyi irányítás fő területi egységeivé váltak. A kormányzósági hatóságok feladatuk kapták, hogy gyűjtsék be az adókat, teljesítsék a kiadásokat, és továbbítsák a központi intézményeknek a nekik járó pénzeszközöket. Ezzel sikerült felszámolni a számos *prikaz* (közigazgatási hivatal) költségvetése között szétforgácsolódott költségvetés ágazati széttagoltságát.

A pénzügyi irányítási reform eredményeként létrejött egy adminisztratív-területi szerveződésen alapuló új költségvetési rendszer. Ebben világosan felismerhető az a szándék, amelynek célja nemcsak a költségvetési eszközök beszedésének és elköltésének rendezése volt, hanem az is, hogy a pénzügyi irányítás szervezetét hozzáigazítsák az új – birodalmi – területirányítási elvekhez. Az új elvek szerint összeállított első – 1710-es és 1711-es – állami lajstrom (*починок*) tervezetei a bevételekre és a kiadásokra vonatkozó adatok megbízhatatlansága következtében nem nyújtanak kimerítő információt a kormányzóságok nyereséges vagy veszteséges voltáról, de lehetővé teszik, hogy képet alkossunk a pénzeszközök területenkénti elosztásának mechanizmusáról.²

Az a mechanizmus, amelyet a tervezetekben az eszközöknek a költségvetés és a kormányzóságok közötti újraelosztására alkalmaztak, a következőképpen nézett ki. Minden területi egység számára megszabták a katonai kiadásokban való részvétel hányadát, amelyet az adott területen lévő porták (*порт*) és a birodalom területén található valamennyi porta hányada alapján állapítottak meg. Ennek alapján minden egyes kormányzóságnak meghatározták, hogy a hadsereg mely ezre-

2 Яснопольский, 1912. 33–35.

deinek fenntartásáról köteles gondoskodni. A katonai kiadásokra szolgáló összeget a kormányzóságok beküldték a Hadügyi Prikazhoz (*Воинский приказ*), ahol a bevételt szétosztották az ezredek között. A későbbiekben a Hadügyi Prikaz közbeiktatása feleslegesnek bizonyult, és a megszabott összegek a kormányzóságoktól egyenesen az ezredek pénztárába kerültek.³ A „veszteséges” kormányzóságok elégtelen bevételeit a „nyereséges” kormányzóságok költségvetéséből kellett kiegészíteni.

A kormányzósági reform célja az új hadigazdasági és területi finanszírozási rendszer kialakítása volt.⁴ A reform eredményeként a kormányzók (*губернатор*) pénzügyi tevékenysége a Szenátus ellenőrzése alá került, 1718-tól pedig a költségvetési irányításba bevonták az I. Péter által létrehozott kollégiumokat, nevezetesen az állami bevételekért felelős kollégiumot (*Камер-коллегия*), az állami kiadásokat kezelő kollégiumot (*Штатс-конттор-коллегия*) és az ezeket ellenőrző kollégiumot (*Ревизион-коллегия*). Ezáltal a pénzügyi irányítás kormányzósági szintje kiegészült a költségvetés és a pénzügyi ellenőrzés országos központosításával. Ugyanebben az évben bevezették a fejadó (*подушное налогообложение*) új rendszerét.

A költségvetés-készítés új mechanizmusa az akkoriban elfogadott elveken, a bevételek és kiadások rovatok szerinti megkülönböztetésén alapult. A gyakorlatban azonban a bevételek specializálásának rendszere megvalósíthatatlan volt: az egyes szükségletek kielégítésére szánt bevételeket később szedték be, mint szükség volt rájuk, vagy merőben más célokra fordították azokat. Egyáltalán, az első lajstromokban szereplő összegek alapvetően fiktívek voltak, mivel gyakran elavult és megbízhatatlan adatokon alapultak. A befolyó jövedelmekre vonatkozó információk hiánya, valamint a pénzügyi számvitel gyakorlatilag működésképtelen rendszere roppant mód megnehezítette a tervezést, és az állami pénzügyi rendszer gyakorlatilag költségvetés nélkül működött. A Kamer-kollégiumnak az 1720-as évek elején összeállított új szabályzatán alapuló első adófőkönyve (*окладная книга*) után a következő lajstrom csak 1769-ben készült el.⁵

A költségvetési folyamat rendszerességét és központosítását II. Katalin reformjai valósították meg. A költségvetési irányítás és a pénzügyi ellenőrzés átkerült az 1773-ban létrehozott állambevételi expedícióhoz (*экспедиция о государственных доходах*). A hivatalt később négy expedícióra osztották: bevételi, kiadási, revíziós és behajtási (*доимочная*) expedíció, a pénztári irányítás szervei pedig a központi „elmaradási” és „állami” számvevőszék (*остаточное и штатное казначейство*) alárendeltségébe kerültek. A pénzügyi irányítás centralizációja véget vetett a bevételek régi ügyosztályi specializációja (*департаментская специализация*) archaikus elvének, és megteremtette a költségvetés egyesítésének feltételeit (ugyanakkor fennmaradt a lajstrom négyrészes felosztása polgári, katonai, tengerészeti és udvari költségvetésre).⁶ 1780-tól kezdve az állami lajstromokat az állami számvevőszék vezetője évente felterjesztette aláírásra a császárnőnek.

3 Милуков, 1905. 283–303.

4 Анисимов, 1989. 146–149.

5 Яснопольский, 1912. 68.

6 Уо. 83.

A helyi irányítás 1785-ös reformja betetőzte az állami költségvetés átstrukturálásának folyamatát: a fő pénzügyi egységek az egymástól elkülönített központi és kormányzósági költségvetések lettek.⁷ Az egyik legfontosabb feladatot – a területi pénzügyi irányítás rendezését – a kormányzóságok irányításáról kiadott 1785-ös rendelet (*Учреждение об управлении губерниями*) valósította meg. Ez létrehozta a helyi pénzügyi szervezet rendszereit, az államkincstári kamarákat (*казенная палата*) és a számvevőszékeket (*казначейство*). A kormányzósági államkincstári kamarák állították össze az elsődleges költségvetéseket és pénzügyi elszámolókat, a járási számvevőszékek pedig, a kormányzósági számvevőszéki vezető irányításával, az állami kötelezettségek beszedésével foglalkoztak.

A pénzügyi területi irányítás központosításának és egységesítésének általános politikája nyilvánult meg a Kisoroszországi Hetmanság (*Малороссийское гетманство*) pénzügyi autonómiájának felszámolásában is. Az első olyan próbálkozásokra, amelyek célja az volt, hogy a pénzgazdálkodást a császári kormányzat ellenőrzése alá vonják, még 1728-ban került sor. A kincstárt, amely azelőtt a hetman tulajdonát képezte, közintézménnyé alakították át, amelyet két hivatal jelenített meg: a Kincstári Főkancellária (*Генеральная скарбовая канцеллария*) és a Számviteli Főbizottság (*Генеральная счетная комиссия*). A hetmani számvevőszék tevékenységének felügyeletét a Külügyi Kollégium (*Коллегия иностранных дел*) látta el. Azok a próbálkozások, amelyek arra irányultak, hogy az oroszországi adókat kiterjesszék a hetmanságra és az összes bevételt a birodalom számvevőszékéhez irányítsák, kudarcot vallottak: a bevételek erőteljes csökkenése következtében a kormányzat kénytelen volt visszatérni a hetmansági pénzügyek autonóm irányítási rendszeréhez, bár az oroszországi kollégium felügyelete mellett. Egyébként a lakosságra további pénzügyi terheket vetettek ki: a lakosok nem fizettek ugyan közvetlenül adót az oroszországi kincstárba, kötelesek voltak viszont biztosítani az orosz csapatok ellátását a hetmanság területén.

A Külügyi Kollégiumnak a hetmansági hatóságok pénzügyi tevékenysége fölött gyakorolt felügyelete végeláthatatlan konfliktusok forrásává vált. Talán részben épp ezért a hetmansági számvevőszék volt az első, II. Katalin által megszüntetett intézmény a kisoroszországi autonómia 1781–1782-es felszámolásakor. Az egykori hetmanság területén létrehozott három kormányzóságra kiterjesztették a birodalmi törvények – ezen belül a pénzügyi törvények – hatályát, az irányítás pedig átkerült a birodalmi pénzügyi hatóság kezébe.⁸

Hogyan működött a birodalmi költségvetés összeállításának mechanizmusa? Az összes területi pénzügyi adminisztráció számára megszabott egységes szabályok előírták, hogy a kormányzósági költségvetési terveket (*расписание*) fel kellett terjeszteni a főügyészhez aláírásra. A főügyész által jóváhagyott költségvetési tervek képezték a kormányzósági hatóságok fő pénzügyi törvényét. A helyben beszedett bevételek egy részét a helyi kiadásokra fordították, a másik része a szentpétervári és moszkvai elmaradási és állami számvevőszékekhez került, továbbá ezek

7 Le Donne, 1984. 232.

8 Kohut, 1988. 48–52., 214–215.

fedezték a hadsereg (Komisszariátus, *Комиссарият*) és a flotta (Admiralitás, *Адмиралтейство*) kiadásait. Minden egyes területi egység (helytartóság vagy kormányzóság) számára meg volt szabva egy bizonyos összeg, hogy mennyivel kell hozzájárulni az állami kiadásokhoz. A terület „deficitességét” vagy „jövedelmezőségét” ennek az összegnek a nagyságából, valamint abból lehetett megállapítani, mennyire egyezett ez a befolyó bevételekkel.

Az Anatolij Kulomzin által publikált 1781–1796-os lajstromok alapján fogalmat alkothatunk az eszközök elosztásáról, bár ezek a dokumentumok nem világítják meg azokat az elveket, amelyekben az elosztás alapult. Az 1781-es lajstrom szerint pénztárilag a legnagyobb összegű bevétel a Novgorodi (973 719 rubel), az Orjoli (961 904 rubel), a Tambovi (935 070 rubel) és a Vologdai (1 874 384 rubel) helytartóságból, a Kazanyi (1 874 384 rubel), a Tobolszki (1 969 941 rubel) és a Szentpétervári (3 704 667 rubel) kormányzóságból, a legkisebb a Reveli (59 778 rubel), a Viborgi (82 290 rubel), a Novorosszijszki (56 372 rubel) és a Kijevi (50 628 rubel) kormányzóságból folyt be. A bevételek, valamint a központi számvevőszékekhez összállami kiadásokra továbbított összegek aránya nem volt azonos az egyes régiók számára. A legnagyobb összegeket természetesen a leggazdagabb kormányzóságok fizették be a közös költségvetésbe: a Szentpétervári kormányzóság 3 162 657 rubelt (a begyűjtött bevétel 85%-a), a Tobolszki 1 240 502 rubelt (62%), a Kazanyi 886 185 rubelt (47%) fizetett. De például a meglehetősen „jómódú” Vologdai kormányzóság a befolyt összegnek csupán a 21%-át (243 346 rubel) továbbította a központi kasszába. A legszegényebb kormányzóságok és helytartóságok a bevételeknek csak korlátozott hányadát fizették be. Így például a Mogiljovi helytartóság a beszedett összegeknek 13%-át (34 177 rubel) fizette be; a Szaratovi helytartóság számvevőszékétől a Moszkvai Elmaradási Számvevőszékhez csupán 3 711 rubel folyt be (a 196 343 rubel teljes jövedelemből); a Kisoroszországi kormányzóság szintén csupán 3582 rubelt fizetett be a Moszkvai Elmaradási Számvevőszékhez (a befolyt 245 920 rubel állami bevételből). A Novorosszijszki kormányzóság egyáltalán nem fizetett be semmit az állami költségvetésbe, amiképpen a Kollivanovoszkreszenszki terület sem, amely pedig nem a legkisebb állami bevételt gyűjtötte be (119 834 rubel).

A következő, 1782-es esztendőben a központi számvevőszékek egyáltalán nem kaptak semmi bevételt a Mogiljovi, a Polocki, az Azovi, a Novorosszijszki, a Csernyigovi és a Novgorod-Szeverszkiji kormányzóságból. Ezenkívül a kisoroszországi kormányzóságok és az Azovi kormányzóság költségvetésébe át kellett utalni bizonyos összegeket a korábbi évek költségvetési maradványaiból. 1785-ben nem vette ki a részét az országos kiadásokból a Viborgi és a Reveli kormányzóság. A Viborgi kormányzóság az 1788–1790-es és az 1792–1794-es esztendőkből ismét nem fizetett be a központi számvevőszékeknek semmit. A Jekatyerinoszlavi kormányzóság 1788–1790-ben nem vette ki a részét az országos kiadásokból. 1794-ig nincs információ a Tauriai terület bevételeiről és kiadásairól. 1795-ben II. Katalin odaajándékozta kegyencének, Platon Zubovnak (jekatyerinoszlavi főkormányzó és a Tauriai kormányzóság kormányzója) a Jekatyerinoszlavi és a Voznyeszenszki kormányzóság, valamint a Tauriai terület bevételeit, ezért ezeknek a területeknek a

bevételei és kiadásai nem kerültek be a költségvetésbe. Ez utóbbi eset egyébként igen figyelemreméltó: a költségvetés racionalizálása jól megfért a császárnő voluntarizmusával.⁹

Tekintettel a 18. század második fele állami könyvvitelének tökéletlenségére, valószínűleg nem bízhatunk százszázalékosan a lajstromokban megadott számokban. Mindamellett, köszönhetően a lajstrom területi felépítési elvének, valamint centralizációjának, ezek a számok egyértelműen világos fogalmat nyújtanak az állami bevételek és kiadások megoszlásáról. Jegyezzük meg, hogy szervezeti tekintetben a pénzügyi irányítás elvei valamennyi kormányzóság és terület – köztük az újonnan a birodalomhoz csatolt területek – számára egységesek voltak. A központosítás feltételezte a pénztári, költségvetési és revíziós rendszer gyakorlatilag teljes egységét, valamint az országos adórendszer fokozatos kiterjesztését a peremvidékekre. 1765-ben a fejadót bevezették a Szlobodás Ukrajna (*Слободская Украина*) területén, 1773-ban a Lengyelország felosztásakor a birodalomhoz csatolt belorussziai kormányzóságokban, 1783-ban az egykori Kisoroszországi hetmanság területén, Belorussziában, a Rigai, a Reveli és a Viborgi kormányzóságban.¹⁰

1802-ben a minisztériumok létrehozásával a költségvetés összeállításának feladata a Pénzügyminisztériumhoz került, a bevételekről és a kiadásokról szóló információk begyűjtése pedig külön hatóságok feladata lett. A költségvetés beillesztését az általános lajstromba először a Pénzügyi Bizottság (*Комитет финансов*) valósította meg, 1810-től a költségvetést az Államtanács Gazdasági Ügyosztálya (*Департамент экономики Государственного совета*) hagyta jóvá. Az átalakításoknak – a kezdeményező Mihail Szerpanszkij szándéka szerint – erősíteniük kellett a költségvetés egységét. Az állami lajstromban a kormányzóságok és helytartóságok költségvetése helyett a bevételek és kiadások számításának fő egységeivé a minisztériumok és ezek területi szervei váltak. Így a katalini idők lajstromaiban túlnyomó szerepet játszó területi elv helyét felváltotta az ágazati elv. A birodalom pénzügyi irányítási struktúrájának fő egységei egészen az 1862-es költségvetési és pénztári reform bevezetéséig a minisztériumok és az ágazati főhatóságok (*ведомство*) voltak.

Eközben a 19. század elejétől kezdve a birodalom bővülésének következtében a költségvetési gyakorlatban új jelenség tűnik fel: a peremterületeknek a minisztériumok költségvetéseitől független területi költségvetései. A Kaukázusontúl, a Lengyel Királyság és a Finn Nagyhercegség költségvetésének elkülönítését több okkal lehet magyarázni. Ezek közé tartozik a költségvetésbe befolyó adók és más kincstári bevételek korlátozott volta, amelyek nem voltak elégségesek még a helyi kiadások fedezésére sem; a peremvidékek és a központ együttműködését biztosító összeköttetés hiánya; a hadi események; a pénzügyi irányítás helyi tradícióinak nélkülözhetetlen figyelembevétele, valamint e régiók sajátos adminisztratív-jogi státusza a birodalom politikai rendszerén belül.

⁹ Куломзин, 1870–1871.

¹⁰ Козлов–Дмитриева, 1999. 199.

Idők során a területi költségvetések jelentősége a birodalom általános költségvetésén belül módosult. Ezt a folyamatot nem lehet egységesnek nevezni. A felsorolt peremvidékek mindegyike esetében sajátos fejlődés mutatkozik a decentralizációtól a (különböző mértékű) centralizáció felé. A feladatunk az, hogy tisztázzuk, hogyan és miért változtak a központ és a peremvidékek közötti költségvetési viszonyok.

Mint fentebb megállapítottuk, a költségvetés a központ és a peremvidékek politikai és gazdasági kapcsolatainak kvintesszenciája. Ezeknek a viszonyoknak az intézményi jellemzését ki kell egészíteni a nem kevésbé fontos diszkurzív és szociális sajátosságokkal. Először is azért, mert ezek a viszonyok a birodalmi adminisztráció különböző szintjeinek képviselői között lefolytatott állandó tárgyalások – vagy pontosabban szólva: hatalmi alkudozások – tárgyai voltak.¹¹ Az alku és megállapodás diskurzusának elemei olykor felismerhetőek a nem bürokratikus intézmények tekintetében is (amilyenek az autonomisták, a finnországi Szejm stb.). Ennek az „alkunak” a diszkurzív tartalma nem kevésbé fontos, mint a nyomukban bevezetett reformok. Másodszor, a hatóságok viszonyaiban mutatózó konceptuális és politikai ellentéteket a különböző szintű adminisztrátorok személyes konfliktusai tették még bonyolultabbá. A birodalmi bürokrácián belüli viszonyok természete – amelyek a személyi kapcsolatokon és a császár személyéhez való közelségen alapultak – megmutatkozott a költségvetési folyamat sajátosságaiban is.

Általánosságban véve, az Orosz Birodalom esetében e viszonyok intézményesülésének nem elégséges szintjéről beszélhetünk. Az orosz törvényhozásra egyfajta „felhígultság” a jellemző (a törvényjavaslatokban távolról sem vett részt a társadalmi viszonyok és az irányítási rend valamennyi fontos szereplője), amit adminisztratív szabályozással, a bürokratikus viszonyok tradíciójával és tartós gyakorlatával, valamint informális kapcsolatokkal kompenzáltak. Ezért a kormányzóságok többségére jellemző költségvetési centralizáció, valamint a peremterületek (Lengyelország, Finnország, a Kaukázusontúl) többé-kevésbé teljes költségvetési autonómiája mellett a birodalom költségvetési rendszerében megfigyelhetők másféle elemek is, amelyek nem illeszkednek bele valamiféle egyszerű osztályozásba. Előfordult, hogy a birodalmi számvevőszék és a peremterület közötti különleges kapcsolatokat normatív rendeletekben is rögzítették (ilyen például a központ és a Turkesztáni főkormányzóság pénzügyi kapcsolatainak modellje, vagy a birodalmi számvevőszék és a besszarábiai adminisztráció költségvetési kapcsolatainak sajátos rendszere), ám ezek a kapcsolatok gyakran a mindennapos adminisztratív gyakorlat eredményeként formálódtak ki.

11 Tilly terminológiája szerint az ilyen viszonyokat „szerződéses” viszonyként kell vizsgálni. Ezt a modellt számos alkalommal használták a birodalmi központ és a perifériák kapcsolatának elemzésére. Lásd: Tilly, 1990; Пибер, 2003. 104.

A gyarmatok és régiók részvétele a birodalom állami kiadásaiban: a kvóták és kompenzációk rendszere

Donald K. Gordon amerikai kutató *A domíniumok részvétele a birodalom védelmében, 1870–1914* című monográfiáját a következő szavakkal kezdte: „A brit gyarmati politikát a 19. században sok tekintetben az a vágy jellemezte, hogy megszabadítsa Nagy-Britanniát a birodalom terheitől.”¹² Ez a formula alkalmazható más birodalmi kormányzatok tekintetében is. Az a meggyőződés, hogy a gyarmatok túl sokba kerülnek az anyaország számára, a 18. század végétől kezdve széles körben elterjedt, mégpedig nemcsak a társadalmon belül, hanem a gyarmatokkal rendelkező országok kormányzati köreiből is.

A gyarmattartó birodalmak számvevőszékei csakugyan kénytelenek voltak számos kiadást fedezni a tengerentúli területeken, olyanokat, mint a kormányzati szervek működése, a hírósszekötetés és a szállítás, az építkezések. A birodalmak gyarmati kiadásainak struktúrája az idők során számos változáson ment keresztül, ám a birodalmi költségek oroszánrészét minden időszakban és minden esetben a gyarmatok védelmére kellett fordítani.

A birodalmi központ a mérhetetlen kiadások legalább részleges kompenzálása érdekében különböző rendszereket dolgozott ki, hogy a gyarmatokat is bevonja a „közös” kiadások finanszírozásába. A francia kormány egy 1841-es törvényben kötelezte a gyarmatokat, hogy ők fedezzék az összes helyi kormányzati kiadást, köztük a katonaiakat is. 1854-ben a modell megváltozott: a gyarmatoknak úgynevezett kontingenst (*contingent*) kellett fizetniük. Ez az anyaországi költségvetésbe befizetett hozzájárulás szolgált azoknak az eszközöknek a kompenzálására, amelyeket a központi költségvetés az adminisztrációra, a védelemre, az igazságszolgáltatásra, a kultuszkiadásokra, az építkezésekre és más közmunkákra juttatott. Georges François véleménye szerint azonban a kontingensek rendszere jóval kisebb garanciát nyújtott arra, hogy a gyarmatok részt vegyenek az összállami kiadásokban, mint a kormányzati kiadások közvetlen helyi fedezésének 1841-ben kialakított rendszere.¹³ A kontingenst csak azokban az esetekben fizették, amikor a gyarmat bevételei meghaladták a helyi szükségleteket, vagyis a kompenzáció befizetése függött a gyarmati adminisztráció pénzügyi helyzetétől és megítélésétől.

A gyakorlatban a kontingens mértékét össze sem lehetett hasonlítani a kincstárnak a gyarmatokra fordított kiadásaival, a pénzügyi válságok éveiben pedig gyakorlatilag a nullával volt egyenlő.¹⁴ A gyarmatok közül egyedül Kokinkína vette ki a részét a közös kiadásokból, Guinea és Elefántcsontpart teljes egészében fedezte a saját kiadásait, a többi gyarmat viszont dotációkból élt. E paradox helyzet leküzdésére a kormány 1893-ban egy külön költségvetési rovat létrehozásával kötelezte a gyarmatokat, hogy vegyenek részt az állami kiadásokban. Ebben az esetben csupán az elv deklarációjáról volt szó: a gyarmatok összes befizetése jelentéktelen volt.

¹² Gordon, 1965. XI.

¹³ François, 1900. 43.

¹⁴ Uo. 43.

Végső soron hatvanhárom év alatt – 1850 és 1913 között – Franciaország gyarmati kiadásai a kincstár kiadásainak 9,2%-át tették ki. Eközben a gyarmati kiadások 67,7%-át a védelmi kiadások alkották.¹⁵

Az 1860-as évek elején a brit parlament is napirendre tűzte a birodalmi kiadások problémáját. Az, hogy Nagy-Britannia nagy árat fizetett a gyarmati birtokaiért, senki számára nem volt titok. A tengerentúli területek birtoklásának gazdasági célszerűségével kapcsolatos első kételyek már a 18. század közepén megjelentek. Adam Smith *A népek gazdagságának természetéről és okairól* szóló könyvének megjelenése óta ezek a kételyek általánosan elfogadottakká váltak a brit közgazdászok körében.¹⁶ Polányi Károly szerint „a szabad kereskedelem hívei és a protekcionista, a liberálisok és a buzgó toryk egyaránt osztották azt a meggyőződést, hogy a gyarmatok olyan kétes szerzemények, amelyek a jövőben óhatatlanul politikai és pénzügyi teherré válnak”.¹⁷ Rendszeresen jelentkeztek az olyan javaslatok, amelyek arra vonatkoztak, hogy meg kell szabadulni a gyarmattartás drága fényűzésétől, vagy legalábbis át kell alakítani a gyarmati rendszert.

Az 1860-as évek elején a brit kincstár katonai kiadásai négymillió fontra rúgtak, a gyarmatokból származó bevételek viszont mindössze negyvenezret tettek ki. Ez a nagyon nyilvánvaló aránytalanság arra készítette a parlamentet, hogy keresse a katonai terhek igazságosabb elosztásának modelljét. Az 1859-ben, Arthur Mill elnökségével létrehozott bizottság, amely a gyarmatok katonai kiadásaival foglalkozott, arra a következtetésre jutott, hogy az önkormányzattal rendelkező gyarmatoknak maguknak kell gondoskodniuk a belső biztonságukról, Nagy-Britannia pedig a „birodalmi célokra” irányuló kiadásokat fogja fizetni.¹⁸

1869-től az önkormányzattal rendelkező gyarmatok arra kényszerültek, hogy maguk fedezzék a belső költségeket, így a katonaiakat is. A brit helyőrségek állományát ki kellett vonni. Ugyanakkor a külső védelmi kiadásokat továbbra is a kincstár fedezte, a gyarmatoknak pedig utólagos befizetést kellett eszközölniük. Hadi cselekmények esetén a pénzt általában a számvevőszék bocsátotta rendelkezésre, majd adósság formájában utólag benyújtotta a számlát a gyarmatoknak. A számvevőszéknek azonban ritkán sikerült behajtania ezeket a pénzeket. Az önkormányzattal rendelkező gyarmatok megtagadták a részvételt az összbirodalmi katonai kiadások finanszírozásában, és a gyarmatoknak többnyire sikerült megúsniuk a háborús kiadásokat. Így például az angol–búr háború 217 166 000 font sterlingjébe került a számvevőszéknek. 1908-ban a számvevőszék 182 978 124 font sterling visszatérítést követelt Fokvárostól, de szokás szerint nem volt ereje a behajtáshoz, és végső soron visszakozott.¹⁹ Lance Davis és Robert Huttenback szavai szerint „Nagy-Britannia tehetetlen óriásnak bizonyult azokban az esetekben, amikor szem-

15 Borbie, 1976. 1239–1240. A gyarmatoknak a birodalmi kiadásokban való részvételéről lásd még: Le Bourdais des Touches, 1898; Bruschiwig, 1966; Clark, 1936.

16 Lásd erről részletesen: Wood, 1983; Wagner, 1931.

17 Polányi, 2002. 234.

18 Davis–Huttenback, 1986. 114.

19 Uo. 119.

bekerült az önhitt és gyakran arrogáns sarjakkal”, ahogy az önkormányzattal rendelkező gyarmatokat jellemezték.²⁰

Ha a gyarmatnak nem voltak képviseleti intézményei, a számvevőszéknek elvben könnyebben ment a védelemhez szükséges összegek behajtása. A 20. század elején a Gyarmatügyi Igazgatóság kvótát határozott meg a birodalmi kiadásokban való részvételre. A kvótát a belső jövedelem 5–19%-ában állapították meg. Ez a szabály egyébként a hatvan gyarmati szubjektum közül mindössze ötre terjedt ki. A koronagyarmatok az esetek többségében nem voltak képesek hatékonyan támogatni a brit hadsereg pénzügyi ellátását, mivel ők maguk is segítségre szorultak: India ritka kivételt képezett, amennyiben teljes egészében fedezte a katonai kiadásait, és még hasznos is hozott az anyaország költségvetése számára. Végeredményben Nagy-Britannia – Davis és Huttenback véleménye szerint – a többi európai országtól eltérően két katonai és haditengerészeti rendszert tartott fenn: egyet a saját és egy másikat a birodalom védelmére.²¹

A gyarmati politika kifizetődésének problémája nemcsak Nagy-Britanniának és Franciaországnak volt ismeretes: gondot jelentett a 19. század második felétől a 20. század elejéig szinte valamennyi gyarmattartó ország kormánya számára is. Így Németország 1894 és 1913 között több mint egymilliárd márkát fizetett a gyarmatoknak,²² ami kedvező ürügyet szolgáltatott az ellenzék számára a kormány bírálatára. A japán gyarmatok közül sem volt képes egy sem fedezni a helyi kiadásokat. Ugyanez mondható el Belgium és Hollandia gyarmatairól is.

Oroszország sem volt kivétel. A geopolitikai és a gazdasági célok világos összemérése leghamarább valószínűleg a 19. század elején jelentkezett. A területi expanzió, a birodalom határainak kitolása már korábban is azt a feladatot állította a kormányzat elé, hogy új eszközöket keressen, mégpedig nem csak a katonai kiadások fedezése céljából. Voltaképpen a 18. század elejétől az egész pénzügyi irányítási rendszer átalakítása azzal a céllal történt, hogy képes legyen a katonai szükségletek kielégítésére. A merkantilizmus nyugat-európai eszméinek hatása, valamint az államháztartás racionális irányításában szerzett tapasztalat egyaránt arra kényszerítette az illetékeseket, hogy elgondolkodjanak a birodalmi ambíciók árán. Az 1780-as évekig azonban a kormányzat nem rendelkezett szigorú periodicitáson alapuló világos költségvetési rendszerrel. Ez jelentősen megnehezítette a birodalmi hódítások „árának” értékelését. Feltételezsem szerint azonban, ha rendelkezésre álltak volna is a hódításokkal járó gazdasági veszteségekre és nyereségekre vonatkozó számítások és prognózisok, ez aligha lett volna képes érdemben befolyásolni a birodalmi politika célkitűzéseit. A geopolitikai célok abszolút elsőbbséget élveztek, miközben az újonnan szerzett területeknek az állami költségvetés bevételeihez való hozzájárulása minimális jelentőséggel bírt.

A 19. század elejétől fogva, amikor a birodalom területe csaknem folyamatosan növekedett, a pénzügyi kérdés már egyáltalán nem volt mellékes. A számítá-

20 Uo. 120.

21 Uo. 133.

22 Clark, 1936. 36.

sok szerint Oroszország átlagosan többet költött a védelemre, mint a többi európai hatalmak.²³ 1805-ben az Állami Számvevőszék 33 millió ezüstrubelt különített el a hadsereg és a flotta fenntartására, 1857-ben a katonai kiadások összege már körülbelül 100 millió rubelre rúgott, 1892-ben pedig már 455 millió rubelt tett ki. A hadseregre és a flottára fordított kiadások a 19. században a költségvetésnek átlagosan a 35%-át jelentették.²⁴ A birodalom létrehozásával járó katonai kiadások növekedése a pénzügyi reform egyik legfontosabb ösztönzőjévé vált. Ezenkívül Oroszország kénytelen volt a katonai kiadások finanszírozására hiteleket felvenni a külső piacon.²⁵ Ezért a katonai kiadások csökkentésének vagy legalábbis a régiók közötti „igazságos” megosztásának kérdése az orosz hatóságokat semmivel sem nyugtalanította kevésbé, mint a brit gyarmati adminisztrációt és a parlamentet.

Oroszország valószínűleg a történelem egyik legnevezetesebb „gyarmati üzletét” kötötte meg, amikor 1867-ben 7,2 millió dollárért eladta Alaszkát. Az ügyletben a pénzügyi motívumok egyáltalán nem játszottak mellékes szerepet. Eduard Szteklnek, Oroszország amerikai nagykövetének a véleménye szerint, ha Alaszkát ötmillió dollárért (vagy 6,5 millió rubelért) adták volna el, Oroszország évi háromszázezer dollár bevételre tett volna szert. „Kétkedem – írta Sztekl –, hogy az orosz gyarmatok napjainkban vagy bármikor a későbbiekben képesek lennének ilyen összegű bevételhez segíteni bennünket.”²⁶ A művelet előnyös voltában nem kételkedett Mihail Rejtern pénzügyminiszter sem: az Orosz–Amerikai Társaság pénzügyileg sikertelennek bizonyult, és sem politikai, sem pénzbeli hasznot nem hajtott.

A gyarmatok hasonló eladásának vagy cseréjének lehetőségeit más országok is mérlegelték. Portugália a kisszámú viszonylag jövedelmező gyarmata mellett – amilyen például Angola volt – olyanokkal is rendelkezett, amelyeket inkább lehetett „a hajdani dicsőség emlékműveinek”, semmint jövedelemforrásnak tekinteni. E területek megtartásának célszerűsége kétesnek látszott, és a kormány hosszan vizsgálta eladásuk vagy cseréjük lehetőségét annak érdekében, hogy az egyenlítői Afrikában egyesítsék a birodalom legértékesebb részeit.²⁷ Portugália gyarmati birtokai egyébként nem voltak érdekesek más birodalmak számára: Nagy-Britannia, Franciaország, Németország és Olaszország gyarmati szerzeményeiben ugyancsak megvoltak a „lyukak”, amelyeken át elcsorogtak az anyaország adófizetőinek pénzei. Ezért a gyarmattartó birodalmak kormányai kivétel nélkül intenzíven keresték a gyarmatokkal fenntartandó kölcsönkapcsolatok olyan intézményi modelljeit, amelyek lehetővé tették a „birodalom árának” csökkentését.

Az a kérdés, hogy a gyarmatok milyen formában vehetnek részt a birodalmi költségvetésben, mindenekelőtt a költségvetési-pénzügyi viszonyok modelljétől függött. Azokban a gyarmatbirodalmakban, ahol a gyarmatok és az anyaország

23 Oroszország katonai kiadásairól lásd: Блиох, 1898; Лапин, 1991. 148–160.; Бескровный, 1958; 1973; 1986; Pinter, 1984.

24 Лапин, 1991. 149–150.

25 Ананьич–Правилова, 2004. 250–257. (A „Külső hitelek és az államadósság problémája” című fejezet szerzője Borisz Ananyics.)

26 Болховитинов, 1990.

27 Clarence-Smith, 1985. 82.

költségvetését elválasztották egymástól, a birodalmi számvevőszék arra tartott igényt, hogy a gyarmatok fizessenek be a kincstárba meghatározott „hozzájárulást” vagy „kvótát”, vagy pedig megkövetelte a helyi kiadások fedezését. Hasonló lehetőség állt fenn az olyan államszövetségek esetében is, amelyek a közös kiadások kompromisszumos felosztásán alapultak. Ausztria és Magyarország között a kvótákat illető megállapodást időről időre felülvizsgálták, és a birodalom kiadásaiban való közös részvétel a dualizmus politikai rendszerének egyik oszlopát jelentette.²⁸ A Német Birodalom tartományai ugyancsak meghatározott hozzájárulást fizettek a birodalmi kincstárba a közös kiadások fedezésére. A két modell közötti különbség abban állt, hogy a gyarmatbirodalmak esetében a kvóták meghatározása a birodalmi minisztérium előjoga volt, az Osztrák–Magyar Monarchiában és a Német Birodalomban viszont ez a feladat a birodalom részeinek képviselőire hárult.

Az Orosz Birodalomban a különálló költségvetések következtében a „kvóták” modelljét használták – mint majd látni fogjuk – a Lengyel Királyságra (a pénzügyi egyesítésig) és Finnországra: ezeknek a peremterületeknek különböző időben hozzájárulást kellett fizetniük a birodalmi kincstárba a védelmi kiadások fedezésére.

A régiók adóztatása: a megosztás „igazságos” modelljének keresése

Sokkal bonyolultabbnak bizonyult a közös terhek megosztásának kérdése az olyan soknemzetiségű birodalmakban vagy államokban, amelyek egységes költségvetéssel rendelkeztek, ahogyan ez Írország és Nagy-Britannia esetében 1816 után történt, vagy Lengyelország és Oroszország kapcsolatában a lengyel pénzügyi autonómia 1866-os kudarca után. Minthogy az egységes költségvetés keretein belül semmiféle hozzájárulás, kvóta vagy „segély” nem volt lehetséges, az ilyen esetekben a közös terhek megosztásának kérdése kiterjedt az adóztatás szférájára is. Az Orosz Birodalom, amely a 19. század végére csaknem teljes egészében áttért az egységes, központosított költségvetésre, sokféle mechanizmust volt kénytelen alkalmazni az adóztatás szabályozására, hogy a különböző gazdasági berendezkedésű és fejlettségi szintű területek egyenlő mértékben vehessenek részt a birodalmi kiadásokban.

28 A kvóták megszabásának folyamata természetesen nem folytatható teljesen konfliktusmentesen. A kvóták mértékét a parlamenti képviselőkben álló különbizottságok határozták meg. Mindkét bizottság külön-külön ülésezett, és a köztük folyó „tárgyalások” számok cseréje formájában valósultak meg. Ez a körülmény részben megnehezítette a megállapodások kidolgozását. További – és talán a legfontosabb – probléma az volt, hogy nem voltak meg a kvóták meghatározásának törvényben kikötött elvei. Az 1867-ben megszabott kvóták (Ausztria: 70%, Magyarország: 30%) a két ország adóztatási adatain alapultak. A továbbiakban szó esett annak lehetőségéről, hogy áttérnek a kvóták olyan meghatározására, amelynek alapja a lakosság létszámaránya. A későbbiekben a kvóták változtak, bár nem lényegesen (1873–1900 között 68,6% és 31,4%; 1900–1909 között 65,6% és 34,4%). A közös költségvetés 95–97%-a a katonai és haditengerészeti kiadások fedezését szolgálta. Részletesen lásd: Paulinyi, 1973. 567–581.

A hajlékony adóztatási struktúra létrehozása roppant nehéz feladat elé állította a soknemzetiségű államokat, amelyekben a régiók gazdasági berendezkedése lényegesen különbözött egymástól. Az adóztatás rendszerének közös elveken kellett alapulnia, ugyanakkor tükröznie kellett a lakosság gazdasági életének sajátosságait, és meg kellett felelnie a vallási normáknak és hagyományoknak. Az adózási reformok éppúgy szolgáltak a gazdasági szabályozás eszközeiként, mint a szociális és a nemzetiségi politika módszereként. Az adózás alól való felmentés szolgálhatta a helyi elit lojalitásának a megvásárolását, a pótlólagos terhek viszont lehettek a diszkrimináció eszközei (az egyik legekleatásabb példa a nyugati kormányzóság lengyel földbirtokosaira kivetett 10%-os adó, amelyet egyértelműen politikai célból vezettek be, hogy a lengyeleket a vidék elhagyására kényszerítsék).

Az adóreformok egyik fő problémája az volt, hogy megtalálják az optimális modellt, amelyik egyfelől lehetővé teszi a közös állami kiadások terhének egyenletes és a lakosság szemében „igazságos” megosztását, másfelől pedig elősegítheti a régiók integrálását a birodalom közös gazdasági rendszerébe. Ebben a kérdésben hasznos lesz, ha megvizsgálunk egy olyan kísérletet, amely az „igazságos” adóztatás modelljének keresésére irányult két olyan ország – Nagy-Britannia és Írország – között, amelyek gazdasági fejlettsége között jelentős aránytalanság mutatkozott. Írország problémájának specifikuma abban állt, hogy az adóztatás kérdésének megvitatása óhatatlanul felszította a nemzeti ellentéteket. Írország esete éppen azért érdekes, mert összevethető az Orosz Birodalmon belüli helyzettel, mégpedig a lengyel- és az ukránkérdés körüli viták kapcsán.

Mint fentebb elmondtuk, az a kvótarendszer, amelyen Nagy-Britannia és Írország szövetsége 1801-ben alapult, csupán 1816-ig állt fenn. Ekkor azért kellett lemondani róla, mert kiderült, hogy Írország képtelen fenntartani a növekvő birodalmi költségekben való részvétel kialakult szintjét. 1817-től a két ország költségvetését egyesítették, és az ír bevételek teljes összege a közös kincstárba folyt be, ahonnan – a kifejezetten helyi kiadásokat kivéve – minden kiadást fedeztek. Nagy-Britannia és Írország költségvetése úgy aránylott egymáshoz, mint tizenöt az egyhez, ami Nagy-Britanniára vonatkoztatva kétszeresen meghaladta az 1800-ban megállapított kvótát.

A költségvetések egyesítése nem jelentette az adózási rendszerek egységesítését: az ír lakosság jelentősen kisebb adót fizetett lényegesen alacsonyabb tarifa mellett. 1853-tól az adóztatás szintje fokozatos emelkedésnek indult: ebben az évben vezették be a jövedelemadót, amelynek mértéke 1856-ban Írországban és Nagy-Britanniában egyenlő volt. A lakosság lélekszámának csökkenése következtében – aminek oka az 1846–1847-es éhínség és az emigráció volt – az Írországból a birodalom kincstárába befolyó bevétel csaknem a régi maradt, Írországnak a közös kiadásokban való részvétele pedig 1853-tól 1894-ig a helyi adminisztratív kiadások növekedése következtében csökkent.²⁹

1894–1896-ban különbizottság vizsgálta Írország részvételét a birodalmi pénzügyek rendszerében. A bizottságnak át kellett tekintenie Írország és Nagy-Bri-

29 Murray, 1970. 388.

tannia adóztatási rendszerét és pénzügyi kapcsolatainak elveit. Az egyik legfontosabb és legnehezebb feladat a brit és az ír lakosság adófizető képessége összevetéséhez alkalmazható kritériumok kidolgozása volt. A bizottság a két ország közös bevételi összegeinek, a bevételek szerkezetének és fejlődésének összehasonlítása alapján arra a következtetésre jutott, hogy tíz esztendővel az Egyesült Királyság megalakulása (1801) előtt Írország gazdasági helyzete jobb volt, mint a vizsgálat időpontjában. Írország és Nagy-Britannia adófizető képességének aránya a bizottság számítása szerint 1:20 (ez az érték a jövedelemadó összehasonlításán alapult; elhangzottak olyan vélemények is, amelyek szerint az adófizetési képesség aránya nem is 1:20, hanem 1:36). Az állami jövedelmek – a közvetlen és közvetett adók – különbsége Írország és Nagy-Britannia között nem volt olyan jelentős: az arány 1:13 volt. Ily módon Írország lakossága – a jövedelemhez képest – arányosan annyi adót fizetett, ami sokszorosan meghaladta Nagy-Britanniáét. Az adóztatás egyenlőtlenségét mindenekelőtt az okozta, hogy a közvetett adóztatás elvei (a fogyasztási cikkek adója), amelyek a szövetségi állam két része tekintetében közösek voltak, a britek „preferenciáin” alapultak. Ennek következtében a lakossága jelentős részét elveszített mezőgazdasági Írországra Európa és a világ egyik vezető ipari országának adózási normáit alkalmazták.

Így az adófizető képesség, valamint a két fél bevételi kiszámítása tisztán a költségvetési bevételek arányán alapult. Ez a fajta számítás, akárcsak az oroszországi peremvidékek esetében, jogos kételyeket ébresztett, mert a régiótól kapott reális haszon felbecsülése sokkal bonyolultabb volt. A szabad áruforgalom viszonyai között gyakorlatilag lehetetlen volt megállapítani az egyik országban megtermelt és a másikban elfogyasztott termékek után járó adóbevételeket. Ezenkívül mind Írország, mind Nagy-Britannia jövedelmének valódi összegére egész sereg kisebb tényező is hatott. Nem látszott produktívabbnak az a módszer sem, amely a jövedelemadó összegeit hasonlította össze: az adóztatás fennálló viszonyai között az adóköteles jövedelem összege nem tekinthető a lakosság valódi jövedelme reprezentatív mutatójának, mivel ez az összeg nem vette figyelembe a munkások, a farmerek és a lakosság számos más kategóriája jövedelmeit. A bizottság felhasználta a becslés más módszereit is, például a „valódi jövedelem” kiszámolásának egy olyan módját, amelyet német közgazdászok ajánlottak, és amely a fogyasztott áruk és szolgáltatások összegének megállapításából indult ki. Charles Bestable szavai szerint ezek a számítások tele voltak hibákkal, és eredményük nagyon hozzávetőleges volt. Ezenkívül a „valódi jövedelmet” csak Írországra számították ki. Nagy-Britanniára vonatkozóan hasonló számításokat nem végeztek.³⁰ A számítások igazságosságát illetően nagy kételyeket váltott ki az is, hogy nem vették figyelembe azt a jelentős aszimmetriát, amely magán Írországon belül mutatkozott, azt tudniillik, hogy a keleti rész alaposan lehangolta a depresszióban lévő nyugati részt.

Az adóteher igazságos elosztásának kiszámítását lehetővé tevő formula hasztalan keresése arról győzte meg a kortársakat, hogy a kormánzatnak az a feladata, hogy dolgozza ki a pénzügyi viszonyok olyan elveit, amelyek alapján lehető-

30 Bastable, 1896. 192–193.

ség van a kompromisszum kialakítására. Először is, meg kellett határozni Írország státuszát Nagy-Britannia viszonylatában a Brit Nemzetközösség pénzügyi rendszerében. Ha Írországot pénzügyileg független államként pozicionálják, akkor a felek által a közös kincstárba befizetett összeg mértékét a bevételek és kiadások kiszámításának útján kell meghatározni. Ha Írország és Nagy-Britannia a föderáció elvei alapján építik a pénzügyi viszonyaikat (ahogy annak idején Anthony Smith javasolta), akkor a kvóták meghatározása nem számítások, hanem politikai megállapodások tárgya kell hogy legyen. Ha viszont Írországot egy egységes állam részének tekintik, akkor az adóztatásban nem lehetnek különbségek. Ez utóbbi esetben annak az elvnek kell érvényesülnie, amely szerint az egységes államban a hatalomnak nem területi egységekkel van dolga, hanem egyéni adófizetőkkel, amit viszont a bizottság nem volt hajlandó figyelembe venni.³¹

A bizottság megközelítési módját talán az magyarázza, hogy Írországot önálló pénzügyi egységként kezelte: az a helyzet, hogy a bizottság tagjainak többsége a *Homerule* törvény elfogadását tekintette irányadónak. Ugyanakkor azonban a brit kiadásokban való írországi részvétel meghatározása során a bizottság tagjai abból az elvből indultak ki, hogy Írország és Nagy-Britannia költségvetése kiadási része egységes (a kiadások megosztása helyiekre és nem helyiekre teljesen önkényesen történt, és kizárólag azon alapult, hogy az összegeket hol költik el). A valóságban Írország a nem helyi kiadások nagyobb részét fedezte, miközben a közös költségvetésbe folyósított befizetéseivel korántsem arányos „visszatérítést” kapott. A Nagy-Britannia területi egységei – nemcsak Írország, hanem Skócia, Wales és Anglia – között fennálló pénzügyi viszonyok problémájának kulcsát az jelenthette, hogy a pénzügyi politika és az adóztatás szubjektumai ne Nagy-Britannia területi egységei, hanem az egyes részek adófizetői legyenek.³²

Mindennek következtében a brit adóztatási rendszer – amely a kortársak véleménye szerint a világon a leghaladóbbak közé tartozott és amely elsőnek vezette be a jövedelem utáni adózás elvét – maga is alkalmatlannak bizonyult azoknak a problémáknak a megoldására, amelyek a regionális gazdasági fejlődés aránytalanságai következtében felmerültek. De vajon elvileg lehetséges volt-e egy olyan adómegosztási modellt találni, amely egyaránt megfelelt volna a centrumnak és a perifériának? Min kellett volna alapulnia az igazságos adóztatás formulájának a részlegesen elkülönült nemzeti vagy területi képződmények viszonyai között? Hogyan lehetett volna kialakítani egy olyan pénzügyi rendszert, amely kellő bevételhez juttatja a költségvetést, ugyanakkor figyelembe veszi a gazdaságilag aszimmetrikus régió fejlődésének sajátosságait? Ezekkel a kérdésekkel óhatatlanul szembe kellett néznie az Orosz Birodalom kormányzatának is, amikor kénytelen volt hozzáigazítani a nagy vonalaiban a 18. század során kialakult adózási struktúrát a regionális sokféleség új realitásaihoz.

Az Orosz Birodalomban a közvetlen adóztatás rendszere a Péter-féle reformoktól kezdve a fejadó (*подушная подать*) volt. Az egyes kormányzóságokban

31 Uo. 198.

32 Uo. 200.

élő lelkek (*души*) számát időszakonkénti revíziókkal állapították meg, amelyeknek eredményei alapján a kormányzósági kincstári kamara (*губернская казенная палата*) kiszámította a beszedendő fejadó összegét. Az adó elosztását az egyes adófizetők között a közösségekre bízták.

Fontossága szerint a második az úrbéri adó (*оброчная подать*) volt, amelyet az állami parasztoktól szedtek be a földhasználat fejében. Az úrbér rendszere nem volt valami rugalmas: a föld osztályától (minőségétől és termékenységétől) függően mindössze négy díjtételt határozott meg. Ennek az osztályozásnak kellett volna lefednie a gazdálkodás sokféleségét, és természetesen nem felelt meg ennek a követelménynek. Az állami birtokok kamarája (*палата государственных имуществ*) és a kincstári kamara (*казенная палата*) az úrbér kivetése alapján összeállította minden közösség számára az úrbéri listákat (*окладные листы*); az adófizetők szerinti végső megosztást a falugyűlések (*сельский сход*) hajtották végre. A költségvetés szempontjából fontos harmadik adó a kereskedői tőkék után kivetett százalékos illeték (*процентный сбор*). 1824-ben a céhek által fizetett százalékos illetéket a kereskedési jogért beszedett illeték váltotta fel.

A lakosság a közvetlen adókon kívül számos vámot (*пошлина*) és illetéket (*сбор*) fizetett, ilyen volt például a címerilleték (*гербовый сбор*), az erődilleték (*крепостный сбор*), az útdadó (*подорожный сбор*) stb. A számvevőszék bevételeinek különleges csoportját képezték az italilletékek (*питейные сборы*), amelyeket 1863-ig jövedéki rendszerben szedtek be, amit utána jövedéki adóvá (*акциза*) alakítottak át. Végül a központi számvevőszéknek befizetett adók mellett a lakosság egész sor olyan adót és illetéket fizetett, amelyek a helyi kiadások fedezésére szolgáltak, ezek voltak az úgynevezett zemsztvo-adók (*земские повинности*).

Ez a felsorolás távolról sem tartalmazza az orosz császár alattvalóitól beszedett adók és illetékek teljes listáját. Külön adóztatási rendszer létezett az egyes nemzetiségi és társadalmi csoportok számára,³³ a nem orosz nemzetiségűek (*инородцы*) egy sor kategóriája számára létezett a birodalomban általános fejadó és úrbér sajátos változata, Szibéria és Észak nomád népeitől prémben szedték be az adót (*ясак*), a kirgizek pedig az orenburgi hatóság számára fuvarszolgálattal (*кубиточная подать*) tartoztak. Végül ezt a sokféleséget regionális adórendszerek egészítették ki. Az 1832-es törvénykönyv különleges területi adóztatási rend-

33 Az „idegen” (*инородческий*) lakosság számos csoportját egyszerűen felmentették a fejadó és az úrbér megfizetése alól. Ebben a privilégiumban részesültek – az 1832-es törvénykönyv szerint – „a nyezsini görögök, a baskírok, a sztavropoli és az ajukai kalmükök, az altanauli és icskini tatok, a szolgáló szártok és mescsoraiaik az Orenburgi, a Vjatkai, a Szaratovi és a Permi kormányzóságban; az Asztrahanyi kormányzóságban és a Kaukázusi területen, valamint a Doni Hadak földjén nomadizáló kalmükök; az Asztrahanyi kormányzóságban nomadizáló kirgiz-kajszakok; a Kaukázusi területen nomadizáló nogajok és más mohamedánok, valamint a Tauriai területen, a Melitopoli járásban nomadizáló nogajok; azok a kirgizek, karkalpakok, kalmükök és más ázsiaiak, akiket kiváltottak, vagy más módon szereztek meg az Orenburgi és Szibériai vonalakon, mindaddig, amíg saját birtokukon tartózkodnak; a jemesi és kundri tatárok; az aleutok és az Orosz–Amerikai Társaság fennhatósága alá tartozó más szigetlakók és kreolok”. Lásd: *Устав о податях*, 1832. 117–118.

szert szabott meg a Besszarábiai terület³⁴ és a Kaukázusontúl számára. A Lengyel Királyság adórendszerét – tekintettel a vidék autonómiájára – egészen az 1860-as évek közepéig nem az orosz törvényhozás szabályozta. Ugyanez volt a helyzet a Finn Nagyhercegség adói és illetékei esetében.

A közvetett adóztatás jórészt egységes volt: a vámszabályok a birodalom egészére érvényesek voltak. A helyi adóztatás természetesen igen sokféle volt, megszervezése függött a helyi adminisztrációk szervezetétől, a helyi szükségletektől, a területre jellemző szolgálatoktól stb. Az orosz adóztatási rendszernek részint a regionális gazdasági fejlettség aszimmetriája által meghatározott sajátossága volt a területi elv dominanciája. Az adókiivetésnek ez az elve nem csak a peremterületekre volt érvényes: jellemző vonása volt ez a birodalmi adók egész rendszerének.

1875-től a fő közvetlen adó az állami földadó (*государственный поземельный налог*) volt. Az európai Oroszország kormányzóságaiban a „termelőerőtől” függően tizenegy csoportot alakítottak ki, így határozták meg az állami költségvetésből az egyes kormányzóságokra eső részt. A kormányzóságokban a föld minőségétől (jövedelmezőképességétől) függően határozták meg az adóterhet (egy gyeszjatyina területre). Az állami földadónak a kormányzóságokra eső mértékét 1875 és 1913 között kétszer is felülvizsgálták: 1884-ben és 1887-ben. A kormányzóságon belül az adó összegét szétosztották a járások között. A járási zemsztvogyülés (*уездное земское собрание*) megállapította a járásra kirótt adót a „birtokok” között. Az egyéni paraszti adóteher végső összegét az obscsinán belüli felosztással határozták meg. Hasonló mechanizmust alkalmaztak az ingatlanadó esetében is. Az adó teljes összegét évente határozták meg az egyes kormányzóságok számára. Ennek az összegnek a felosztását a városok között és a városokon belül az egyes tulajdonosok között a zemsztvói és városi társadalmi intézmények hajtották végre. Az adókiivetésnek ez a „felülről” – a kormányzóságoktól az adófizető felé tartó – rendszere nem az alattvalók fizetőképességéből, hanem az állam szükségleteiből indult ki.³⁵

A 20. század elején a kölcsönös jótállás (*круговая порука*) megszüntetése után a birodalom kormányzóságain belül az adóztatás alapelve az adófizető egyéni felelőssége lett. Ezzel megtörtént az első lépés az adóztatás területi elvéről az egyéni adókiivetési elvre való áttérésre, ami Yanni Kotsonis szerint egyet jelentett a területek állami irányításáról a lakosság irányítására való áttéréssel.³⁶ Ugyanakkor a szétosztási rendszer – vagyis a régióknak kivetett meghatározott adóösszeg, amelyet aztán a közösségek osztanak szét – tovább fennmaradt egyes

34 1812-től 1817-ig Besszarábia lakosai mentesültek az adófizetés alól. A kedvezmény megszüntetése után az itteni adók és járulékok lényegében azonosak voltak azokkal az adózási normákkal, amelyek az Oroszországhoz való csatolást megelőzően voltak érvényben, de a kisebb adófajták jelentős részét megszüntették. A lakosságtól beszedtek közvetlen adókat, ilyen volt a bir és a dazsgyjij, a birka vagy kecske után járó gostina, a kaptárak és a sertések után járó dizsma, a fogyasztott bor után fizetendő vadrait és a dohánjjövedék: a pogonorit. A cigányok fejadót fizettek. Az 1820-as évek adóreformjai megszüntették az adóbehajtás haszonbéres rendszerét, és úrbérrel váltották ki a gostinát, a dizsmát, a vadraitot és a pogonoritot. Így az adórendszer alapját a bir, a dazsdij és az úrbér képezte.

35 Коцонис, 1999. 473.

36 Уо. 473.

peremterületeken: a Kaukázusontúlon, Turkesztánban, Szibériában stb. 1907-ben a pénzügyminisztérium tervezetet nyújtott be az Állami Dumának az illetményadónak a peremterületeken való beszédese tárgyában, amely az adókivetés általános normáinak kiterjesztését és a kölcsönös jótállás intézményének eltörlését indítványozta elő. Ám a törvényt, amelyet a dumabizottságokban és az Államtanácsban hosszan tárgyaltak, végül az 1914-ben kitört háború következtében nem fogadták el.³⁷

A birodalom adórendszere így megőrizte sokszínűségét. Az adóztatás univerzális struktúrájának bevezetése aligha lett volna lehetséges és célszerű. A kormányzat ennek ellenére olyan elv kialakítására törekedett, amely egyesítette volna a különböző adózási rendszereket, méghozzá úgy, hogy ne veszítsen a bevételeiből, ugyanakkor ne váltsa ki a nyughatatlan peremvidékek lakosságának elégedetlenségét. Az adóztatás problémájának megoldása során a kormányzat kénytelen volt polémiába bocsátkozni a helyi nemzetiségi elitek vagy adminisztrációk képviselőivel. A nemzetiségi és gazdasági kérdések szorosan összefonódtak.

Fordította: Soproni András

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Ананьич–Правилова

2004 Ананьич, Борис Васильевич–Правилова, Екатерина Анатольевна: Имперский фактор в экономическом развитии России, 1700–1914. In: *Российская империя в сравнительной перспективе. Сборник статей*. Ред.: Миллер, А. И. Москва, 2004. 230–262.

Анисимов

1989 Анисимов, Евгений Викторович: *Время Петровских реформ*. Ленинград, 1989.

Bastable

1896 Bastable, Charles Francis: Ireland's Place in the Financial System of the United Kingdom. In: *The Economic Journal*, 6. (1896) 185–203.

Бескровный

1958 Бескровный, Любомир Григорьевич: *Русская армия и флот в XVIII в. Очерки*. Москва, 1958.

1973 Бескровный, Любомир Григорьевич: *Русская армия и флот в XIX в. Военно-политический потенциал России*. Москва, 1973.

1986 Бескровный, Любомир Григорьевич: *Армия и флот России в начале XX в. Очерки военно-политического потенциала России*. Москва, 1986.

Блиох

1989 Блиох, Иван Станиславович: *Будущая война в технологическом, экономическом и политическом отношениях*. Том 4. Санкт-Петербург, 1898.

³⁷ Буковецкий, 1962. 144.

Bobrie

1976 Bobrie, François: Finances publiques et conquête coloniale: Le coût budgétaire de l'expansion française entre 1850 et 1913. In: *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 31. (1976) 6. sz. 1225–1244.

Болховитинов

1990 Болховитинов, Николай Николаевич: *Русско-американские отношения и продажа Аляски, 1834–1867*. Москва, 1990.

Bruschwig

1966 Bruschwig, Henri: *French Colonialism, 1871–1914: Myths and Realities*. New York, 1966.

Буковецкий

1962 Буковецкий, Антоний Иосифович: Финансово-налоговая политика царизма на колониальных окраинах России. In: *История СССР*, 1962. 1. sz. 142–156.

Clarence-Smith

1985 Clarence-Smith, William G.: *The Third Portuguese Empire, 1825–1975. A Study in Economic Imperialism*. Manchester–Dover, 1985.

Clark

1936 Clark, Grover: *The Balance Sheets of Imperialism: Facts and Figures on Colonies*. New York, 1936.

Davis–Huttenback

1986 Davis, Lance E.–Huttenback, Robert A.: *Mammon and the Pursuit of Empire: The Political Economy of British Imperialism, 1860–1912*. Cambridge–New York, 1986.

François

1900 François, Georges Alphonse: *Le budget local des colonies*. Paris, 1900.

Gordon

1965 Gordon, Donald C.: *The Dominion Partnership in Imperial Defence, 1870–1914*. Baltimore, 1965.

Яснопольский

1912 Яснопольский, Леонид Николаевич: *Очерки русского бюджетного права*. Москва, 1912.

Коцонис

1999 Коцонис, Янни [Kotsonis, Yanni]: Подданный и гражданин. Налогообложение в Российской империи и Советской России и его подтекст. In: *Россия и Первая мировая война: Материалы международного colloquiuma*. Ред.: Смирнов, Николай Николаевич. Санкт-Петербург, 1999. 467–478.

Kohut

1988 Kohut, Zenon E.: *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate 1760–1830*. Cambridge, Mass., 1988.

Козлов–Дмитриева

1999 Козлов, Сергей Александрович–Дмитриева, Зоя Васильевна: *Налоги в России до XIX в.* Санкт-Петербург, 1999.

Куломзин

1870–1871 Государственные доходы и расходы в царствование Екатерины II. Сообщено А. Н. Куломзиным. In: *Сборник Императорского русского исторического общества*. Вып. V. (1870) 125–193., Вып. VI. (1871) 219–304.

Лапин

1991 Лапин, Владимир Викентьевич: Военные расходы России в XIX в. In: *Проблемы социально-экономической истории России. К 100-летию со дня рождения Б. А. Романова*. Отв. ред.: Фурсенко, А. А. Санкт-Петербург, 1991. 148–160.

Le Bourdais des Touches

1898 Le Bourdais des Touches, Jean: *Étude critique sur le régime financier des colonies françaises*. Paris, 1898.

Le Donne

1984 Le Donne, John P.: *Ruling Russia. Politics and Administration in the Age of Absolutism, 1762–1796*. Princeton, 1984.

Милюков

1905 Милюков, Павел Николаевич: *Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетий и реформа Петра Великого*. Санкт-Петербург, 1905.

Murray

1970 Murray, Alice Effie: *History of the Commercial and Financial Relations between England and Ireland from the Period of the Restoration*. New York, 1970.

Paulinyi

1973 Paulinyi, Ákos: Die sogenannte gemeinsame Wirtschaftspolitik Österreich–Ungarns. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Hrsg. v. Wandruszka, Adam–Urbanitsch, Peter. Band I. *Die wirtschaftliche Entwicklung*. Hrsg. v. Brusatti, Alois. Wien, 1973. 567–581.

Pinter

1984 Pinter, William M.: The Burden of Defense in Imperial Russia, 1725–1914. In: *Russian Review*, 43. (1984) 3. sz. 231–259.

Polányi

2002 Polányi Károly [Поланьи, Карл]: *Великая трансформация. Политические и экономические истоки нашего времени*. Санкт-Петербург, 2002.

Правилова

2006 Правилова, Екатерина: *Финансы империи. Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801–1917*. Москва, 2006.

Рибер

2003 Рибер, Альфред [Riber, Alfred]: Изучая империи. In: *Исторические записки*, 6. (124.) (2003) 86–131.

Tilly

1990 Tilly, Charles: *Coercion, Capital and European States. AD 990–1990*. Cambridge, 1990.

Устав о податях

1832 Устав о податях. In: *Свод законов Российской империи*. Том 5. Часть 1. Санкт-Петербург, 1832.

Wagner

1931–1932 Wagner, Donald O.: British Economists and the Empire. In: *Political Science Quarterly*, 46. (1931) 2. sz. 248–276., 47. (1932) 1. sz. 57–74.

Wood

1983 Wood, John Cunningham: *British Economists and the Empire*. London, 1983.

EKATERINA PRAVILOVA

THE ROLE OF INTERNAL COLONIZATION IN THE BUREAUCRATIC SYSTEM OF THE
RUSSIAN EMPIRE

The analyzes the development of the Russian Empire's financial policies in the imperial borderlands. It examines Russian economic development from the "imperial perspective", focusing on changing patterns of relationships between the Empire's centre and its peripheries. The first part traces the evolution of an imperial budgetary system from the beginning of the 19th century, when the acquisition of Poland, Finland and Transcaucasia created a new phenomenon in the financial system - the budgets of borderlands. The second part deals with the persistent problem of the "costs of empire". It analyzes the discourse of specifically "imperial" financial burdens in the Russian Empire and scrutinizes different models of how the various regions were supposed to participate in covering Russia's military expenses. Special attention is given as to the evolution of taxation structures in the borderlands. In the conclusion, the author develops her vision of a well-run "imperial financial management" and analyzes successes and failures of Russia's economic policies in the borderland.

Az inercia jegyében

Gazdasági modernizáció és orientációváltás a posztszovjet térben

A posztszovjet térség gazdasági szerveződésének vizsgálatakor talán az egyik legfontosabb kérdés, hogy indokolt-e még ennek az elnevezésnek a használata. Van-e ma még jelentősége, érdemi gazdasági tartalma annak, hogy ezek a struktúrák mind a Szovjetunió területén, illetve romjain jöttek létre? Van-e kölcsönös egymásrautaltság, vannak-e közös struktúráképző jegyek? Ezen kérdés megválaszolása már csak azért is nehéz, mert mint a posztszovjet elnevezés is mutatja, 1992-ben, közvetlenül a Szovjetunió szétesését követően is nehéz volt valamilyen pozitív, az országok kapcsolatát vagy minőségét röviden megragadó elnevezéssel illetni. Az alternatív elnevezések, például a Független Államok Közössége (FÁK) sem kínált több bizonyosságot a térség jellegéről, az együttműködés mikéntjéről. Ezen tanulmány célja, hogy megvizsgálja, mi mondható a régió gazdasági együttműködéséről 'poszt-' előtagok nélkül.

Gazdasági trendek a Szovjetunió felbomlását követően

Gazdasági szempontból talán a legfontosabb folyamat, hogy a Szovjetunió felbomlását követően az egész régió, annak majdnem mindegyik állama jelentős liberalizációt, azon belül külgazdasági nyitást hajtott végre. Ez egyformán érintette a külkereskedelmet, a tőkeforgalmat, a munkaerő és a szolgáltatások szabad áramlását, szinte mindegyik meghatározó gazdasági tényezőt. Az autarkias szovjet tervgazdaság megszűnésével ezen országoknak nem is nagyon volt más választásuk, termelésük, szabad munkaerőjük számára felvevő piacokat kezdetben kizárólag az országhatárokon kívül találtak. A folyamat rendkívül gyors volt, javarészt az 1990-es évek folyamán lezajlott. A külkereskedelemnek a nemzeti össztermékhez viszonyított aránya a 2000-es évek közepéig Türkmenisztán kivételével jelentősen növekedett, egyes országokban, például Belarusz, Azerbajdzsán, Kazahsztán és Ukrajna esetében megduplázva, megnégyszerezve annak részarányát. A 2000-es évek közepét követően egy differenciáltabb trend bontakozott ki, jellemzően a külkereskedelem szerepe csökkent a nemzetgazdaságon belül, aminek okai nem egyértelműek: az lehetett a belső kereslet élénkülésének, a nemzeti össztermék növekedésének, a válságok vagy a nyersanyagpiaci ártrendek következménye. Mindazonáltal

1. táblázat.**A külkereskedelem és a nemzeti össztermék aránya a posztszovjet országokban, 1994–2014, %**

Ország	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014
Azerbajdzsán	43,2	50,1	37,8	55,3	61,5	82,2	87,1	78,1	62,8	61,9	51,1
Grúzia	19,7	28,6	29,8	33,8	33,6	48,6	59,6	60,9	59,6	65,8	69,3
Örményország	46,4	71,8	59,3	61,5	62,8	58,0	49,8	47,0	51,8	57,2	54,4
Belarusz	37,3	85,3	102,6	125,4	117,3	130,8	113,9	118,4	109,0	145,3	101,2
Moldova	72,0	110,0	100,5	96,9	101,2	106,0	109,9	107,2	92,9	101,2	96,4
Ukrajna	40,1	71,8	65,2	91,3	82,4	95,0	77,4	84,7	82,4	87,1	82,3
Oroszország	29,9	40,2	49,0	57,8	48,8	47,5	47,3	46,0	42,6	42,9	43,2
Kazahsztán	32,0	48,3	43,6	75,7	66,0	76,2	76,4	81,7	61,5	65,3	56,3
Kirgízia	39,0	73,5	82,4	77,3	66,8	75,1	99,6	115,3	103,8	110,0	94,5
Tádzsikisztán	76,9	137,9	98,9	169,7	119,5	101,4	110,3	90,7	68,3	67,3	61,7
Türkmenisztán	141,1	126,5	60,3	147,8	111,4	105,1	94,5	91,0	55,1	75,1	58,0
Üzbegisztán	40,0	63,9	45,5	40,1	51,0	63,8	58,7	70,1	51,8	45,4	43,4
Kelet-Európa (fejlődő)	39,3	51,2	40,0	48,1	54,9	59,9	60,5	65,3	57,4	66,0	62,2

Forrás: Világbank, World Development Indicators, 2015

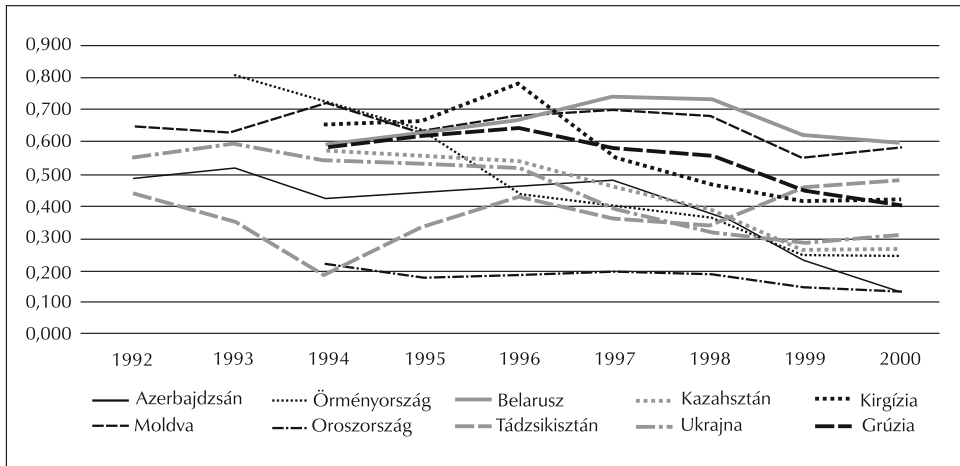
még így is a térség meghatározó országai ma sokkal inkább integráltak a világgazdaságba és azon belül a világkereskedelemben, mint a Szovjetunió felbomlását követően (az 1. táblázat a folyamat egyik legfontosabb indikátorát, a külkereskedelmi nyitottságot mutatja be 1994-et követően).

A külgazdasági nyitás, a világgazdaságba való integrálódás ezen államok gazdasági teljesítményének a korábinál sokkal fontosabb felhajtóerejévé vált. Az 1990-es években ez mérsékelte némileg a korszak hatalmas recesszióját, a 2000-es években meghatározó szerepet játszott viszonylag magas növekedésükben. Kazahsztán, Oroszország, a 2000-es években még Azerbajdzsán és Türkmenisztán esetében is az olaj- és gázexport és az általa teremtett belső keresletlénkülés volt ezen folyamat leglátványosabb, noha nem egyetlen eleme. Ukrajnában az acélipar konszolidációja és nemzeti keretek közt történt újjászervezése teremtette meg a külkereskedelmi alapokat. Azonban még a kisebb államokban is, ahol nem volt egy-egy vezető ipari szegmens, amely közvetlenül reorientálódhatott volna új piacok felé, az üzleti szereplők legtöbbje csak korlátozottan támaszkodhatott a belső keresletre.

Ez a folyamat érdemben befolyásolta a posztszovjet gazdasági relációkat. Az 1990-es években, az általános recesszió közepette a volt szovjet kereskedelem, tőkeforgalom az esetek túlnyomó többségében a külgazdasági nyitás relatív kárvallottjává vált. A kései peresztrojka éveiben Oroszországot kivéve – ahol a szovjet interregionális forgalom durván 60%-os aránnyal bírt – mindegyik tagköztársaság kereskedelmében 80% felett volt a Szovjetunió belüli, tagköztársaságok közötti belkereskedelem aránya.¹ Ehhez képest, leszámítva pár speciális esetet, mint például Belarusz vagy Tádzsikisztán, a FÁK kereskedelmi relációk aránya látványosan

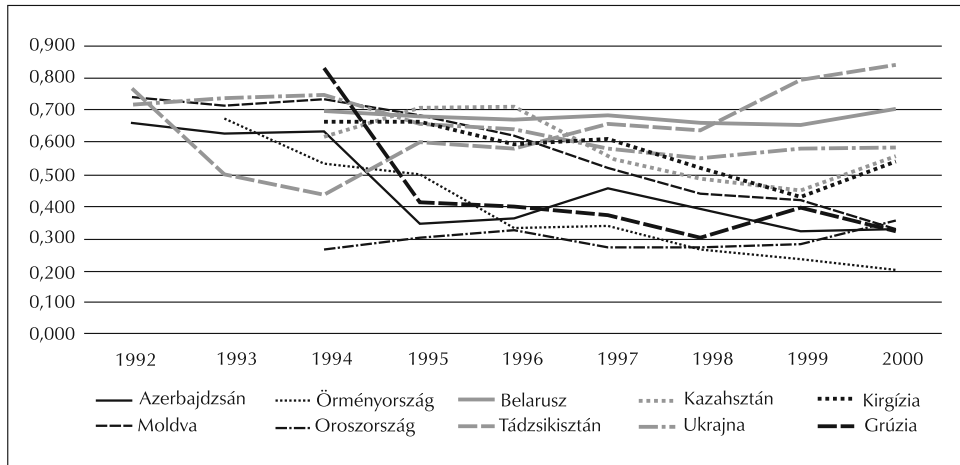
1 Langhammer, 1994. 2.

1. ábra.
A FÁK részesedése a teljes exportból, 1992–2000

Forrás: FÁK Statisztikai Szolgálat

2. ábra.
A FÁK részesedése a teljes importból, 1992–2000

Forrás: FÁK Statisztikai Szolgálat

csökkent a teljes külgazdasági tevékenységben (2. táblázat, 1-2 ábra).² Ez – leg-
alábbis az 1990-es évek közepétől – jellemzően, pár kivételtől eltekintve a dollár-
ban nominált, FÁK-on belüli külkereskedelem stagnálását és a többi reláció dinami-

2 Ezen belül Oroszország mint külkereskedelmi partner szerepe is gyökeresen megváltozott. Így például 1990-
ben az ukrán kivétel 55%-a, 1998-ban csak 23%-ra irányult oda. Kazahsztán 46%-ról 29%-ra, Azerbajdzsán
57%-ról 17%-ra csökkentette exportját ugyanebben az időszakban. Egyedül Belarusz vált már ekkor ráutaltab-
bá Oroszországra, 52%-ról 64%-ra nőtt Oroszország súlya. Ludvig, 2001. 542. 9. táblázat.

2. táblázat.
A FÁK-reláció aránya a teljes külkeresedelemből néhány FÁK-országban, 1994–2012, %

Ország	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Azerbajdzsán	53,2	39,3	39,6	46,3	37,8	27,3	20,9	17,8	23,3	22,7	25,4	27,5	26,0	25,5	7,2	14,2	14,4	15,1	10,8
Grúzia	78,9	46,2	45,0	40,4	34,8	39,6	34,7	37,2	40,4	37,1	39,4	41,8	38,8	36,0	33,7	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Örményország	59,6	53,3	35,4	35,0	27,7	23,4	20,8	25,2	26,7	24,7	24,7	25,6	28,6	32,4	30,0	29,3	28,0	27,0	29,6
Belarusz	64,0	64,7	66,2	70,0	68,6	62,9	65,5	65,4	62,4	62,7	63,4	55,7	54,9	57,1	56,0	55,2	56,8	55,6	58,2
Moldova	72,0	65,3	64,0	59,3	52,5	47,2	42,9	47,0	45,1	46,4	46,0	43,0	38,6	37,4	36,4	35,8	34,9	35,5	34,6
Oroszország	23,9	22,6	23,2	22,3	21,8	18,5	18,6	18,3	16,9	17,6	18,3	15,2	14,7	15,0	14,5	14,6	14,6	15,1	14,3
Ukrajna	64,0	59,3	58,1	49,3	44,3	42,7	43,9	42,2	38,2	38,1	38,5	39,5	39,4	40,2	37,6	39,0	40,5	42,0	38,9
Kazahsztán	59,6	61,1	60,3	49,2	43,1	32,7	36,6	39,5	32,2	32,4	31,1	27,0	26,9	28,0	26,2	26,3	26,2	24,9	25,2
Kirgízia	65,8	66,9	65,5	57,4	49,4	42,0	48,3	45,1	45,8	47,0	51,6	53,1	52,1	55,4	54,0	52,4	50,1	49,2	53,5
Tádzsikisztán	31,3	46,8	49,6	50,5	49,6	61,4	64,0	56,0	50,5	43,9	44,3	46,6	41,2	45,8	44,1	47,0	44,8	45,2	45,0

Forrás: „Statistics of the CIS“ (CD-ROM), Interstate Statistical Committee of the CIS, saját számítások

3. táblázat.**A FÁK-országok nem súlyozott éves átlagos növekedése, 1993–2014, %**

Régiók	1993–1999	2000–2008	2009–2014
Kaukázus (AZ, AM, GE*)	1,05	11,27	3,11
Közép-Ázsia (KZ, KGZ, TM, TJ, UZ)	-2,96	8,87	6,77
Oroszország	-3,82	6,96	1,05
Nyugati FÁK (MD, UA, BY)	-5,57	6,98	1,27
Energiaexportőrök (RU, KZ, TM, AZ)	-3,93	11,72	5,18
Energiaimportőrök (AM, KGZ, TJ, UZ, MD, UA, BY, GE*)	-2,17	7,40	3,04
FÁK-összes	-3,06	8,84	3,90

*Nincs adat Grúzia GDP-jéről 1993–1994-ben

Forrás: IMF World Energy Outlook, saját számítások

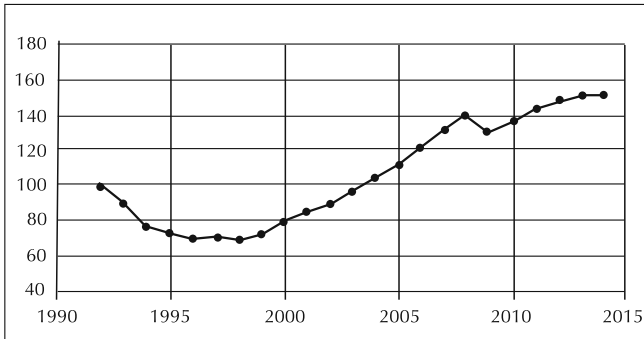
kus növekedését jelentette.³ A FÁK Statisztikai Szolgálat adatai szerint 1994-ben a FÁK-on belüli kereskedelem 53,95 milliárd USD-t, 1998-ban is csak 57,81 milliárd USD-t tett ki.⁴ A térség országai aligha kínáltak egymás számára érdemi piacokat. Az 1990-es évek 30–50%-os GDP-csökkenése legfeljebb a korábbi vertikumok helyreállítását, a volt tagköztársaságok közötti megszakadt ipari együttműködések szelektív újraindítását tette lehetővé. Az esetek jelentős részében ez sem volt könnyű, mivel ezen iparági értékláncok beüzemeléséhez politikai akaratra és az amúgy is szűkös erőforrások szelektív koncentrálására volt szükség.

A 2000-es évek gazdasági konjunktúrájának időszaka, a térség 2000 és 2008 közötti, éves átlagban majdnem 9%-os növekedése új helyzetet teremtett (3. táblázat, 3. ábra). Elvileg a posztszovjet recesszió lezárultával és a régió viszonylag magas növekedési üteme mellett lehetőség nyílt a térség újraszerveződésére vagy újraszervezésére. További lendületet adott a centripetális nyomatéknak, hogy az már nem kizárólag a posztszovjet iparági vertikumokra támaszkodott. Természetesen az erőforrások relatív bősége lehetővé tette, hogy helyreállítsák ezeket a jellemzően gépipari vagy feldolgozóipari szegmenseket. Ugyanakkor a fogyasztói társadalmi minták terjedése, az aggregált kereslet növekedése megnyitotta az utat új, nem a szovjet időszakból származó gazdasági együttműködések kialakítása felé. Ugyanazért, amiért nyugati befektetők és exportőrök megjelentek Oroszországban és a régió többi országában, a posztszovjet államok vállalatai is visszatértek a régiós stratégiákhoz. Ez egyformán érintette a tőkebefektetéseket és a kereskedelmi relációkat. Az élelmiszer- és a könnyűipar, a bankszektor, a távközlés és a média vagy a kereskedelem területén az 1990-es évek privatizációjából előbújt cégek lépték át a volt tagköztársasági határokat.

3 Ami a korszak vonatkozásában keveset árul el a valódi kereskedelmi volumenekről a barter magas aránya, a volatilis árfolyamok és az árliberalizáció miatt.

4 Saját számítások, ezek konszolidálatlan adatok: mindegyik ország FÁK-külkereskedelmét aggregálják, mintegy „duplázva” az ügyleteket.

3. ábra.
A FÁK-országok
GDP-növekedése,
1992–2014

Ugyanakkor sokat elárul a térség helyzetéről és a posztsovjet piacok mérsékelt szívóhatásáról, hogy a FÁK-térség aránya a fontosabb dimenziókban, a régiós országok külkereskedelmében vagy tőkeforgalmában ebben az időszakban, még ha lassabb ütemben is, de jellemzően tovább csökkent. A posztsovjet interdependencia csökkenése nem pusztán a posztsovjet recessziók következménye volt, a teljes térség vonatkozásában konjunkturális időszakban is fennmaradt annak trendje. Ennek egyik valószínű oka a térség dezindusztrializációja, illetve a monokulturális jegyek erősödése. Sikeres gazdasági integrációk jellemzően fejlett és diverzifikált iparral rendelkező országok között valósíthatók meg, amelyek széles körben nyújtanak egymás számára komplementer lehetőségeket, képesek szofisztikált értékláncokat létrehozni. Ez a fejlődési pálya eleve nem volt túl életszerű a hasonló profilú nyersanyag-kitermelő országok között. Ezek sokkal inkább kiegészítették egymást, a külső piacokon inkább voltak versenytársak, mint együttműködő partnerek. Jellemző, hogy a térség külkereskedelmében a FÁK-piacok aránya a nem energiaexportőr országok viszonylatában 2002 és 2012 között nem változott, 45,7%-os volt mindkét évben. Ugyanakkor a régió három meghatározó energiaexportőre (Oroszország, Kazahsztán, Azerbajdzsán) esetében ez a részesedés 18,5%-ról 16,1%-ra süllyedt.⁵ Így például az Eurázsiai Unióhoz való kazah csatlakozás kapcsán talán nem túlzás azt állítani, hogy a politikai megfontolások szerepe dominál, és az Oroszországgal meglévő, már mérsékelt gazdasági interdependencia teszi azt lehetővé, semmint fordítva.

Ezek az értékek a térség viszonylag alacsony integráltságára utalnak. Így például az Európai Unión belül 2013-ban csak három államban haladta meg az EU-n kívüli export az EU-n belülit (Málta, az Egyesült Királyság és Görögország esetében), átlagosan az EU-országok kivitelének 62%-a volt uniós „belkereskedelem”.⁶ Ez a viszonylag magas arány hagyományosan az integráció szintjének, az integrálhatóságnak egyik fontos indikátora. A külkereskedelem vonatkozásában a posztsovjet térség már az 1990-es évek közepén sem rendelkezett ilyen fokú kölcsönös

5 FÁK Statisztikai Szolgálat adataira alapozott számítások. A nem energiaexportőr országok közül kimaradt Grúzia és Üzbegisztán, az energiaexportőrök közül Törkmenisztán a hiányos adatszolgáltatás miatt.

6 Eurostat-adatok.

4. táblázat.
Oroszország részesedése a FÁK-külkereskedelemből a térség egyes országában, 1994–2012, %

Ország	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Azerbajdzsán	33,82	36,74	42,83	45,53	47,04	57,71	56,92	34,51	42,11	44,93	42,94	42,58	50,40	50,96	48,82	61,34	47,55	51,63	64,41
Örményország	53,94	44,86	54,61	70,80	74,48	75,45	73,60	76,11	64,68	55,59	46,41	50,96	46,81	64,29	64,48	76,23	74,26	75,38	79,98
Belarusz	84,91	76,83	78,55	84,43	86,60	88,35	88,97	91,35	92,69	92,57	92,21	86,99	86,26	86,26	84,48	85,13	82,04	81,37	81,47
Kazahsztán	67,42	77,05	78,52	80,11	79,02	80,22	82,68	78,12	77,26	75,95	74,90	78,02	76,96	72,17	69,97	66,02	75,15	71,81	68,93
Kirgízia	29,56	n. a.	n. a.	37,00	41,51	39,88	38,31	34,83	39,89	44,55	50,16	51,93	54,84	53,12	56,35	51,66	53,76	53,60	50,69
Moldova	67,90	61,60	62,74	69,43	65,57	66,61	61,47	57,15	51,67	48,33	44,63	42,24	41,46	38,82	41,51	40,50	52,66	55,02	57,68
Tádzsikisztán	32,83	31,70	21,50	23,65	23,11	25,01	38,98	31,24	34,12	31,23	32,29	32,57	38,02	49,51	56,77	53,42	55,58	51,52	46,18
Ukrajna	77,40	82,26	77,47	74,75	82,40	79,92	74,50	70,28	71,23	73,82	75,80	73,24	68,31	66,78	61,26	65,52	78,41	77,22	75,39
Grúzia	20,23	37,57	46,08	40,78	49,60	48,23	45,16	42,15	39,83	41,18	36,87	38,25	n. a.	27,19	17,87	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.

Forrás: „Statistics of the CIS“ CD-ROM, Interstate Statistical Committee of the CIS, saját számítások

egymásrautaltsággal. Amennyiben a hiányos adatszolgáltatás miatt az Üzbegisztán és Türkmenisztán nélküli tíz posztszovjet államot vizsgáljuk, 1994-ben a FÁK-on belüli kereskedelem csak 34,54%-át adta a régió országainak összesített külkereskedelméből, és azóta ez jelentősen csökkent (4. táblázat).⁷ 2000-ben, az 1990-es évek nagy recesszióját követően a FÁK aránya már csak 27,78%-os, 2007-ben, a válság előtti utolsó évben 23,14%-ra süllyedt a vizsgált tíz ország (Üzbegisztán és Türkmenisztán nélkül) teljes kereskedelmében.

A külgazdasági nyitással párhuzamosan megváltozott a posztszovjet gazdasági együttműködések kontextusa is. A posztszovjet gazdasági relációk sok vonásukban elvesztették különállásukat, és a felek átvették a nemzetközi standardokat. Leginkább látványos ez a folyamat az energia-, azon belül is a gázkereskedelemben volt. Miközben az 1990-es évek közepén még általánosan elfogadott gyakorlat volt a barter – például az ukrán–türkmén gázüzlet szinte egésze ebben a formában zajlott –, a 2000-es évek közepére mindenhol áttértek a dollárban jegyzett pénzforgalomra. Sőt a 2000-es évek végén a nemzetközi áremelkedéssel összhangban a Gazprom a lehetőségekhez mérten megszüntette a korábbi speciális posztszovjet szerződéses gyakorlatot és látványos gázháborúk révén áttért az európai szerződéses rendszerekre. A kereskedelmi gyakorlatban elterjedtek a WTO-konform megoldások, a munkaerő-áramlás vonatkozásában, bár fennmaradt az alapvetően liberalizált rendszer, kialakult annak egyezményes háttere. Még ha a FÁK-kereskedelem, főleg annak Oroszországgal folytatott szegmense sok vonatkozásban megőrzött bizonyos sajátosságokat, ezek mértéke ma már nem összehasonlítható az 1990-es évek viszonyaival.

Ez a minőségi változás önmagában sem nem erősítette, sem nem gyengítette a posztszovjet együttműködések. A 2000-es évek nyersanyagár-konjunktúrája egyformán lehetőséget nyitott a kisebb államok számára posztszovjet exportexpánziókra például az élelmiszer vagy az acélárú esetében, mint ahogy megingatta a fizetési mérleg és végeredményben a makrogazdasági egyensúlyt az energiainportőrök vonatkozásában. Az Oroszországba irányuló moldáv, grúz és ukrán munkaerő-áramlás jól kiegészítette ezen országok uniós irányú migrációját, stabilizálta a helyi munkaerőpiacokat és javított a fizetési mérleg egyenlegén, miközben csökkentette az esetenként minőségi munkaerő-kínálatot otthon. A standardizáció egy vonatkozásban jelentett változást: ezek a folyamatok kevésbé igényelték a politika permanens jelenlétét. Nyilvánvalóan nem jelentett teljes depolitizációt: a gázárkérdésekben továbbra is folyamatos tárgyalások vannak Oroszország és nyugati szomszédjai között, Közép-Ázsiában nem okoz gondot egy-egy határ több hónapra való lezárása, és a moldáv vagy grúz borexport kilátásai sem mentesek az épp aktuális kormányzati pozícióktól. Azonban ezen ügyek ma már legalább elvileg kezelhetőek a politika jelenléte nélkül, létezik egy stabil és transzparens rendszer, amelyhez képest ezek a politikai eltérések jelentkeznek.

Mindezek a folyamatok, a külgazdasági nyitás és a világgazdasági integráció perspektivikusan egy, a mainál kevésbé meghatározó szinten normalizálhatnák a

7 Saját számítások a FÁK Statisztikai Szolgálat adatai alapján.

posztszovjet relációkat. Ma már Kelet-Közép-Európa, de még a balti államok gazdasága számára is a régió egy fontos, bár az esetek túlnyomó többségében nem létfontosságú térség. Az egyik meghatározó különbség köztük és a posztszovjet térség között a struktúraváltás hiánya, gazdasági értelemben legfőképpen a külföldi működő tőke (FDI) alacsony szintje a volt szovjet országokban. 2005-ig az egy főre vetített FDI-állomány a FÁK-országokban a kelet-közép-európai tagállamokénak nagyjából a hatodát tette ki, de elmaradt a délkelet-európai térség szintjéhez képest is, annak felét sem érte el.⁸ Az évtized közepét követően, a pénzügyi válság ellenére a tőkebeáramlás jelentősen gyorsult, kiváltképp Oroszországba és a közép-ázsiai tagállamokba. Ennek is egy jelentős része feltételezhetően „visszatérő tőke”, az országba kivitt, majd egy-egy off-shore zónából vagy Nyugatról reinvesztált forrás.⁹ A magasabb technológiai színvonalat, know-how-t jelentő multinacionális cégek jellemzően is csak ebben a kései időszakban, a nemzetgazdaság egészének vonatkozásában alacsony mértékben jelentek meg a térségben.

Ezek a befektetések is sokszor eltérő motivációkkal születtek, mint térségünkben. Az új EU-tagállamoknál a relatíve alacsony költségű inputok, főleg az alacsony bérek, a kereskedelmi liberalizáció, az uniós integráció és a javuló beruházási klíma volt a meghatározó szempont. Ezzel szemben a posztszovjet térségben a nyersanyag-kitermelő ágazatoktól eltekintve a relatíve nagy lakosságszám és a növekvő belső fogyasztás, illetve a vám-, árfolyam- és egyéb adminisztratív kockázatok kiszűrésének vágya motiválta elsősorban a beruházókat. Ennyiben a multinacionális cégek „vízió-intenzív” stratégiával tekintenek a régióra, számukra csak akkor van értelme befektetni ebbe a térségbe, amennyiben biztosítva látják, hogy az aggregált kereslet ott nőni fog, a GDP növekedési üteme magas marad és képes lesz az amúgy legtöbb esetben csökkenő demográfiai trendet is ellensúlyozni. Ezek a feltételek inkább adottak voltak a teljes FDI 85%-át felvevő négy olajexportőr ország (Azerbajdzsán, Kazahsztán, Oroszország, Türkmenisztán) esetében, bár azok csak a népesség alig több mint 60%-át adták. Értelemszerűen a Kaukázus és a nyugati FÁK-országok hátrébb szorultak ebben a vonatkozásban (5. táblázat). Jellemző például Ukrajnának a világgazdaságban betöltött szerepére, hogy 2012-ben több pénzt utaltak haza az ukrán vendégmunkások (7,5 milliárd USD), mint amennyi az országba érkező FDI nagysága volt (6 milliárd USD).¹⁰ A 2014–2015-ös kelet-ukrajnai események és a nyersanyagárak esése valószínűleg érdemben változtatnak ezen a növekedési-felzárkózási vízión, már most is egyértelműen kivárára vagy akár a térség elhagyására kényszerítve pár céget. A korszak végére a növekedési kilátások érdemben romlottak, a politikai és intézményi kockázatok pedig ütemesen nőttek. Mindez igencsak szűkre, tulajdonképpen a szűken vett 2010-es évek környékére redukálta azt az időszakot, amikor a térség pár meghatározó országa hiteles felzárkózási perspektívát kínált a nemzetközi befektetőknek.

8 UNCTAD FDI-adatok.

9 Az Orosz Nemzeti Bank statisztikái szerint Oroszországban a közvetlen működőtőke-befektetések több mint 40%-a az öt legnagyobb adóparadicsomból érkezett.

10 *Migration in Ukraine*, 2013.

5. táblázat.
A FÁK-országokba irányuló közvetlen tőkebefektetések állománya, 1994–2013, milliárd USD

	1994	1996	1998	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Kaukázus	0,1	1,1	3,7	5,0	5,4	7,1	10,8	14,4	15,7	16,8	14,5	17,0	18,3	20,4	23,7	26,7	30,9
Közép-Ázsia	2,3	5,0	8,2	12,3	15,4	18,4	20,9	26,3	32,8	43,3	57,6	75,3	94,7	107,4	140,0	157,3	166,2
Oroszország	3,3	8,1	12,9	32,2	52,9	70,9	96,7	122,3	180,2	265,9	491,1	215,8	378,8	490,6	454,9	496,4	575,7
Nyugati FÁK	0,5	1,7	4,4	5,6	6,7	8,2	10,2	12,5	20,6	27,1	44,4	56,3	63,3	70,9	81,8	91,7	97,1
Energiaporttörők	5,4	13,7	23,2	47,0	70,9	93,1	124,6	158,1	222,7	317,1	551,0	292,5	474,5	597,4	593,4	653,1	742,0
Energiaimporttörők	0,8	2,3	6,0	8,2	9,6	11,4	14,0	17,4	26,6	35,9	56,5	71,8	80,7	91,8	107,1	118,9	127,8
FÁK-összes	6,2	16,0	29,2	55,1	80,5	104,5	138,6	175,5	249,3	353,1	607,6	364,4	555,2	689,2	700,5	772,1	869,8
V4-országok	16,3	35,4	60,5	85,7	103,9	135,7	173,3	233,8	242,2	324,3	434,0	415,9	462,4	485,2	461,1	530,9	557,9

Forrás: UNCTAD FDI Statistics

Mindez annyiban felértékelt a posztszovjet interdependenciákat, hogy a megszűnt szovjet tervgazdaság helyét nem váltotta fel valamilyen, annak örökségétől teljesen mentes új struktúra. A posztszovjet ipari vertikumok az 1990-es években való megroppanásuk ellenére, a nemzeti határok mentén fragmentálódva, a helyi elitiek által privatizálva, de továbbra is struktúraképző ágazatok ezekben az országokban. Így maradhatott a posztszovjet gép-, vegy- és nehézipar továbbra is ezen gazdaságok meghatározó szektora, domináns a foglalkoztatásban, exportban és a nemzeti össztermék szintjén. Képletesen szólva a szovjet korszak kohóigazgatóit nem a japán autóipari menedzser, hanem valamilyen helyi szintről felemelkedett, továbbra is kohótulajdonos oligarcha váltotta a gazdasági elitben, ami meghatározta ezen országok gazdasági, politikai berendezkedését.¹¹ A posztszovjet térszerkezet részleges megmaradásának egyik oka a mikroszintű világ gazdasági integráció hiánya. Így az örökölt interdependenciák sokkal lassabban alakulnak át vagy épülnek le, illetve nem alakulnak ki új kapcsolódási pontok, akár a volt tagköztársaságok között sem.

Ennyiben nem beszélhetünk exportvezérelt gazdaságokról sem. A régió országainak exportteljesítménye nemcsak nem éri el például az újonnan csatlakozott uniós tagállamok szintjét, de a döntéshozatal szintjén nem is integrálódott ahhoz. A térség cégei a menedzsmentkapacitások, tőkeellátottság, technológiai transzfer vonatkozásában áttételesebb és korlátozottabb lehetőségekkel rendelkeznek, jobban ki vannak téve a politikai és szabályozói kockázatoknak, de legalábbis alkuerejük a döntéshozatalban gyengébb. Bár az export átlagos hozzáadott értéke a nyersanyagok dominanciája miatt magas, ezek volatilis árjegyzésű és alacsony munkaintenzitású szektorokból érkeznek, ami hosszabb távon szűkíti az exportpotenciált.

A struktúraváltás és a mikroszintű integráció alacsony mértéke értelemszerűen lehetőséget teremt a térség valamilyen fokú újraintegrálására is, illetve megnehezíti alternatív gazdasági központok érvényesülését. Ez utóbbiak hatása közvetett, a nemzetgazdaság vezérlő posztjain a nemzeti elit képviselői vannak és nem transznacionális vállalatok menedzserei. A külpiazi trendek mind ezen nemzeti magántulajdonosi vagy bürokratikus döntéshozatali szűrőkön keresztül érvényesülnek. Ez a belső haszonelvű és ideológiai megfontolások szerepét meghatározóvá teszi. Mindez szuverénebb, politizáltabb, és amennyiben az elitiek nem képesek konszenzust teremteni vagy erős a hatalmi vetélkedés szintje, kiszámíthatatlanabb külgazdasági orientációt jelent. Ilyen közegben a protekcionista törekvések könnyebben érvényesülnek, több konfliktussal jár a gazdasági nyitás, és általában véve a belső piac, az azon szerzett előjogok meghatározóbbak. Ez önmagában is megnehezíti ezen országok integrálását mindegyik fél számára.

11 Bizonyos értelemben kivétel volt ezalól pár frissen olajexportorré vált ország az 1990-es években és a 2000-es évek elején. Kazahsztán, kisebb mértékben Azerbajdzsán számára az olajszektor nyugati irányítás alatt, külföldi befektetések révén érdemi struktúraváltást jelentett a korábbi fejlődési modellhez képest. Sőt a szektorban jelentős nyugati menedzsmentet és technológiai transzfert is jelentettek ezek a beruházások. Azonban azok alig sugároztak ki a gazdaság egészére, és a 2000-es évtized közepétől a kormányzat sorra elkezdte visszafoglalni ezeket a pozíciókat.

Vonatkozik ez Oroszországra is, amely saját jogon a posztszovjet térség meghatározó szereplője. Nemcsak azért, mert nagyhatalmilag ambicionálja is a régió feletti valamilyen szintű befolyásának megtartását. Pusztán mérete, a térség nemzeti össztermékének majdnem háromnegyede felett való rendelkezés alapján is törvényszerűen körülötte koncentrálódik a régió. A térségen belüli orosz dominancia adottság, nem gazdaságpolitikai választás kérdése. A térség csak a gazdasági realitásokból kifolyólag is nem hálózatosan, hanem Moszkva köré sugarasan szerveződik. Így az orosz gazdaság trendje és folyamatai, függetlenül attól, hogy Moszkva milyen gazdaság- vagy integrációs politikát folytat, érdemben befolyásolják a többi FÁK-ország teljesítményét. Így például az IMF szakértőinek számításai szerint a 2000-es években 10%-nyi orosz importbővülés a FÁK-térségben 0,5%-os, az olajimportőr országok esetében 0,9%-os GDP-növekedéssel járt.¹² 2007-ben az oroszországi vendégmunkások hazautalásai elérték a 25 milliárd USD-t, négyszeresen meghaladva a hasonló európai átutalásokat.¹³ A FÁK-országokban az orosz gazdaság beágyazottsága infrastruktúrálisan, kulturálisan, minden mérvadó szempontból értelemszerűen magasabb, mint az egyes tényezők szintjén esetenként azal összemérhető Európai Unióé vagy Kínáé. Ez az összefonódás egyben azt is jelenti, hogy az orosz gazdaság fejlődése pro-ciklikus a többi FÁK-országgal: konjunktúrai és válságai gyakran ugyanazon okokra vezethetőek vissza és egy időben jelentkeznek. Ebben a vonatkozásban az orosz gazdasággal való fokozott összefonódás, az arra való ráutaltság egy bizonyos határon túl és minden szinergiája mellett is növelheti az együttműködő államok sebezhetőségét.

Az Oroszországra való ráutaltság a térség országaiban eltérően alakult. Grúzia és Moldova kivételével (Türkmenisztán és Üzbegisztán nélkül vizsgálva a régiót) minden esetben megmaradt, de jellemzően inkább nőtt Moszkva súlya a FÁK-on belüli kereskedelemben. Ez bizonyos mértékig törvényszerű, amennyiben a felbomlott Szovjetunió kisebb részei kevésbé tudnak egymással kapcsolatot tartani, mint a nagyobb entitásokkal. Oroszország részarányának jelentős csökkenése mind a moldáv, mind a grúz esetben a FÁK-arány meredek süllyedésével járt együtt. Így elmondható, hogy 2000 után csak az említett két esetben és az olajexportőr országokban csökkent Oroszország súlya a külkereskedelemben, az összes többi esetben stagnált vagy szerény mértékben nőtt. Ugyanakkor ebben feltehetően jelentős szerepet játszottak a megugró energiaárak, míg a többi terület szerepe értelemszerűen valószínűleg relatíve csökkent.

Éppen ezért fontos differenciálni a posztszovjet integrációk és az azok erősítésére és kiszélesítésére vonatkozó törekvések között. A FÁK-országok között ma is egy sor kedvezmény és könnyítés van érvényben, esetenként multilaterális alapon. A vámszintek jellemzően alacsonyabbak az átlagosnál, a munkaerő és a tőke mozgása liberalizáltabb a FÁK-országok, mint a legtöbb ország és külső partnereik között.¹⁴ Eltekintve pár bezárkózó, főleg közép-ázsiai országtól, mint például Üzbe-

¹² Alturki-Espinosa-Bowen-Ilahi, 2009.

¹³ Uo. 7.

¹⁴ Amint azt De Kort és Dragneva is bemutatja, formálisan a posztszovjet államok túlnyomó többsége az 1990-es években életbe léptette a szabadkereskedelmi egyezményeket a kétoldalú relációkban. Ebben a

gisztán vagy Türkmenisztán, az integrációs napirend széles körben jelen van. Így például Ukrajna a 2000-es években rendre Oroszországtól kérte számon a FÁK szabadkereskedelmi egyezmény életbe léptetését.

Ehhez képest az Oroszország fémjelezte látványos integrációs kezdeményezések gyakorlati hatása nem feltétlenül mérvadó. Amint azt Shepotylo és Tarr is bemutatta, az Eurázsiai Unió bevezetésének az orosz vámszintekre gyakorolt hatása marginális.¹⁵ Sem a külső, sem a posztszovjet relációban nem okoz érdemi változást, azok hatása csak a belarusz és kazah vámszintek vonatkozásában jelentkezik, és ott sem feltétlenül jelentős.¹⁶ Az Moszkva részéről sokkal inkább tekinthető a meglévő kereskedelempolitikai rendszer újracsomagolásának és új intézményi alapokra való helyezésének, mintsem egy érdemi kereskedelem liberalizációs lépésnek. Az Eurázsiai Unióhoz képest az orosz WTO-csatlakozás jelentősége messze nagyobb: 2011 és 2020 között 13%-ról 5,8%-ra csökkenti az orosz átlagos súlyozott vámszinteket. Ennek fényében egyedül az orosz WTO-csatlakozás valószínűleg nagyobb kereskedelempolitikai, de biztosan fontosabb vámpolitikai jelentőséggel bír az Eurázsiai Uniónál, noha az sok ponton és közvetett formában hatással van a posztszovjet gazdasági viszonyokra.

Ennek értelemszerűen az egyik oka, hogy Moszkvának a posztszovjet integrációk vonatkozásában sem az eszközei, sem az elkötelezettsége nem határtalanok. Az orosz elit is a saját önös érdekeit képviseli, korántsem altruista megfontolások vezérlik az eurázsiai térség részleges reintegrálásakor. Az orosz Eurázsia-stratégia eredetét tekintve ugyan politikai, de mind az erőforrások szintjén, mind az „orosz” haszonelvűségből kifolyólag gazdaságilag erősen korlátos. Az 1990-es évek elején gyakorlatilag Oroszország lépett ki a FÁK-rubelzónából, mert az gátolta saját gazdaságpolitikáját. Grúziát a Szakasvili-korszakban tulajdonképpen kizárta – más nézőpontból elengedte – a posztszovjet térből. Az Eurázsiai Unió megalakítása során Moszkva növelte a Belaruszba exportált olaj effektív vámszintjét, pusztán a belarusz belső fogyasztásra szűkítve a kedvezményeket. Ukrajnával megtagadta a szabadkereskedelmi egyezmény életbe lépését, mert csak a vámuniót tartja elfogadhatónak. Épp ezért a térség reintegrálására vonatkozó politikai akaratot folyamatosan össze kell egyeztetni a Kreml haszonelvű megfontolásaival.

Amennyiben a szereplők számára az Eurázsia-politika kifizetései nem jövedelmezőek vagy esetleg negatívak, az nagyban csökkenti készségüket az abban való együttműködésre. Így például a Gazprom-menedzsment szemmel láthatóan mindig is ellenezte a posztszovjet térségnek adott politikai árendemények gyakorlatát, így annak legjavát végül az orosz költségvetés volt kénytelen viselni az Ukrajnának és Belarusznak adott exportvámengedmény formájában. Mint ahogy azt az Eurázsiai Unió vámpolitikai része is mutatja, ezek a helyzetek gyakran vezetnek status quo szerinti kimenetekhez. Ennek fényében az adminisztratív korlátozások

---

vonatkozásban Oroszországnak nincs kitüntetett szerepe, a vámok kiiktatása automatikusan zajlott le a régió országai között, feltehetően az utasításos exportengedélyezési rendszer megszűntekor. De Kort-Dragneva, 2006. 5.

¹⁵ Shepotylo–Tarr, 2012.

¹⁶ Isakova–Koczan–Plekhanov, 2013.

eltörlése és a további integrációs szintek megvalósítása jelentené az érdemi továbblépést az Eurázsiai Unió vonatkozásában. Nem véletlenül, ezek a vívmányok továbbra is váratnak magukra.

Az orosz, de a posztszovjet Eurázsia-politikákban a gazdasági dimenzió helye sajátos, a gazdasági érdekek nem feltétlenül bírnak domináns jelleggel. Szemmel láthatóan egy sor szereplő meglehetősen divergens szempontrendszerét kell figyelembe venni Moszkvában, ami megnehezíti a gazdasági törekvések értelmezését. Így Vlagyimir Putyin 2012-es elnöki „visszatérésekor” ezt a kérdéskört helyezte programja középpontjába, amivel eleve komoly belpolitikai jelentőséget adott annak. A posztszovjet régió, a „közel-külföld” a Szovjetunió szétesése óta folyamatosan a külpolitikai és biztonságpolitikai doktrínák első, kiemelt helyén szerepel. Az orosz diplomácia és politikai elit soha egy percig nem hagyott kétséget afelől, hogy a régió folyamataira a gazdasági megfontolásoktól függetlenül is érzékeny, és különös figyelemmel kíséri annak sorsát.

Mindezek alapján a FÁK-integrációk kérdését célszerű sokkal inkább a bilaterális, az orosz és a volt tagköztársaságok közti kétoldalú kapcsolatrendszer szintjén kezelni. Bár az orosz politika felkínálja az integráció lehetőségét minden posztszovjet ország számára, azok annak kérdését nem egy unióhoz való csatlakozás kérdéseként kezelik, sokkal inkább a Moszkvával folytatott kétoldalú alkufolyamat egy sarkalatos elemeként. Vonatkozik ez egyébként az Eurázsiai Unióban részt vevő felekre is. Belarusz a már amúgy is magas szintű összefonódás, az Eurázsia-eszme mellett egyébként elkötelezett Nazarbajev pedig már az orosz gazdaságtól való érdemi elszakadás miatt engedhette meg magának az ahhoz való csatlakozást. Viszont az orosz–belarusz párbeszéd nem sokat változott a vámunió életbe lépésével, legfeljebb a vámkonfliktusokat az adminisztratív korlátozások extenzívebb használata váltotta fel. Ha Moszkva számára ez eminens stratégiai kérdés is, a posztszovjet országok jelentős része kevésbé szimbolikus, sokkal inkább haszonnal alapozva közelít ahhoz. Némileg hasonlít a mai helyzet a KGST alkufolyamataihoz, ahol Moszkva a térségben való dominanciáját szerette volna bebiztosítani, miközben a partnerek rendre konkrét gazdasági segítséget kértek tőle.

Kihívók és konkurensok

Ugyan a posztszovjet együttműködések jelentősége csökkent, Oroszország súlya a régióban, ambíciói és az elmúlt másfél évtized gazdasági sikerei ellenére is, inkább stagnál. Mindemellett az alternatív vonzasközpontok szerepe mérsékelt maradt. Moszkva befolyását gazdasági értelemben nem kérdőjelezte meg igazán erős kihívó. Több tényezőre is visszavezethető ez a jelenség. Egyfelől a térség országai nehezen integrálhatóak mind strukturális okokból, mind a helyi nemzetépítésből kifolyólag. Bár a friss szuverenitás megőrzésének programja gyakran együtt jár alternatív, az orosz jelenlétet ellensúlyozó nagyhatalmi partner keresésével, új patrónusokra, a helyi elit mozgásterét korlátozó külső szereplőkre ritkán van szükség. A szuverenitás megőrzése gyakran előrébb való az orosz fenyegetésnél.

A térség a sokvektorú külpolitikák melegágya volt egészen a 2010-es évek elejéig. Ugyanakkor nincs komoly nemzetközi érdeklődés a térség iránt, még akkor sem, ha az orosz elit jelentős része ezt másként véli. Alig vannak a régió egyes államai számára felajánlott alternatív integrációs mechanizmusok. Az EU keleti politikája, annak szabadkereskedelmi ajánlata kiegészítve egyfajta normatív közelítéssel, az unió többi integratív mechanizmusát figyelembe véve, igencsak szerény felajánlás a keleti partnerek számára. Kína közép-ázsiai terjeszkedése az energiapolitikát és pár biztonságpolitikai szegmenst leszámítva kevés olyan tudatos elemet mutat, aminek alapján valamilyen érdemi ambícióról lehetne beszélni. A kínai befolyás növekedése vitathatatlan a régióban, de az alacsony bázisról indult, és inkább tűnik a méretből és a gazdasági-politikai dinamikából következő gravitációs mozgásnak. Nem véletlenül ez a vonzás szemmel láthatóan Oroszországra is hat, még ha annak mértéke nem is olyan erős, mint a posztszovjet Közép-Ázsiában. Az Egyesült Államok gazdasági súlya a térségben továbbra is csekély, miközben a többi alternatív vonzasközpont kapacitásai aligha elégségesek arra, hogy hosszabb távon magukhoz láncolják a posztszovjet államokat.

Mindennek alapján ugyan Oroszország nem tudott a posztszovjet gazdasági térszerkezet újraszabására meggyőző, a korábbiakhoz képest erősebb mechanizmusokat felmutatni, de így is versenyben tudott maradni kihívóival. A térség országainak legtöbbször amolyan „szürkezónában” van, nincsenek meghatározó, szoros kötődései egyetlen gazdasági erőközponthoz sem. A gazdasági fundamentumok, kötődések többfajta értelmezésnek nyitnak utat, fenntartva ezen országok hovatartozásának kérdését. Gazdasági iránytű híján, épp ezért lehetnek a biztonsági, politikai, ideológiai szempontok ennyire meghatározóak.

Az alábbiakban két olyan esetet vizsgálok meg, ahol a befolyási övezetek lassú újraszabása elképzelhető, valamilyen módon napirenden van. Az egyik az Európai Unió keleti partnerségi politikája, amely a nyugati FÁK-térségből három országban, Grúziában, Moldovában és Ukrajnában kiváltképp aktuális. A másik Kína közép-ázsiai térnyerése. Mindkét eset potenciálisan érinti vagy érintheti Oroszország súlyát, gazdasági szerepét a posztszovjet államokban. Ugyanakkor a két folyamat alapvetően más körülmények között zajlik. Az EU egy stagnáló gazdasági dinamika mellett, csak mérsékelt gazdasági szívóhatást gyakorolhat a régió államaira. Ez felértékeli az intézményi és a gazdaságon kívüli szempontok szerepét a keleti politika vonatkozásában. Mindez, sok egyéb szempont miatt is, de értelemszerűen vezet konfrontációhoz Moszkvával. Ezzel szemben Közép-Ázsiában nagyobb intézményi és strukturális változtatások nélkül, a régi gazdaságpolitikai paradigmák mentén zajlik a kínai befolyás növekedése. Mindezt a kínai gazdaság növekedése és az abból fakadó kényszerek teszik lehetővé. Ennek alapján Közép-Ázsiában kimutatható némi orosz befolyásvesztés, azonban Moszkva ezt a folyamatot eddig Pekinggel összhangban tudta kezelni.

*Egy kártékony dilemma:
az EU keleti partnerség és az Eurázsiai Unió*

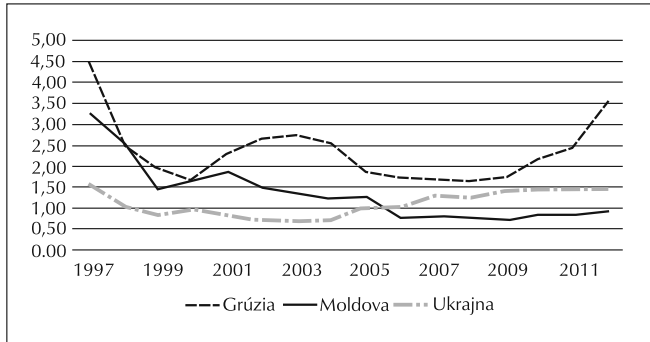
Az Európai Unió keleti politikája szűk egy évtizedes múltra tekinthet vissza, 2007-ben vált a közösség elfogadott stratégiájává. Bár az uniós társulási víziót hat országnak ajánlották fel, csak három állam, Grúzia, Moldova és Ukrajna ambicionálják nyíltan az Európai Unióhoz való gyors közeledést, ezen országok képezik az EU keleti politikájának az élcsapatát. A partnereknek a Brüsszel által felajánlott, társulási egyezménynek nevezett szabadkereskedelmi megállapodás és normatív közelítés képezi az unió jelenleg legjobb ajánlatát.¹⁷ Így bár ezek a partnerországok előszeretettel állítják be az uniós társulási egyezményeket civilizációs vagy értékalapú döntésnek, azok tartalmukat illetően egyelőre főként gazdasági megállapodások, esetenként jelentős politikai kondicionalitással ellátva. Gazdasági értelemben vett sikerük pedig nem geopolitikai tényezőkön múlik, sokkal inkább versenyképességi kérdés: képesek lesznek-e ezek az országok kihasználni a külgazdasági liberalizációt, felvenni a versenyt az európai termelőkkel a saját és az uniós piacokon. Egy sikeres beilleszkedés valóban olyan távlatot nyithat, amelynek révén a helyi gazdasági növekedés, főként az uniós export és a beáramló európai befektetések útján meglődül, aminek következtében az Oroszországra való ráutaltság arányosan csökken. Ennyiben ezen országok „posztszovjet” jellege európai versenyképességük függvénye.

A 4. ábra és a 6. táblázat a FÁK- és az EU-piacok arányát mutatja be az érintett országok exportjában. Jól látható, hogy a FÁK-országok mindhárom esetben meghatározó szerepet töltenek be a kivitelben, volumenük összemérhető az uniós piaccal. Ennél is fontosabb ugyanakkor, hogy Moldovát leszámítva nem figyelhető meg trendszerű uniós térnyerés az érintett államok kivitelében. Sőt Ukrajna esetében a 2002–2003-as csúcs óta trendszerű FÁK-konvergencia van, az ország kivitelében a 2005-ös narancsos forradalomtól, az uniós keleti politika meghirdetésétől, az ország WTO-csatlakozásától és az Európai Unió által adott kereskedelempolitikai engedményektől függetlenül egyre jelentősebb a posztszovjet export az uniós-hoz képest. Ezzel szemben Grúzia külkereskedelmében jól látható a politikai determináció, ami főként az orosz/FÁK relációt érintette. A 2005-ös orosz kereskedelempolitikai blokádot követő évek stagnálása is inkább azt mutatja, hogy az elvesztett FÁK-pozíciókat a helyi gazdaság egyáltalán nem, de semmikképpen sem az Európai Unió piacain pótolta.

A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a külkereskedelmi exportpiaci trendek nem konvergálnak egyértelműen a beáramló FDI forrásországainak területi eloszlásával. Növekedési ütemét tekintve 2002 és 2012 között messzemenően Ukrajna mutatta fel a legnagyobb, majdnem tízszeres növekedést (5,47 milliárd USD-ről 54,5 milliárd USD-re).¹⁸ Ebben az EU (Ciprus nélkül) számolt részesedése 41,4%-ról 47,2%-ra nőtt az időszak folyamán. Ennek ellenére az európai túlsúly az FDI-ben nem látszik tükröződni az exportteljesítményben. Indokolt azt feltételezni, hogy

¹⁷ Az uniós ajánlat konzisztens kritikáját lásd: Messerlin–Emerson–Jandieri–Le Vernoy, 2011.

¹⁸ UNCTAD-adatok.

4. ábra
A FÁK/EU arány
az exportból,
1997–2012

ezek a beruházások elsősorban nem az uniós exportpiaci értékláncokba kerültek, azok vagy a belső piaci szegmensbe, vagy éppen a FÁK- vagy egyéb exportkapacitásokat bővítették. Moldova esetében jobban kibontakozik az exportteljesítmény és a beruházások közötti konzisztencia: 2002 és 2012 között több mint hétszeres állománynövekedés mellett a Ciprus nélküli EU részesedése 18,3%-ról 58,4%-ra nőtt az FDI-ban.

Mindez egy jelentős „posztszovjet klaszter” létére utal az ukrán gazdaságon belül, amelybe nem érkeznek érdemi nyugati befektetések. Az ukrán gazdaság versenyképessége inkább csak a FÁK-piacokon érvényesíthető és alapvetően együtt mozog az orosz/FÁK piaci trendekkel. Megkockáztatható az a kijelentés, hogy a 2000-es évek ukrán gazdasági növekedése ezen FÁK-piacok újjáéledésére és a nyugati/EU tőkebeáramlásra támaszkodott. Az előbbin belül is kiemelkedően jól szerepelt az orosz piac: az orosz vámstatisztika szerint 2003 és 2013 között 4,44 milliárd USD-ről 15,79 milliárdra nőtt az ide irányuló ukrán kivitel. Ezen dinamikán belül értelemszerűen nem az ukrán mezőgazdasági és kohászati termékek adták a növekedés gerincét, sokkal inkább a valószínűleg máshol eladhatatlan ukrán gépipari termelés. 2013-ban az export több mint harmadát már nukleáris gépipari, elektromos berendezések és járműipari termékek tették ki. Így az Európa felé kacsingató politikai kulcsín egy Belaruszhoz legalábbis részlegesen hasonló gazdasági belbecset takar.

Mindez azt jelenti, hogy ezen országok számára önmagában az uniós integráció, annak piacnyitása pusztán gazdasági-kereskedelmi értelemben nem feltétlenül eredményezi egy kritikus kötődés kialakítását az európai piacokkal és nem automatikusan jelenti az orosz befolyás csökkenését. Grúzia esetében eleve kérdéses, hogy a 2012-ben a kivitel mindössze 14,8%-át adó uniós reláció liberalizálása milyen érdemi lökést adhatna ezen gazdaságnak. Az pedig végképp vitatható, hogy egy ekkora szegmensért érdemes-e átvenni az uniós acquis 60-70%-át.¹⁹ Ukrajna vonatkozásában a társulási szerződés egy fájdalmas alkalmazkodási folyamat folytatását jelentheti,

19 Jó hatásvizsgálatát adja a grúziai implementációnak: Maliszewska, 2008.

6. táblázat.
Az EU és a FÁK aránya pár érintett keleti partner külkereskedelmében, 1995–2012, millió USD és %

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	
Belarusz														71 952,1	49 873,2	60 167,9	87 177,8	92 464,3	
EU														31,6	31,8	25,2	28,0	29,0	
FÁK														56,0	55,2	56,8	55,6	58,2	
Grúzia																			
Összes	643,9	954,2	1239,5	1073,8	927,6	1033,4	1069,2	1140,4	1600,3	2491,2	3353,0	4611,2	6444,3	7796,9	5633,9	6934,6	9246,9	10 219,6	
EU	29,6	33,5	27,0	35,7	28,0	28,8	31,0	27,8	32,7	31,6	28,7	29,2	28,2	26,9	28,0	25,7	26,8	27,2	
FÁK	40,2	42,2	38,6	34,2	39,2	34,6	37,1	40,3	37,0	39,4	41,8	38,8	35,9	32,6	30,4	32,7	32,4	31,7	
Moldova																			
Összes	2045,3	1655,4	1655,4	1655,4	1049,8	1247,9	1457,7	1681,8	2192,3	2753,7	3383,2	3743,5	5029,6	6489,9	4561,3	5396,8	7408,1	7374,8	
EU	31,1	39,3	31,1	39,3	43,9	46,4	42,1	41,6	42,9	42,7	43,8	46,9	46,9	45,1	45,8	45,1	45,1	45,2	
FÁK	59,3	52,5	52,5	52,5	47,2	42,9	47,0	45,1	46,4	46,0	43,0	38,6	37,4	36,4	35,8	34,9	35,5	34,6	
Ukrajna																			
Összes	32 004,2	31 359,9	27 313,0	23 427,7	28 528,5	32 039,8	34 933,9	46 086,9	61 662,9	70 364,7	83 406,6	109 914,1	152 502,6	85 128,8	112 147,4	151 002,4	153 467,9		
EU	24,4	27,8	31,8	30,3	30,1	32,0	34,0	35,9	33,3	31,9	33,9	32,9	30,8	29,2	28,7	29,0	28,2		
FÁK	57,5	49,1	44,2	42,5	43,8	42,0	38,0	37,8	38,3	39,1	38,9	39,6	37,1	39,0	40,5	42,0	38,9		

Forrás: Nemzeti statisztikai hivatalok

aminek kimenetele nem látható előre.²⁰ Moldova ezen csoport legígéretesebb tagja, ahol elvileg elképzelhető egy lassú konvergencia az Európai Unióhoz, még akkor is, ha ebben maguknak a társulási szerződéseknek a szerepe mérsékelte.

Ugyanakkor a 4. ábra azt is jól bemutatta, mennyire sérülékeny a FÁK exportpiaci szegmens. Az 1997-et követő pár évben a FÁK-export meredek csökkenése mindhárom országban magas volatilitásra utal. Nem lehet eltekinteni attól a tényről, hogy a 2000-es években a FÁK-szegmens magas gazdasági növekedés mellett tudta fenntartani, illetve esetenként növelni részesedését ezeken a piacokon. Ezen gazdasági növekedés jövője erősen kétséges, kiváltképp az orosz esetben kevés érv támasztja alá annak fenntarthatóságát. Így az orosz ráutaltság is hordoz kockázatokat, nem is csak politikai, de gazdasági értelemben is. Ebben az értelemben az uniós társulás ideális helyzetben inkább lehetne egy exportpiaci diverzifikáció, semmint egy exporttértítés ésszerű lépése. Ezen országoknak hosszabb távon is szükségük lehet mindkét piacra: gyenge versenyképességük miatt a FÁK-szegmensekre, míg az orosz piac volatilis jellege miatt az uniós exportra. Ehhez képest az orosz vezetésű Eurázsiai Unió és az EU-társulás közötti választási kényszer kifejezetten kedvezőtlen fejlemény ezekben a fővárosokban. A fő fenyegetés így ezen gazdaságok számára a „világgazdasági senki földjén maradás”, amikor nem tudnak megfelelő módon csatlakozni az európai piacokhoz, és mindeközben a régi FÁK-piacok is egyre kevésbé lesznek képesek felvenni termelésüket.

Egy nem létező dilemma:

Kína és Oroszország posztszovjet Közép-Ázsiában

Ellentétben a keleti partnerekkel, posztszovjet Közép-Ázsia országai egyelőre nem szembesülnek érdemi integrációs dilemmákkal. Nincsenek rivalizáló, egymást kizáró intézményi ajánlatok. A nagyhatalmi orientációk nem jelentenek érdemi gazdaságpolitikai elköteleződést, esetleg irreverzibilis minőségi változást. Még az Eurázsiai Unióra, és az abban való kazah és kirgiz tagságra is bizonyos mértékig igaz ez az állítás, amennyiben csatlakozásuk meglehetősen rugalmas feltételrendszer mellett zajlott le. Ugyanakkor sem Kína, sem az Európai Unió nem tekint a régióra úgy, mint amit feltétlenül a szatellitárságává kellene tennie. Ennyiben a régió a szuverén nemzetállamok gazdasági értelemben lazán összekapcsolódó halmaza marad, ami alól csak pár infrastrukturális és a méretből fakadó aszimmetrikus interdependencia jelent kivételt (főleg kazah–kirgiz viszonylatban).

A térség külkereskedelme meglehetősen diverzifikált, nincsenek meghatározó gazdasági tömbök, amelyek dominálnák azt (7. táblázat). Míg a keleti partnerek esetében az EU- és a FÁK-piacok kumulált aránya jellemzően 70% felett volt (és az utóbbiban ukrán és belarusz esetben meghatározó Oroszország részesedése), itt az orosz–kínai összesített részesedés a teljes külkereskedelemben jócskán 40%

²⁰ Ukrajna vonatkozásában egy kiegyensúlyozott kritikáját adja a korábbi számításoknak: Daborowski–Taran, 2012.

7a táblázat.
Kína és Oroszország részesedése a közép-ázsiai államok külkereskedelmében, 2000–2014, millió USD és %

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Export															
Kazahsztán	8812,2	8639,1	9670,3	12 926,7	20 096,2	27 849,0	38 250,3	47 755,3	71 183,5	43 195,8	60 270,8	87 603,0	86 441,7	84 700,4	79 460,5
Kína	7,6	7,6	10,6	12,8	9,8	8,7	9,4	11,8	10,8	13,6	16,8	18,6	16,5	17,0	12,3
Oroszország	19,9	20,4	15,5	15,2	14,1	10,5	9,8	9,8	8,7	8,2	9,5	8,0	7,1	6,9	8,0
Kirgizia	510,9	480,0	487,3	582,7	721,1	674,0	891,1	1 321,1	1 855,6	1 673,0	1 755,9	2 242,2	1 927,6	2 007,0	1 880,0
Kína	8,6	4,0	8,4	4,0	5,5	3,9	4,3	4,7	2,4	1,2	1,6	1,9	3,2	1,9	n. a.
Oroszország	12,7	13,4	16,4	16,6	19,1	19,9	17,3	17,8	16,7	11,1	14,7	12,7	11,4	7,6	n. a.
Tádzsikisztán	784,3	651,6	736,9	797,2	914,9	908,7	1 399,0	1 468,1	1 408,7	1 010,3	1 194,7	1 257,3	1 359,7	943,0	977,0
Kína	0,4	0,2	0,3	0,7	0,7	0,6	0,7	0,6	5,8	40,1	37,4	20,2	13,3	n. a.	n. a.
Oroszország	33,0	16,1	11,9	6,5	6,6	9,1	4,7	6,6	8,8	10,2	8,5	6,0	7,9	n. a.	n. a.
Üzbegisztán	2 815,6	2 709,1	2 513,5	3 190,1	4 279,4	4 749,5	5 614,8	8 026,2	10 292,5	10 739,6	11 687,9	13 254,0	n. a.	n. a.	n. a.
Kína	0,7	0,4	0,4	1,4	2,1	4,6	6,0	3,6	2,3	4,1	7,0	n.a.	n. a.	n. a.	n. a.
Oroszország	17,8	16,7	10,3	9,5	12,6	16,9	24,3	25,8	14,0	18,1	32,6	n.a.	n. a.	n. a.	n. a.
Türkmenisztán	2 506,0	2 620,0	2 855,5	3 632,0	3 870,0	4 939,0	6 724,0	8 932,1	11 944,7	9 322,9	9 679,2	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Kína*	0,3	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	10,1	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Oroszország	41,1	5,9	2,5	0,7	6,6	5,0	47,0	48,8	50,4	46,7	25,4	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.

* Hongkongot és Tajvant beleértve
Forrás: Nemzeti statisztikai hivatalok

7b táblázat.
Kína és Oroszország részesedése a közép-ázsiai államok külkereskedelmében, 2000–2014, millió USD és %

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Import															
Kazahsztán	5040,0	6446,0	6584,0	8408,7	12 781,2	17 352,2	23 676,9	32 756,4	37 889,0	28 408,7	31 126,7	37 055,7	46 301,9	48 805,6	41 295,5
Kína	3,0	2,7	4,8	6,2	5,9	7,2	8,1	10,7	12,0	12,6	12,7	13,6	16,1	17,1	17,8
Oroszország	48,4	44,9	38,7	39,0	37,7	38,0	38,3	35,5	36,3	31,3	39,4	41,4	36,6	36,8	33,4
Kirgizia	558,0	471,5	589,6	721,8	946,8	1188,7	1931,2	2788,5	4072,4	3040,2	3222,8	4261,2	5576,3	5987,0	5732,0
Kína	6,6	10,3	10,0	10,8	8,5	8,7	12,8	12,8	17,9	20,5	20,7	21,7	21,8	23,9	n.a.
Oroszország	23,8	18,0	19,8	24,4	31,0	31,9	33,8	34,9	36,6	35,9	33,6	33,5	32,6	33,2	n.a.
Tádzsikisztán	675,0	687,5	720,5	880,8	1191,3	1330,1	1725,4	2547,2	3272,6	2569,6	2656,9	3206,0	3778,4	4046,0	4339,0
Kína	1,8	0,9	1,1	3,0	4,8	6,9	8,6	10,8	11,8	10,4	9,0	12,7	12,9	n.a.	n.a.
Oroszország	15,6	18,8	22,7	20,2	20,2	19,3	24,6	31,9	32,0	30,9	32,2	30,1	25,4	n.a.	n.a.
Kína	2,6	3,2	4,2	5,8	7,5	6,6	8,3	9,2	13,4	17,2	14,3	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Oroszország	15,7	19,5	22,4	23,8	25,4	26,7	26,2	29,5	23,1	22,9	21,6	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Kína	2696,5	2814,7	2425,8	2663,4	3391,5	3666,5	4380,0	6339,4	9279,4	9027,9	8685,4	9952,9	n.a.	n.a.	n.a.
Oroszország	2,6	3,2	4,2	5,8	7,5	6,6	8,3	9,2	13,4	17,2	14,3	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Kína	15,7	19,5	22,4	23,8	25,4	26,7	26,2	29,5	23,1	22,9	21,6	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Türkmenisztán	1785,0	2349,0	2119,4	2512,0	3320,0	3638,4	3290,0	4442,0	5707,2	8992,4	8203,6	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Kína*	0,9	2,5	5,2	4,2	3,5	4,8	6,9	9,9	13,9	18,2	11,5	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Oroszország	14,3	16,9	17,0	21,5	14,9	11,1	9,5	11,1	15,6	13,3	9,3	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.

* Hongkongot és Tajvant beleértve
Forrás: Nemzeti statisztikai hivatalok

alatt marad. Bár a térség nemzeti statisztikáit nem árt óvatosan kezelni, szemmel látható, hogy a 2000-es években Oroszország kiszorulóban volt ezen államok exportpiacairól. Ezen folyamat okai nem világosak, de a legvalószínűbb az az orosz vámstatisztikákból kibontakozó magyarázat, hogy az átirányított energiaszállításon túlmenően a régió termékkínálatát leginkább a hasonló specifikációjú kínai és távol-keleti export szorította ki az orosz piacról. Ugyanez a folyamat, a kínai import folyamatos térnyerése megfigyelhető a közép-ázsiai országok esetében is.

A statisztikákból kiolvasható az energetikai reláció külpiaci jelentősége. A kazah exportban Kína jelentőségének növekedése főleg ezzel hozható összefüggésbe, akárcsak feltételezhetően a türkmén esetben a 2010-es években. Ugyanakkor szó sincs viharos orientációváltásról: a kazah kivitelben Kína aránya sosem érte el a 20%-ot, az üzbég gázexportot lekötötte Oroszország. Így feltehetően egyelőre csak a türkmén gázexportban jut majd Kínának meghatározó szerep.²¹ Az energiaparancsokkal nem rendelkező országokban a kínai kereskedelmi térnyerés viszont egyelőre lassú és összességében nem minősíthető stratégiai jelentőségűnek. Így bár a RAND számításai szerint 2012-re a térség összesített forgalmában Kína kereskedelmi jelentőségben lehagyta Oroszországot (20% az orosz 15,5%-kal szemben),²² ez két ország, Kazahsztán és Türkmenisztán energiaexportjának köszönhető. Ennyiben Kína értelemszerűen érdekelheti ezen eliteket, növekedése és ambíciói révén perspektivikus szereplő lehet, de kereskedelmi vonatkozásban egyelőre talán csak Asgabat támaszkodhat fokozottan Pekingre.

Ennél összetettebb a közvetlen tőkeberuházások kérdése. Pár kisebb országban, mint például Tádzsikisztán vagy Kirgízia egy-egy infrastrukturális projekt meghatározhatja a teljes makroszintű statisztikát: így Tádzsikisztánban Kína mintegy félmilliárdos beruházásállománnyal²³ tudott az élre kerülni. Ugyanakkor a nagyobb államokban ezen beruházók szerepe mérsékelt. Kazahsztánban formálisan sem éri el az orosz–kínai arány a teljes FDI 20%-át, a többi nyugati, főleg európai forrásokból érkezik. Mindez újra csak azt jelzi, hogy a térségben korlátozottak ezen szereplők beruházásai, azok egy-egy meghatározó szegmens, jellemzően az energetika vagy a bányászat köré szerveződnek és alkalmazkodnak a régióban uralkodó szabályrendszerhez.

A kisebb országok számára az FDI-hoz képest sokkal jelentősebb tételt jelentenek a vendégmunkások hazautalásai. A Világbank adatai szerint Tádzsikisztán és Kirgízia nemzeti összterméke függ leginkább ezektől a tételektől (2013-ban a GDP 49 és 31%-ára rúgott azok szintje).²⁴ Ennek legjava feltételezhetően Oroszországból származik. Az Orosz Nemzeti Bank adatai szerint a természetes személyek átutalásai 2014-ben Tádzsikisztánba 3,85 milliárd, Kirgíziába 2,06 milliárd

21 2014-ben Türkmenisztán exportjának 61%-a irányult Kínába. Как Китай отвоевывает у России Центральную Азию. In: *Ведомости*, 2015. október 25.

22 Scobell–Ratner–Beckley, 2014. 43.

23 UNCTAD FDI statistics.

24 *Migration and Remittances*, 2015.

USD-t tettek ki (a GDP 42 és 27%-a).²⁵ Így ezen országok számára az orosz gazdaság munkaerő-szükséglete, illetve – amúgy egyre szigorodó – migrációs gyakorlata meghatározó jelentőséggel bír. Kirgízia eurázsiai uniós csatlakozásában fontos szerepet játszott, hogy a térség migrációs határain belülre kerüljön, így ne érintse annak fokozatos szigorítása.

Gazdasági értelemben nem látszik kibontakozni egy potens szereplő, amely képes lenne és akarná is hosszabb távon magához kötni a régió országait. Kína perspektivikusan lehet ilyen, de befolyásának kiépítése nagyon alacsony szintről indult, és egyelőre nem látszik kiemelkedni a mezőnyből. Oroszország valószínűleg nem kíván a mostaninál nagyobb erőforrásokat áldozni a régió újraintegrálására, ami amúgy sem sok sikerrel kecsegtet. Bár befolyása apránként csökken, még mindig impozáns gazdasági eszközökkel rendelkezik a térségben. Üzbegisztánnal gazdasági és biztonságpolitikai együttműködése kellően erős, miközben Kazahsztán, legalábbis Nazarbajev alatt, az egyik leglojálisabb szövetségese maradt. Így a térség két középhatalmával még mindig kiegyensúlyozott viszonyt ápol, amivel senki sem rendelkezik a nagyhatalmak közül. Ugyanakkor pont ezek az államok azok, amelyek óvatosan tekintenek a kínai térnyerésre és nem feltétlenül támogatják azt. Mindkét ország meglehetősen hűvösen fogadta Peking szabadkereskedelmi ajánlatát 2003-ban, amit például Oroszországgal kapcsolatban kazah vonatkozásban már akkor túl akartak haladni.²⁶ Így a kínai gazdasági térnyerés önmagában nem feltétlenül átváltható befolyásnövekedésre, a helyi elitek számára annak megítélése esetenként változó. Összességében valószínűleg egyet lehet érteni Philip Shiskinnel, aki szerint Közép-Ázsiában nincs nagyhatalmi versengés, korlátozott a térség iránt való nagyhatalmi érdeklődés.²⁷ Így minden esély megvan arra, hogy a régió a multivektorális külpolitikák arénája maradjon az elkövetkező évtizedre.

Polarizáció, növekvő aszimmetriák a posztszovjet energetikában

Egy ágazatnak, az energetikának kiemelkedő szerep jutott a posztszovjet viszonyok átforgalmazásában. Ezen szerep legfőképpen egy külső hatás, a nemzetközi nyersanyagár-robbanás, leginkább az olaj- és gázárak gyors növekedése miatt értékelődött fel. Mindkét energiahordozó közel hat-hétszeres nominális árnövekedést mutatott az 1990-es évek vége és a 2010-es évek eleje között. Az 1970-es évek óta nem volt ilyen jelentős árkonjunktúra ebben a szektorban, ami értelemszerűen jelentős devizabeáramlást eredményezett az exportőröknél és fizetési mérlegromlást, társadalmi feszültségeket sok importőr országban. Az energiaexportőrök és -importőrök közötti differenciálódás a posztszovjet régióban még fokozottabban jelentkezett.

25 Az Orosz Nemzeti Bank adatai: http://www.cbr.ru/statistics/print.aspx?file=CrossBorder/C-b_trans_countries_14.htm&pid=svs&sid=TGO_sp (2015. október 14.).

26 Laruelle–Peyrouse, 2010. 102–115.

27 Shiskin, 2012.

Eleve a térség a szovjet tervidőszakból a világ legmagasabb energiaintenzitású gazdaságait örökölte: 2010-ben egységnyi GDP előállításához az OECD-országokban 81%-kal, a Közel-Keleten 31%-kal, de még Kínában is 19%-kal kevesebb energiára volt szükség, mint a nem OECD Euráziában.²⁸ Fontos szempont, hogy ez a helyzet nem egy szerves történeti fejlődés eredménye volt, hanem a szovjet korszak öröksége. Normális esetben, mint például az OPEC-országokban vagy a poszt-szovjet exportőröknél az alacsony energiahatékonyság együtt jár az erőforrásbővítéssel. Azonban jelen esetben olyan posztszovjet országok is megörökölték ezt a helyzetet, amelyeknek a Szovjetunió felbomlása során nem feltétlenül jutottak ásványkincsek. Amennyiben egy ilyen ország alacsonyabb nemzeti össztermékkel rendelkezett, az öröklött infrastruktúra és gazdasági szerkezet kritikus helyzeteket teremthetett: így például bár Ukrajna még a posztszovjet átlagnál is majdnem kétszeresen nagyobb energiaintenzitással rendelkezett, ezen erőforrások jelentős részét a Szovjetunió felbomlását követően importálnia kellett.

Másfelől a 2000-es évek közepétől kezdődően a régió exportőrei is egyre nyomatékosabban érvényesítették a nemzetközi standardokat, legfőképpen árakat a posztszovjet relációkban (8. táblázat). Az 1990-es évek gyakorlata, a speciálisan alacsony árszintek, a puha fizetési feltételek, a rugalmas és gyakori újratárgyalási lehetőségek fokozatosan a háttérbe szorultak.²⁹ Ez egyformán vonatkozott az orosz gáz- és esetenként olajexportra csakúgy, mint a közép-ázsiai országok egymás közti, vagy például a türkmén–orosz gázkereskedelmi keretekre. Ezeknek a folyamatoknak, bár nem voltak politikai megfontolásokról mentesek, erős gazdasági beágyazottságuk volt. A régió exportőrei érvényesíteni szerették volna exportárait ezekben a relációkban is, függetlenül ezen országok fizetőképességétől vagy egyéb megfontolásokról. Mivel a posztszovjet árszintek már az olajárrobbanás előtt is elmaradtak az európaiaktól, ez a törekvés esetenként a nemzetközi árkonjunktúrájánál is nagyobb teherterét jelentett a térség importőrei számára, amelyeknek súlyos fizetőképességi problémákat okozott a cserearányromlás. Nem véletlenül merültek fel hamar a gazdaságon kívüli, szuverenitási kérdések, illetve felértékelődtek az energetika nem kereskedelmi vonzatai, például a tranzitügyek.

Ez értelemszerűen kiélezte a posztszovjet térségben meglévő energetikai kapcsolatok aszimmetriáját, gyakran a kapcsolatrendszer központi elemévé téve azt. A nemzetközi ársokkok legnagyobb vesztesei hagyományosan a szegényebb, fejlődő országok, míg az exportőrök egyértelműen a haszonélvezők közé tartoznak. A posztszovjet térségben pont ez a két státuszú állam található meg, ami polarizálta kapcsolataikat. Ugyanakkor az összképhez pár fontos folyamatra érdemes ráirányítani a figyelmet.

28 Nemzetközi Energia Ügynökség.

29 Langhammer számításai szerint 1990-ben csak Oroszország szubvencionálta egyszerre olcsó energiahordozók exportjával és felülárzott könnyűipari termékek importjával a térséget. Nyolc másik tagköztársaság mindkét fenti vonatkozásban haszonélvezője volt a torz cserearányoknak. Ukrajna vette fel a teljes orosz szubvenciók felét, 1992-ben 4,3 milliárd USD-t, Belarusz 2,4 milliárdot. Langhammer, 1994. 4. és 11.

8. táblázat.**A Gazprom átlagos éves eladási árai pár kiválasztott országban, 2005–2012, USD/ezer m³**

	Ukrajna	Belarusz	Litvánia	Moldova	Grúzia	Örményország	Németország
2005	50,0	55,0	84,0	80,0	65,0	54,1	212,9
2006	95,0	55,0	146,0	160,0	110,0	91,7	295,6
2007	135,0	118,0	220,0	172,0	235,0	110,0	293,1
2008	179,5	126,8	345,0	232,0	235,0	110,0	472,9
2009	232,4*	151,0	n. a.	263,0	270,0	154,0	318,8
2010	256,7	170,0	356,0	252*	280,0	180,0	296,0
2011	300,0	286,0	400*	361,0	n. a.	180,0	360,6
2012	432,0	165,0	485*	389,0	235,0	180,0	409,8

* becsült érték

Forrás: Balmaceda, 2013. 40.

Az egyik fontos aspektus, hogy a szénhidrogénszektoron belüli exportbevételeknek és az importkiadásoknak a nemzeti össztermékek arányában mért részesedése gyakorlatilag nem változott a 2000-es évek során. Így Oroszország 2000-ben 52,8 milliárd USD értékben exportált szénhidrogént, 2014-ben már 330,2 milliárd USD-ért.³⁰ Azonban ezen kivétel aránya a folyó áras GDP-ben 20,33%-ról 17,75%-ra csökkent.³¹ Így is ez az éves szinten mintegy 250–300 milliárd USD-nyi többlet nagy hatással volt az orosz makrostabilitásra, és nyilvánvalóan jelentős szerepe volt nemcsak az orosz, de közvetve a többi posztszovjet gazdaság konszolidációjában. Ennél is érdekesebb, hogy a posztszovjet importőrök egy része viszonylag rugalmasan tudott alkalmazkodni a megnövekedett energiaszámlákhoz. Így például Moldova 2000-ben nemzeti össztermékének 17%-át költötte energiainportra, 2014-ben már csak 14,3%-át.³² Ez jelentős adaptációs képességet feltételez, noha még mindig rendkívül magas kitettséget jelent: 2007 és 2011 között az EU-27-ek hasonló mutatója 2,6% volt, és az Európai Unió legrosszabb helyzetű állama, Bulgária is csak nemzeti összterméke 6,8%-ának megfelelő összeget költött olaj- és gázimportra.³³ Mindez azt jelenti, hogy a posztszovjet térség szegényebb országai számára az energiaszámla fizetési mérlegben játszott makrogazdasági jelentősége nagyságrendileg meghaladja az adósságszolgálat vagy bármely egyéb tényező egyensúlyi jelentőségét. Éppen ezért indokolt azt feltételezni, hogy a magas energiaárakhoz való posztszovjet adaptációk nem egyszerűen mikroszintű, költségoldali alkalmazkodások eredményei voltak, hanem azokban nagyon komoly

30 Az Orosz Nemzeti Bank adatai. <http://www.cbr.ru/statistics/?PrId=svs> (2015. október 19.).

31 Saját számítások az Orosz Nemzeti Bank export- és az IMF folyó áras nemzeti össztermék statisztikái alapján.

32 Pontosabban szólva az annak meghatározó hányadát alkotó SITC 27-es áruk importjára. National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova. <http://www.statistica.md/category.php?l=en&idc=336> (2015. október 19.).33 *Member States' Energy Dependence*, 2013.

makrogazdasági mechanizmusok is szerepet játszottak. Sok ország nem volt képes többet fizetni, és amennyiben nem volt képes csökkenteni a fogyasztását vagy áralkut kötni az exportőrrel, eladósodott, és előbb-utóbb fizetési válságba került. A szektorális alkalmazkodás hiánya ebben az esetben egyértelműen makroszintű válságot eredményezett. Janukovics Ukrajnája sok vonatkozásban ezt az utat követte.

Mindez azt jelenti, hogy az exportőrrel kötött áralku nem feltétlenül politikai választás, geopolitikai orientáció volt ezen országok számára, hanem gazdasági kényszer. Nem akarat, sokkal inkább képesség kérdése volt, hogy egy-egy helyi elit politikai szinten próbálta-e megoldani az energiakérdést. Az alternatívát egy viszonylag rövid idő alatt végrehajtott, tőkeigényes infrastrukturális és szabályozói alkalmazkodás a szektorban, esetleg egy brutális nadrágszűj-politika jelentette volna, amelyeknek nyilván jelentősek voltak a belső társadalmi-politikai költségei. Voltak országok, amelyeknek szerencséje volt és más külpolitikai relációkba szervezheték meg energiafüggésüket. Szakasvili Grúziája komolyabb fennakadás nélkül cserélhette le Oroszországot Azerbajdzsánra, mivel a Moszkvától való elszakadása egybeesett a kaukázusi tranzitban játszott szerepének felértékelődésével és alkupozíciójának erősödésével. Kirgízia és Tádzsikisztán számára is hasonló lehetőségeket tartogathat a türkmén–kínai gázüzlet. Az új tranzitállamok esetenként új partnerekkel, jobb alkupozícióval teremthetnek új ellátási helyzetet saját maguk számára. De a többségnek, a nyugati FÁK-országoknak vagy Örményországnak Oroszország és a régi, romló alkupozíciók maradtak.

Az új helyzetben megfordult az energetikai alkuk Jelcin-korabeli dinamikája. Az „olcsó gáz, olaj” üzenete akkoriban inkább volt Moszkva rendszeresen viszsztatérő ajánlata, ahol a Kreml bizonyos politikai vagy egyéb megfontolásokból engedékenységet mutatott és lojalitást vásárolt a perifériákon. Jelcinnek egy sor belpolitikai ok, oligarcháinak saját üzleti megfontolásai miatt szüksége volt ezen kormányok jóindulatára és együttműködésére. A 2000-es években a helyzet gyökeresen megváltozott, és Putyin saját, térségszervező ambícióit, illetve a Gazprom, esetenként az olajvállalatok és orosz üzleti csoportok terjeszkedési törekvéseit a „drágább gáz és olaj” platformján tudta konszolidálni.³⁴ Semmi mást nem kellett tennie, mint hogy a posztszovjet szerződéses rezsimekben érvényesítse a nemzetközi jegyzésárat. Ezt pedig rábízhatta a Gazpromra és az olajvállalataira, nyugodtan hagyatkozhatott tisztán gazdasági érvrendszerre. A kényszerítés azonos volt a gazdasági racionalitással. Ilyen helyzetben a helyi, utódállami élitek voltak kénytelenek politikai szintre emelni a relációt és magától a Kremltől engedményeket kérni. A gazdasági narratíva, az olajárrobbanásra való hivatkozás az orosz reintegratív törekvések kiszolgálójává vált, a repolitizációra való törekvés a perifériáról érkezett. Volt, ahol ez sikerrel járt (Belarusz), és volt, ahol a politikai kapcsolatok megbicsaklása az ilyen alkukat kisiklatta (Ukrajna a narancsos forradalom után).

A nemzetközi ártrendekre való hagyatkozás mint nyomásgyakorló eszköz alkalmazása azonban nem volt kockázatoktól mentes stratégia. Értelemszerűen sikeres volt, amennyiben a helyi politikai osztály belátta a korlátait és hajlandó volt

34 Az orosz–belarusz esetben ennek adja leírását: Bruce, 2005.

vagy a nemzeti tulajdon egyes darabjait, vagy szuverenitásának egy részét átadni, esetleg az eurázsiai integrációkhoz valamilyen formában csatlakozni. Az érintett államok jelentős része így tett. Látványos példája ennek Belarusz, de Örményország és a kisebb közép-ázsiai államok is képesnek és hajlandónak mutatkoztak erre. Nem véletlenül a posztszovjet térségbe eladott nyersolaj átlagára 2014-ben is alig több mint a fele (47 USD) volt a világpiacnak (99,9 USD/hordó).³⁵ Hasonlóan alakultak a gázárak is, Belarusz, Örményország, esetenként Moldova is jelentősen olcsóbban kapta azt az orosz európai árjegyzéseknél.

Mindazonáltal amennyiben a helyi elit nem akart vagy képtelen volt egységes álláspontra jutni, az áremelések politikája destruktív eszközzé vált, csökkentette a stabilitást, adott esetben komoly pénzügyi krízisekhez vezetett. Látványos példája volt ennek Ukrajna. Kétségtelen, hogy a 2009-es gázalku kapcsán Moszkva akarata érvényesült, és feltételezhető volt, hogy az idő neki dolgozik. Azonban a 2010-es harkovi egyezség, amelyben Kijev gyakorlatilag asztronomikus mértékű, évi négy-milliárd USD gázáremedményért újra bérbe adta a krími flottatámaszpontot Oroszországnak, egyfajta moszkvai beismerése volt annak, hogy Ukrajna úgysem képes már rövid távon sem fizetni az importszámlát, azt feltétlenül csökkenteni kell. Mindez egyfajta piaci kudarcot jelentett, amikor a világpiaci árak alkalmazása a posztszovjet térségben ellehetetlenült. A posztszovjet árak felső határát az érintett országok hosszabb távú fizetőképessége jelentette, és ez az esetek többségében alacsonyabb volt a 2010-es évek elejének európai árainál. Ebből a szempontból Moszkva energiafegyvere is kétélű eszköz volt, nem alkalmazhatta nyaklók nélkül, valamilyen szintű tárgyalási kényszer az esetében is érvényesült. Egy-egy ország fizetéseképtelensége akár az orosz gazdasági érdekeket is sérthette, nagyobb államok esetében gazdasági, pénzügyi fertőzéses kockázatokat hordozott, vagy mint a 2014-es ukrajnai helyzetben kiviláglott, alternatív finanszírozókat vonzhatott a régióba. Az Európai Unió és a Valutaalap Ukrajnának adott hitelei, az immár rendszeres „téli gázalkuk” háromoldalúvá tették a korábban bilaterális ukrán–orosz energiakereskedelmet, jótékonyan hatva Kijev fizetőképességére, ugyanakkor az eurázsiai kötődéseket gyengítő pénzügyi függést teremtve Ukrajna és a Nyugat, illetve az Európai Unió között.

Ugyanebbe a logikába illeszkednek a térség tranzitkötődései is. Önmagában a tranzit, kiváltképp amennyiben hozzáadott értékkel bír, mint például a belarusz nyersolaj-feldolgozás esetében, stabilizáló tényező lehet a régiós relációkban. Így az orosz–belarusz esetben az orosz támogatás mértéke akkora volt, hogy a 2014-es olajáresés a Valutaalap számításai szerint szerény, de negatív hatással járt a belarusz nemzeti össztermékre.³⁶ Így a semmilyen érdemi szénhidrogén-termeléssel nem rendelkező Belarusz az orosz szövetségi rendszerben makrogazdasági értelemben egyfajta energiaexportórré vált. Ugyanez mondható el a többi infrastrukturális kapcsolódásról, amennyiben azok működtetésére hosszabb távú politikai egyezség volt érvényben. A kazah olajszállítások legjava Oroszországon keresztül jut el az európai piacokra már az 1990-es évek közepe óta, hozzájárulva a bilaterális viszony konszoli-

35 Az Orosz Nemzeti Bank adatai.

36 *Republic of Belarus*, 2015. 8.

dált jellegéhez. A tranzitszerep fennmaradása mindkét esetben az Oroszországgal való szoros együttműködéssel és az Eurázsiai Uniót támogató attitűddel társult.

Ugyanakkor ezen kapcsolatok felszámolása sem feltétlenül okozott törést az államközi viszonyokban. Azerbajdzsán orosz rosszállás, de be nem avatkozás mellett építette ki olaj- és gáztermelését, illetve azok törökországi tranzitját a 2000-es években. Mindezt érdemi amerikai támogatás mellett, mentesítve Szakasvilit az oroszokra való ráutaltságtól. Mindez persze értelmezhető a kora putyini rendszer által elkövetett hibaként is, de valójában a régió országainak exportdiverzifikációja nem ütközött érdemi moszkvai ellenállásba. Mind a négy posztszovjet exportőr diverzifikálta célpiacait, adott esetben új infrastrukturális kötődéseket alakított ki, bizonyos értelemben épp Oroszország maradt le leginkább ebben a vonatkozásban.

Ennek megfelelően a tranzitügy azokban az esetekben vált konfliktusos tényezővé, ahol az energetikai relációknak vagy a pénzügyi, vagy a politikai keretrendszere nem volt rendezett. A tranzitkonfliktus mindig egy szélesebb kontextusban jelentkezett, és ennyiben nem állítható, hogy az önmagában problémás lenne a teljes térségen belül. Értelemszerűen egy ilyen feltételrendszer mellett az exportőr törekedett a kapcsolatok szűkítésére és a ráutaltság csökkentésére. Gyakorlatilag jelen helyzetben egyedül az orosz–ukrán tranzit felel meg ezen definíciónak, amennyiben jövője tisztázatlan, és nincs egyértelmű perspektíva a helyzet feloldására. A türkmén gáz közép-ázsiai tranzitját Kína eleve diverzifikálva, ezen kockázatokat figyelembe véve építette ki, és hasonló rezsimek vonatkoznak az azeri exportra is. Ellenben az orosz–ukrán tranzitrezsím egyfajta szovjet örökség, amelynek jogi, pénzügyi és politikai kereteit mind a mai napig nem sikerült véglegesen tisztázni.

Összességében az energiaszállítások ügye mind a 2000-es években, mind a jövőben is a posztszovjet interdependenciák egyik meghatározó szegmense marad. Az importőrök csak nagyon lassan képesek energiaintenzív termelésüket átalakítani, annak is az egyik legnagyobb tétele a magas input-árak miatt versenyképtelenné vált iparágak megszűnése, a gazdasági devolúció. Az alacsony olajár korszaka is csak mérsékelt enyhülést hozhat, amennyiben az importőr államok legtöbbje mára – részben a gyenge fizetési mérleg miatt is – labilis pénzügyi helyzetbe jutott, árfolyam- és általános súlyos ikerdeficit-problémákkal szembesül. Így bár a térségben négy meghatározó exportőr is kiemelkedett, és így nincs már orosz monopólium az energiaellátás terén, az exportőr-importőr relációk az előbbiekre való nagyfokú ráutaltságot teremtenek. Ezt csak részben és egyre kevésbé ellensúlyozza a tranzitkérdés és az infrastrukturális kötöttségek.

Kitekintés

A posztszovjet térség az elmúlt bő két évtizedben átélt egy hatalmas gazdasági recessziót és egy abból való, nemzetközi viszonylatban gyors kilábalást. Mindezek alapján nehéz lenne megítélni az elkövetkező évek trendjeit. Aligha elképzelhető bármelyik jelenség megismétlődése: a Szovjetunió felbomlását követő viharos idő-

szak egyszeri esemény volt, míg kevés érv támasztja alá, hogy a 2000-es évek növekedése az adott helyzetben fenntartható lenne. A régióspecifikus növekedési tényezők egyre kevésbé, a nemzetközi világgazdasági trendek feltételezhetően egyre inkább meg fogják szabni a fejlődési környezetet.

Kérdés persze, mennyiben kedvez ez a térség államainak felzárkózásakor. A gazdasági nyitás, a nemzetközi gazdasági tényezők erősebb érvényesülése nem feltétlenül segíti a fejlődést. Az csak egy olyan gazdasági környezetet teremt, amelyhez való sikeres alkalmazkodás új távlatokat nyithat. Ugyanakkor egy sikertelen vagy társadalmilag fenntarthatatlan beilleszkedési kísérlet könnyen teremthet olyan helyzetet, ahol évekre ellehetetlenül a világgazdasági felzárkózás programja.

Oroszország szerepét főleg Nyugaton rendszerint ezen világgazdasági nyitás alternatívájaként, a gazdasági struktúrákat konzerváló tényezőként kezelik. Ez sok tekintetben igaz, amennyiben az esetek többségében kevésbé versenyképes szovjet iparági vertikumok legtöbbje az orosz relációba van beágyazva. Így azok fennmaradása szerkezeti értelemben nem feltétlenül járul hozzá a felzárkózáshoz. Ugyanakkor ezt a képet két vonatkozásban feltétlenül árnyalni kell. Egyrészt Oroszország nem állt ellen, esetenként akár maga is érvényesítette a nemzetközi gazdasági trendeket a régióban. Egyes posztszovjet tagköztársaságok között a gazdasági kapcsolatok gyakran sokkal atavisztikusabbak, mint Oroszország és régiós partnerei vonatkozásában. Maga az orosz alkalmazkodás, világpiaci integráció nem nagyon hagyott más lehetőséget ezen fővárosok számára, mint hogy maguk is kövessék Moszkvát. Ha bizonyos esetekben politikai szempontokból kifolyólag a Kreml kivételt is tett, önmagában a térség egészében ez a szerep bírt modernizációs tartalommal. Másfelől a régió gazdasági kapcsolatrendszerének csak egyik leírása a geoökonómia. Valójában a térség szerkezeti értelemben vett jövője sokkal inkább a versenyképességi kérdéseken múlik, amelyek viszont kevésbé a külső, sokkal inkább a helyi tényezőkön múlnak. Nem a gazdasági partnerek megválasztása hozza el a felzárkózást, sokkal inkább a versenyképesség javítása teszi lehetővé a kereskedelmi, tőkeforgalmi orientációváltást a régióban.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Alturki–Espinosa–Bowen–Ilahi

2009 Alturki, Fahad–Espinosa–Bowen, Jaime–Ilahi, Nadeem: How Russia Affects the Neighborhood: Trade, Financial, and Remittance Channels. In: *IMF Working Paper*, WP/09/277. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2009/wp09277.pdf> (2015. október 25.)

Balmaceda

2013 Balmaceda, Margarita M.: *The Politics of Energy Dependence: Ukraine, Belarus, and Lithuania between Domestic Oligarchs and Russian Pressure*. Toronto, 2013.

Bruce

2005 Bruce, Chloe: Friction or Fiction? The Gas Factor in Russian-Belarusian Relations. In: *Chatham House, Briefing Paper*, 2005. <https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/public/Research/Russia%20and%20Eurasia/bp0501gas.pdf> (2015. október 25.).

Daborowski–Taran

2012 Daborowski, Marek–Taran, Svitlana: Is Free Trade with the EU Good for Ukraine? In: *CASE Network E-Briefs*, 2012/6. <http://pasos.org/7699/is-free-trade-with-the-eu-good-for-ukraine/> (2015. október 26.).

De Kort–Dragneva

2006 De Kort, Joop–Dragneva, Rilka: *Russia's Role in Fostering the CIS Trade Regime*. Leiden, 2006. (MPRA Paper, 21291.) https://mpa.ub.uni-muenchen.de/21291/1/MPRA_paper_21291.pdf (2015. október 28.).

Gyene

2014 Gyene Pál: Közép-ázsiai köztársaságok az eurázsiai nagyhatalmi térben – a külkereskedelmi adatok tükrében. In: *Eurázsia a 21. században – a külkereskedelem tükrében*. Szerk.: Deák András–Ludvig Zsuzsa. Bp., 2014. 65–96.

Isakova–Koczan–Plekhanov

2013 Isakova, Asel–Koczan, Zsoka–Plekhanov, Alexander: How much do tariffs matter? Evidence from the customs union of Belarus, Kazakhstan and Russia. In: *EBRD Working Paper*, 154. (2013). <http://www.ebrd.com/downloads/research/economics/workingpapers/wp0154.pdf> (2015. október 28.).

Langhammer

1994 Langhammer, Rolf: *Designing New Trade Policies for the CIS States: Legacies, Barriers and Prerequisites*. Kiel, 1994. (Kiel Working Papers, 625.)

Laruelle–Peyrouse

2010 Laruelle, Marlène–Peyrouse, Sébastien: Дружба поневоле. In: *Россия в глобальной политике*, 8. (2010) 2. sz. 102–115.

Ludvig

2001 Ludvig Zsuzsa: Független Államok Közössége (FÁK): integráció kontra dezintegráció. In: *Oroszország a világgazdaságban*. Szerk.: Ludvig Zsuzsa. Bp., 2001. 473–553.

Maliszewska

2008 *The Economic Feasibility, General Economic Impact and Implications of Free Trade Agreements between the European Union and Georgia*. Ed.: Maliszewska, Maryla. Warsaw–Bishkek, 2008. (CASE Network Reports No. 79/2008.) <http://pasos.org/wp-content/archive/EU+Georgia.pdf> (2015. október 26.).

Member States' Energy Dependence

2013 *Member States' Energy Dependence: An Indicator-Based Assessment*. In: *European Economy. Occasional Papers*, 145. (2013) April. http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/occasional_paper/2013/pdf/ocp145_en.pdf (2015. október 20.).

Messerlin–Emerson–Jandieri–Le Vernoy

2011 Messerlin, Patrick–Emerson, Michael–Jandieri, Gia–Le Vernoy, Alexandre: *An Appraisal of the EU's Trade Policy towards its Eastern Neighbours: The Case of Georgia*. Brussels, 2011. <http://pasos.org/wp-content/archive/EU+Trade+Policy+toward+Georgia.pdf> (2015. október 25.).

Migration and Remittances

2015 Migration and Remittances: Recent Developments and Outlook. In: *World Bank: Migration and Development Brief*, 24. (2015). <http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1288990760745/MigrationandDevelopmentBrief24.pdf> (2015. október 14.).

Migration in Ukraine

2013 *Migration in Ukraine – Facts and Figures*. Kyiv, 2013. http://www.iom.org.ua/sites/default/files/eng_ff_f.pdf (2015. október 25.).

Nosova

2005 Nosova, Olga: Russia's Foreign Economic Relations and Regional Integration in CIS Countries: Theory, Problems and Options. In: *Internationalization and Economic Policy Reforms in Transition Countries*. Eds.: Graham, Edward M.–Oding, Nina–Welfens, Paul J. J. Heidelberg, 2005. 305–328.

Republic of Belarus

2015 Republic of Belarus. 2015 Article IV Consultation—Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for the Republic of Belarus. In: *IMF Country Report*, No. 15/136. (2015) 22 May. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2015/cr15136.pdf> (2015. október 21.).

Scobell–Ratner–Beckley

2014 Scobell, Andrew–Ratner, Ely–Beckley, Michael: *China's Strategy Toward South and Central Asia: An Empty Fortress*. Santa Monica, 2014. (RAND Corporation research report series.) http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR500/RR525/RAND_RR525.pdf (2015. október 25.).

Shepotylo–Tarr

2012 Shepotylo, Oleksandr–Tarr, David G.: Impact of WTO Accession and the Customs Union on the Bound and Applied Tariff Rates of the Russian Federation. In: *World Bank – Policy Research Working Paper*, 6161. (2012).

Shiskin

2012 Shiskin, Philip: Central Asia's Crisis of Governance. In: *Asia Society*, 2012. January. 3–35. http://asiasociety.org/files/pdf/120215_central_asia_crisis_governance.pdf (2015. szeptember 15.).

ANDRÁS DEÁK

UNDER THE SIGN OF INERTIA

ECONOMIC MODERNIZATION AND ORIENTATION CHANGE IN THE POST-SOVIET SPACE

The paper overviews the trends of mutual economic relations in the post-Soviet space. It aims to assess the synergies of the Eurasian Union, as well as the potential of alternative regional groupings. Although mainly focused on trade and investments, it also shortly discusses the internal political developments of the different countries and their effects on their global position. Given their particular relevance, energy issue are granted a separate chapter at the end of the paper.

I. András és Bölcs Jaroszlav

Az I. András király (1046–1060) és Bölcs Jaroszlav kijeji nagyfejedelem (1019–1054) között létrejött rokoni kapcsolat régóta ismert a magyar történetírásban: a magyar király a kijeji nagyfejedelem veje volt („*Duxit autem sibi uxorem filiam ducis Ruthenorum*”).¹ A magyar krónikakompozíció azonban csak annyit tud, hogy András király felesége a Kijeji Ruszból (*de Ruscia*) származott. A Kijeji Rusz legelső, 12. század elején íródott krónikája, a *Poveszty vremennyh let* (PVL) magáról a házasságról sem tesz említést.² Brémai Ádám krónikájából tudjuk, hogy Bölcs Jaroszlav leánya volt (*filia ducis Ruziae Gerzlef*),³ ám a Kijevből származó királynénak a neve csak egész kései forrásban fordul elő.⁴

Ezek után nem meglepő, hogy a házasságkötés idejére vonatkozóan semmi konkrét adatunk nincs, és a házasság idejének bizonytalansága többféle datálást eredményezett. A korai dátumok: 1037/1038,⁵ 1038,⁶ illetve 1039;⁷ a későbbiek: 1046 körül⁸ vagy 1050.⁹ Erre a kései időpont-meghatározásra építette Vajay Szabolcs azt a feltételezést, mely szerint András királynak egy korábbi házassága is lehetett volna. A házasságkötés körülményeit elemezve korábbi írásunkban úgy véltük, hogy András 1046. évi hazatérése előtt, Bölcs Jaroszlav udvarában kerülhetett rá sor,¹⁰ tehát 1046 a házasságkötés időpontjának meghatározásában a *terminus ante quem*. Ahhoz, hogy a lehetséges *post quem* időpontot is meghatározzuk, ismernünk kell András herceg Magyarországról való távozásának idejét, és vélhető életkorát.

1 *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* (cap. 88.). In: SRH I. 345.; Wertner, 1892. 114–116.

2 Font, 1996. 46.

3 Adam von Bremen, 153.

4 Długosz, Lib. III. 61.; *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, 2003. 350–352.

5 Wertner, 1892. 116.

6 Kristó–Makk, 1996. 70.

7 Hóman, 1935. 252.

8 Назаренко, 2001. 268–281.

9 Forssmann, 1970. 137. Ezt a datálást veszi át Vajay, 1999. 19.

10 Font, 2005a. 130–133.

A menekülés

András és két testvére, Levente és Béla Vazul¹¹ fiai voltak, és nem keresztény házasságból (*non de vero thoro ortos esse*) születtek. Ennek tagadása olvasható a krónikakompozíció 87. fejezetében¹² annak a történetnek folytatásaként, amely András és Levente 1046. évi visszatéréséről számol be. Az ellentmondásos történet Szár László és *Rutheniából* való felesége gyermekeiként akarja láttatni a három fivért, miként a menekülésük idején is.¹³ A menekülés leírása ugyancsak ellentmondásos: egyrészt azért, mert ha ők nem a megvakított Vazul fiai, miért kellett menekülniük, hiszen Szár László nem keveredett konfliktusba Szent István királlyal;¹⁴ másrészt valószínűtlen az a történet, amely Vazul megvakítását Gizella királyné kezdeményezte „bajkeverésnek” állítja be. A krónikakompozíció állításával ellentétben a *Zágrábi krónika* egyértelműen Vazul fiainak mondja a három testvért.¹⁵

István király és unokatestvére, Vazul érdekei a trónutódlás kérdésében kerültek szembe. 1031-ben, Imre herceg váratlan halálát követően István király nem a szokásokat követte és oldalági férfirokonainak utódlása mellett döntött, hanem nővére fiát, Orseolo Pétert jelölte ki utódjául.¹⁶ Péter 1024 óta anyjával együtt István udvarában élt, mivel II. Henrik császár halálát követően apja, Orseolo Ottó Bizáncba menekült.¹⁷ A magyar király döntését jelzi, hogy Imre herceg címét (*dux Ruizorum*) és vélhetőleg pozícióját is 1031-et követően Péter foglalta el. A *designatio* ellen a Vazul-ág tiltakozhatott, lehet, hozzájuk köthető a kislegendában olvasható sikertelen merényletkísérlet.¹⁸ A merényletről és a merénylők büntetéséről István király II. törvénykönyve 17. §-a rendelkezik,¹⁹ amelyet épp a Vazul-történet miatt datál a magyar történettudomány az 1030-as évekre.²⁰

A három testvér 1031-et követően hagyta el Magyarországot. A magyar krónika tanúsága szerint Csehország felé vették útjukat, ahonnan „szegénységük miatt” hamarosan távoztak. II. Mieszko (1025–1034) udvarában viszont szíves fogadtatásban részesültek: „*Interea Endre, Bela et Leuente, qui fugerant in Bohemiam, inde propter pauperitatis necessitatem transierunt in Poloniam et a Misca duce Polonie benigne sunt suscepti et honorati.*”²¹ Innen ketten, András és Levente Rusz föld-

11 Lásd: Váczy, 1940–1941. 304–338.

12 *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* (cap. 87.). In: SRH I. 344.

13 Uo. I. 321.

14 A krónikahely értelmezéséről: Györffy, 1966. 25–35.; Kristó–Makk, 1972. 198–203.

15 *Chronicon Zagrabienae*. In: SRH I. 206.

16 A kijelölés gyakorlatáról lásd: Font, 2009. 100–102.

17 Makk, 1993. 69–79.

18 *Legenda minor Sancti Stephani regis*. In: SRH II. 399. A merénylet(ek)ről lásd: Kristó, 2000b. 97–99.

19 „*Si quis in regem aut in regnum conspiraverit, refugium nullum habeat ad ecclesiam. Et si quis circa regis salutem aut dignitatem quolibet modo aliquid conspiraverit aut conspirare aliquid temptaverit, seu temptanti sciens consenserit, anatematizetur et omnium fidelium communione privetur. Et si quis huiusmodi aliquem noverit et probare valens non edicaverit, predictae subiaceat dampnacioni.*” Závodszy, 1904. 155.

20 Györffy, 1977. 270.; Kristó, 96–97. Későbbi interpolációnak tartja Jánosi, 1996. 70.

21 *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* (cap. 78.). In: SRH I. 334.

jére²² indultak tovább. Feltételezhető, hogy a három testvér közül Béla még kiskorú volt, azért hagyták a lengyel fejedelmi udvarban. A Vazul-fiak pontos születési ideje ismeretlen. A *Korai magyar történeti lexikon* (KMTL) szerint Levente 1010–1015, András 1015 körül, Béla pedig 1015–1020 között születhetett.²³ Vajay az Altaichi Évkönyvek alapján mindhármukat kiskorúnak (*parvulos eiusdem exilio relegavit*) gondolja,²⁴ és indokolatlannak tartja a KMTL datálását. Ennek ellentmond egyébként, amikor Andrást családjával menekülőnek állítja be.²⁵ Az ellentmondás ellenére abban igazat kell adnunk Vajaynak, hogy a Vazul-fiak születéséről kialakult hipotézis némi korrekcióra szorul.

A krónika szövegében számos pontatlanság van. Nem tudjuk, hogy miért épp a legfiatalabb Béla szerzett magának hírnevet Lengyelországban, hacsak nem azért, mert a krónikás nem talált alkalmasabb magyarázatot a két idősebb testvér távozására. A pomerán vezér legyőzésének története csak szimbolikusan fogható fel, mivel a pomeránokkal az 1030-as években nem harcolt II. Mieszko fejedelem. A krónika 79. fejezetében olvasható történetnek lehet valami valóságalapja, de ha harcolt is Béla valakikkel a lengyel fejedelmi érdekek érvényesítéséért, azok bizonyosan nem a pomeránok voltak. A történet legitimációs mondanivalója miatt is későbbi állapotokat tükröz. Bagi Dániel következtetése szerint a krónikaszöveg nem keletkezhetett a 11. század végénél korábban.²⁶ A valóságban az történhetett, hogy Béla lengyel földön elérve a nagykorúságot, az 1037–1038 körüli pogánylázadás leverésében működhetett közre, és segíthette Kázmér visszakerülését a hatalomba. Ezzel érdemelte ki, hogy Kázmér a legfiatalabb leánytestvérét²⁷ feleségül adja hozzá. Az 1038–1039 táján létrejött házasság megerősíti Béla két idősebb fiának, Gézának és Lászlónak 1040-re, illetve az 1040 körülire datált születését: „*Bela vero dux ipse in Polonia duos genuit filios, quorum unus Geysa, alter autem Ladislaus nomine avi sui vocatus est.*”²⁸

A magyar krónika azon állítása sem állja meg a helyét, hogy a lengyel földről távozókat *Lodomeria* királya (sic!) nem fogadta be. Nem is fogadhatta, mert nemhogy király, de maga *Lodomeria* (azaz a keleti szláv elnevezéssel: Volhínia) sem létezett még az 1030-as években. Központját, a volhíniai Vlagyimir városát első ízben a Bölcs Jaroszlav halála (1054) utáni területfelosztáskor említik, a lengyelek

22 „*Displicuit autem Endre et Leuente, quod per Belam apud duces Polonie quasi appendices degerent, de dignitate sicut occasione sui nominis in ducis curia permanere. Et accepta a duce licentia, Bela fratre suo ibidem relicto euntes iverunt ad regem Lodomerie, qui ipsos non recepit. Cumque non haberent, ubi caput suum reclinarunt, ab inde ad Cumanos perrexerunt. Videntes autem ipsos Cumani optime personatos, arbitrati sunt, ut eorum terram advenissent explorare, et nisi captivus Hungaros illos cognovisset, revera occidissent, et sic postmodum aliquo tempore ipsos tenuerunt. Abhinc postea in Rusciam sunt profecti.*” Uo. (cap. 80.). In: SRH I. 336.

23 KMTL, 1994. 408. (Tóth Sándor László), 42. (Kristó Gyula), 90. (Makk Ferenc).

24 Vajay, 1999. 18.

25 Uo. 18., 21. 18. j.

26 Bagi, 2010. 295–306.

27 Béla feleségének a neve ismeretlen, Béla anyósa volt Richeza, akinek volt egy Adelheid nevű nővére. Jaśiński, 1992. 147–151. A magyar szakirodalom mindkét nevet – kérdőjellel – szerepelteti. Zsoldos, 2005. 186.

28 *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* (cap. 80.). In: SRH I. 335.

szomszédságában.²⁹ Lodomeria fejedelmének említése arról tanúskodik, hogy a magyar krónikakompozíció 80. fejezete az előzőhöz hasonlóan Kálmán kori lehet, mivel Kálmán Peremyšl alatti vereségének történetében a volhíniai Vlagyimir fejedelmét (David Igorevics) Kálmán ellenfeleinek oldalán látjuk.³⁰ David volt az, aki a kunokat hívta a magyarok ellen segítségül. Az 1030-as években azonban ebben a térségben még nem a kunok, hanem a besenyők éltek.³¹

A száműzetés helyszínei

A Přemysl fejedelmek konfliktusai

Az 1030-as évtized a Magyar Királyság északi szomszédságában is konfliktusokkal teli időszak volt. A Přemysl-dinasztia uralmát a II. Henrik által trónra segített Oldřich (Udalrich) gyakorolta 1012–1033 között. A cseh herceg részt vett II. Konrád császár (1024–1039) 1030. évi sikertelen hadjáratában³² István király ellen.³³ Oldřich fia, Břetislav részvételét Prágai Cosmas eltúlozza, bizonyos, hogy nem sikerült Esztergomig behatolni Magyarországra.³⁴ A magyar király visszaverte a császári sereg támadását, és a császár fiának, Henriknek a közreműködésével 1031-ben békét kötött a magyarokkal: „*Eodem anno imperatoris filius Heinrichus rex, et ipse dux Baioariae, et Stephanus rex Ungaricus cum iuramento invicem firmaverunt pacem.*”³⁵ István nemcsak a külső támadást verte vissza, hanem a belső ellenfeivel is leszámolt.³⁶

A cseh dinasztia háttérbe szorított tagja, Oldřich testvére, Jaromír 1033-ban megkísérelt visszajutni a prágai trónra, ahol egy évig sikerült is megkapaszkodnia.³⁷ Oldřich 1034-ben visszatért és Jaromírt megvakította, de a következő években mindketten meghaltak: Oldřich még 1034-ben, Jaromír 1035-ben. Oldřich fia, Břetislav (1035–1055) pedig császári segítséggel megerősítette hatalmát,

29 PVL I. 108. Igor Vlagyimirovics az 1054-ben elhunyt Bölcs Jaroszlav unokája volt. Igor apja, Vlagyimir Bölcs Jaroszlav legidősebb fia volt, aki apjánál korábban halt meg. Lásd: Паров, 1977. 43–44.

30 PVL I. 178–179.

31 A kunok 1055 körül jelentek meg. Kovács, 2014. 45–49.

32 „*Chonradus imperator... rediit autem de Ungaria sine militia et in ullo proficiens, inde, quod exercitus fame periclitabatur, et Vienni ab Ungris capiebatur.*” *Annales Altahenses Maiores*, 18.

33 *Legenda maior Sancti Stephani regis* (cap. 14.). In: SRH II. 389.; *Legenda a Hartvico conscripta* (cap. 16.). In: SRH II. 423.

34 „*Bracislaus magna cede prostravit Ungaros et terram eorum usque urbem Strigonomiam devastavit.*” Cosmas, (I. 41.) 76. A szövegrész 11. század végi betoldás lehet. Lásd: KMTL, 1994. 149. (Kristó Gyula).

35 *Annales Hildesheimenses*, 36. Az Altaichi Évkönyv – hibásan – 1033-ra datálja: „*Heinricus rex et dux Bawariorum veniens in Ungariam et pace firmata cum rege Ungarorum reversus est in propria. Filius autem Stephani regis Ungarorum post non multum temporis obiit, qui dictus fuerat Heinricus et est canonizatus.*” *Annales Altahenses Maiores*, 19.

36 *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* (cap 69.). In: SRH I. 318–321.

37 „*Udalricus dux Boemiae regis maiestatis inventus exilio damnatur, cuius filius, nomine Bratizla, suscepto ducatu patris, ab imperatore rebellans, Heinrici regis expeditione ad eum facta subicitur.*” *Annales Altahenses Maiores*, 18. – A datálás: 1032.

és a morva területet is megszerezte.³⁸ Břetislav következetesen megmaradt a birodalom érdekeihez kapcsolódó állásponton: részt vett a Magyar Királyság elleni német támadásokban, illetve a rivális lengyel hercegek ellen is hadjáratot vezetett (például 1039-ben).³⁹

A Piastok belső konfliktusai

II. Mieszko lengyel fejedelem 1028–1029-ben a Szászföldre támadt,⁴⁰ amit a császár a magyarok elleni hadjárat miatt nem tudott azonnal megtorolni. Az Istvánnal való békekötés után Konrád császár Mieszkóval szemben sikert aratott. Ez a hadjárata a Merseburgban kötött békével zárult 1033-ban: „*Miseco (...) legatos suos ad imperatorem destinavit tempusque semet presentandi condigneque satisfaciendi postulavit.*”⁴¹ Mivel Mieszko vereséget szenvedett, szükségszerűen a békefeltételek is különböztek a magyarok és a császár közötti békekötéstől. A békekötéskor II. Mieszko esetében megtörtént az alávetés,⁴² István esetében pedig II. Konrád tudomásul vette a vereséget.

Mieszko lényegében a királyi pozícióját veszítette el. A cseh fejedelmek közötti konfliktusban való részvétele még súlyosabb következményekkel járt: elfogták és kasztrálták.⁴³ 1031-ben pedig fellépett ellene a Magyarországon nevelkedett féltestvére, Bezprym, aki elől Mieszko cseh földre menekült. Bezprym nem tudta megszilárdítani a helyzetét lengyel földön, ellenfelei 1032-ben megvakították.⁴⁴ A Piastok helyzetét gyengítette a visszatért Mieszko halála (1034. május 9.), az őt követő fia – a később Megújító jelzővel illetett Kázmér – kiskorúsága,⁴⁵ valamint az időközben kitört pogánylázadás.

Az 1034–1039 közötti évekről keveset tudunk, Anonymus Gallus szerint Kázmér Magyarországra menekült.⁴⁶ E tudósítás hitelét a legújabb kiadás kommentárja kétségbe vonja,⁴⁷ mivel az István király elől menekülő Vazul-fiakat lengyel földön szívélyesen fogadták. Kázmér uralkodásának – és vélhetően nagykorúságának –

38 „*Venit Bratisla, filius Udalrici ducis... pacifice ab imperatore susceptus.*” *Annales Altahenses Maiores*, 19. – A datálás: 1035. Lásd: Žemlička, 1997. 31.; Font, 2009. 31–32.

39 Cosmas, 82–83. (I. 42.)

40 *Regesta imperii*. Online. http://www.regesta-imperii.de/id/1030-01-16_1_0_3_1_0_269_150a (letöltés: 2014. febr. 24.): III/1. Nr. 150a. (1030. jan. 16. vagy 26.).

41 Uo. http://www.regesta-imperii.de/id/1033-06-26_1_0_3_1_0_348_196a (letöltés: 2014. febr. 24.): III/1. Nr. 196a. (1033. június 26.–július 7.); Wolfram, 2000. 254–255.

42 A lengyel történetírás kapitulációnak nevezi. Szczur, 2002. 78.

43 Gallus, 74. (I. 17.)

44 „*Bezbrim a suis occisus, Misaco ab imperatore est in locum restitutus.*” *Annales Altahenses Maiores*, 18.; Szczur, 2002. 79–80.

45 Ha elfogadjuk a krakkói káptalan évkönyvének datálását, mely szerint Kázmér 1016. július 25-én született (Jasiński, 1992. 130.), akkor 1034-ben már 18 éves lehetett. Így semmi sem indokolná anyja irányító szerepét. Nem tudjuk, mire alapozza véleményét Szczur (Szczur, 2002. 79–80.), amikor Kázmér első uralmát 1037–1038-ra teszi. Megállapítása azt sugallja, hogy 1037-ben érhetette el a nagykorúságot, azaz 1020 táján szülehetett. Ha 1039. évi házasságára gondolunk, akkor születése 1022–1024-re is datálható. Ez esetben apja halálakor 10–12 éves lehetett.

46 Gallus, 74., 76. (I. 18.)

47 Uo. 76. 1. j.

kezdetre 1039-re esik. Elképzelhető, hogy Magyarországra érkezésekor már Orseolo Péter volt a király.⁴⁸ Más helyütt Gallus azt mondja, hogy Kázmér német földről tért haza.⁴⁹ Kázmér távolléte idején vezetett hadjáratot a lengyelek ellen a cseh Břetislav, aki Gniezno elfoglalásával a Szent Adalbert-erekye egy darabját magával vitte Prágába.⁵⁰ Kázmér uralkodásának kezdetekor nősült meg, felesége Bölcs Jaroszlav húga, Dobrogena-Maria lett.⁵¹

A Kijevi Rusz

Az 1030-as években a Kijevi Rusz nagyfejedelme Bölcs Jaroszlav (1019–1054) volt, aki négyévnyi küzdelem után jutott trónra.⁵² Az apja által uralt egykori területen 1026-tól meg kellett osztoznia Msztizslav nevű testvérével, aki Tmutarakany központtal szervezte uralmát. Jaroszlav Novgorod éléről indult Kijev megszerzésére, amelyben szintén varég hadereje segítette. A varég világgal való kapcsolata továbbra is fennmaradt, amit házassága tovább erősített, felesége, Ingigerd Olaf király leánya volt.⁵³ Testvére, Msztizslav haderejében a sztyeppe besenyői jutottak szerephez.⁵⁴ Msztizslav halála után Jaroszlav terjeszkedett a sztyeppe irányába,⁵⁵ ahol az 1030-as évek elejétől megfigyelhető a besenyők katonai aktivitása. A PVL szerint 1036-ban⁵⁶ – valójában a megelőző év(ek)ben – jelentős besenyő had zúdult Kijevre, ahol nagyarányú pusztítást végzett.⁵⁷ Jaroszlavnak az 1036. évi győzelme után Kijev városát újjá kellett építeni: ekkor létesült az úgynevezett Jaroszlav városa⁵⁸ a

48 A magyarországi és az anjai rokonságánál való tartózkodásról szóló híradást egyaránt elfogadja Szczur (Szczur, 2002. 105.), aki Kázmér uralmának első szakaszát 1037–1038-ra datálja (uo. 81.), ami állításukat támasztja alá.

49 Gallus, 80. (I. 19.)

50 Gallus datálás nélkül említi (Gallus, uo.); Cosmas 1039-re datálja: Cosmas 82–84. (II. 2.)

51 Szczur, 2002. 106.

52 Bölcs Jaroszlav uralmára lásd: Font, 1998. 43–44.

53 Hellmann, 1962. 13.

54 Назаренко, 2001. 268. 281.

55 PVL I. 101.

56 A PVL szövegében az 1034. és 1035. éveknel az évszám mellett nem áll egyetlen mondat sem. Az ekkor történeteket is belesűrítette a krónikaíró az 1036-i évi leírásba. „Amikor Jaroszlav Novgorodban tartózkodott, olyan hír érkezett hozzá, hogy a besenyők Kijevet ostromolják. Jaroszlav ekkor sok harcost toborzott össze: varégokat és szlávokat [szlovene], Kijevhez jött velük, és bevonult a városába. Megszámlálhatatlanul sok volt a besenyő. Jaroszlav kitámadott a várból, felsorakoztatta fegyvereseit: és középre állította a varégokat, jobboldalt álltak a kijevi harcosok, baloldalt pedig a novgorodiak voltak. És a vár előtt sorakoztak fel. A besenyők támadni kezdtek, és azon a helyen csaptak össze, ahol most a Szent Szófia [Bölcsesség templom] emelkedik, és Rusz metropolitájának a székhelye van: itt akkor mezőség volt a váron kívül. És egyetlen mérsárlás volt, és csak estére győzedelmeskedett Jaroszlav. És szertefutottak a besenyők, és nem tudták, hová meneküljenek: egyesek meneküléskor a Szetomlba fulladtak, mások meg más folyókba, a maradék pedig elmenekült és (eltűnt) mind a mai napig.” Régmúlt idők elbeszélése, 2015. 116.

57 A PVL szerint Msztizslav halála 1036-ban következett be. PVL I. 101. Franklin szerint az évszám nem hiteles, Msztizslav valamikor 1034–1036 között halt meg, ezután terjeszkedett Jaroszlav kelet felé, ami kiváltotta a besenyők 1036. évi támadását. Franklin–Shepard, 1996. 208.

58 Egy három és fél kilométer hosszúságú félkörben 30 méter széles, 11 méter magas védelmi vonal épült. Franklin–Shepard, 1996. 208.

díszes Aranykapuval és a Szent Szófia-székesegyház.⁵⁹ A bizánci mintákra utaló elnevezések kifejezték Jaroszlav szándékát, mely szerint saját uralkodói központját a császárokéhoz mérte, Simon Franklin szavaival egy „Dnyeper-parti Konstantinápolyt” épített.⁶⁰ A Bizánccal való rivalizálás kétségkívül előrevetített egy konfliktust, de ez önmagában nem indokolná az 1043. évi hadjáratot, amikor a Rusz hajói megjelentek Konstantinápoly falai alatt. Ennek hátterében a Konsztantinosz Monomakhosz uralkodása (1042–1054) elején, 1042–1043 körül kialakult varég–bizánci konfliktus áll, amelyről a bizánci krónikák is vallanak.⁶¹ A konfliktust az 1046. évi béke zárta le, amelynek eredményeképpen Jaroszlav egyik fia, Vszevolod a bizánci császár leányát vette feleségül.

A fent vázolt körülmények együttesen voltak hatással arra, hogy a Magyar Királyságot elhagyó Vazul-fiak mennyi időt töltöttek (tölthettek) egy-egy helyen, mikor és hová indultak tovább. Magyarországról valószínűleg Imre herceg halála után nem azonnal távoztak, de azt nem tudjuk, hogy mennyi idővel Imre halála után hozta meg István király az utódlásról szóló döntést. E döntés ellen protestálhatott Vazul, és tettének megtorlása lehetett a végső késztetés a menekülésre. Az eseményt mérlegelve a menekülést az 1032. évhez köthetőnek gondoljuk. Vazul fiai Oldřich cseh uralkodó udvarában találkozhattak a Bezprym elől odamenekült Mieszkóval. A Mieszkóval történtek, illetve 1033-ban Oldřich eltávolítása és a viszszerterő Jaromír uralma kaotikus állapotot teremtettek a cseh dinasztia központjában. Valószínű, hogy a három fivér 1033-ban a lengyel földre visszerterő Mieszkóval indult tovább.⁶²

Nehéz megítélni, hogy Mieszko 1034. évi halála mennyire teremtett kedvezőtlen helyzetet a Vazul-fiak számára. Vállalhattak szolgálatot Kázmér és anyja, a német Richeza udvarában. Béla esetében ez bizonyosan így történt. Levente és András 1034 nyarán indulhattak Kijev felé. Ezt a szituációt írja le a krónikakompozíció fentebb elemzett 80. fejezete. *„Miután engedélyt kaptak a fejedelemtől, fivérüket, Bélát otthagyván Lodomeria királyához mentek, de az nem fogadta be őket. Nem volt hova lehajtani a fejüket, így a kumánokhoz mentek. A kumánok, látván, hogy kivételes emberek, azt gondolták, hogy földjük kikémlelésére jöttek; és ha egy magyar fogoly rájuk nem ismer, valóban megölték volna őket. Ezért egy ideig ott tartották őket. Innen aztán továbbmentek Rusziába.”*⁶³

59 A Szent Szófia-székesegyház 1037–1047/48 között épült. Poppe, 1982. 15–66.

60 Franklin–Shepard, 1996. 209–217.

61 Бибииков, 2004. 424–427. (Михаил Пселл: Хронография), 436. (Ioannes Scylitzes, Иоанн Скилица), 500. (Иоанн Зонара, Зонарас); Древняя Русь в свете зарубежных источников, 2003. 127–132.

62 Így látja Kristó Gyula is. Kristó, 2000a. 12.

63 A magyar fordítást lásd: *Képes krónika*, 1986. 106. *„Displicuit autem Endre et Leuente, quod per Belam apud ducem Polonie quasi appendices degerent, dedignatique sunt occasione sui nominis in ducis curia permanere. Et accepta a duce licentia Bela fratre suo ibidem relicto euntes iverunt ad regem Lodomerie, qui ipsos non recepit. Cumque non haberent, ubi caput suum reclinarent, abinde ad Cumanos perrexerunt. Videntes autem ipsos Cumani optime personato, arbitratisunt, ut eorum terram advenissent explorare, et nisi captivus Hungarus illos cognovisset, revera occidissent, et sic postmodum aliquo tempore ipsos tenuerunt. Abhinc postea in Rusciam sunt profecti.”* *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* (cap. 80.). In: SRH I. 336.

Úgy véljük, hogy az idézett történet tévedései ellenére (például: Lodomeria = volhíniai Vlagyimir későbbi kialakulása, a kunok csak 1055 után jelennek meg a térségben) tartalmaz valós elemeket. Amennyiben András és Levente Mieszko halála után hagyták el a lengyel fejedelmi udvart, Kijev felé haladva arra a területre jutottak, amely már a besenyők (és nem a kunok) ellenőrzése alatt állt (lehetett a későbbi Lodomeria része). Az 1034–1036 közötti időszakban különösen gyakoriak voltak a besenyő–Rusz konfliktusok.⁶⁴ Az idézett forrás alapján Nazarenko is azt feltételezi, hogy András és Levente a sztyeppe felé vették útjukat. További fejtegetése – miszerint onnan Bölcs Jaroszlav hívta volna őket, mivel németellenes politikájába illettek – felettébb hipotetikus elképzelés, sok ötletszerű elemet tartalmaz, amivel nem tudunk egyetérteni.⁶⁵

Úgy véljük, András és Levente az 1034–1036 közötti Rusz–besenyő harcok közepette kerülhettek Jaroszlav udvarába. Jaroszlav a következő években a litvánok és a mazóviai fejedelmek ellen viselt hadat, ezután szerveződött a Konstantinápoly elleni hadjárat. Bölcs Jaroszlav udvarában sok helyről összesereglett harcos szolgált.⁶⁶ Közéjük kerülve Andrásnak és Leventének alkalma lehetett kitűnni, a házasságot figyelembe véve ez Andrásnak sikerült.

Jaroszlav házasságpolitikája

Jaroszlav diplomáciai kapcsolatokat építő tudatos házasságpolitikájának első jele az volt, amikor egyik hűgát Kázmér lengyel fejedelemhez adta feleségül.⁶⁷ Ez a házasság 1039 körül kötött, és Kázmér érdekében vezette hadait Jaroszlav a mazóviai fejedelem ellen 1041-ben. Az Altaichi Évkönyvek szerint a következő évben (1043) Jaroszlav követeket küldött a német-római császárhoz: „*Legati quoque Rusorum magna dona tulerunt, sed maiora recipiens abierunt.*”⁶⁸ Ennél bővebben ad hírt erről Lambertus Hersfeldensis, aki szerint 1042 karácsonyán a Goslarban tartózkodó megözvegyült III. Henrik német-római királynak a Rusz követei Jaroszlav leányát ajánlották feleségnek – sikertelenül: „*quia de filia regis sui, quam regi Heinricho nupturam speraverunt, certum repudium reportabant.*”⁶⁹ Az 1040-es évek elején figyelhető meg Jaroszlav diplomáciai aktivitása, amelynek a dinasztikus házasságok létrehozása volt a célja.⁷⁰ A császári udvarban tett sikertelen követség után Ja-

64 Franklin–Shepard, 1996. 188.; PVL I. 84.

65 Назаренко, 2001. 268–281.

66 Lübke, 2001. 298–324.

67 Hellmann, 1962. 19. A források Jaroszlav leánytestvéréről beszélnek. Tekintetbe véve, hogy apjuk 1015-ben meghalt, ha valóban a testvéréről van szó, akkor az 1039 körüli házasságkötéskor 24 éves lehetett, ami a középkori viszonyok között szokatlan, hacsak a „sistra” (сестра), illetve a „soror” nem tágabb értelemben vett nőrokonát jelenti. Vö. Font, 1998. 43.

68 *Annales Altahenses Maiores*, 32.

69 Lambertus Hersfeldensis az eseményt 1043-ra datálja. „*Rex incarnationem Domini Goslariae... Ibi inter diversarum provinciarum legatos legati Ruscorum tristes redierunt, quia filia regis sui, quam regi heinrico nupturam speraverant, certum repudium reportabant.*” Lambertus Hersfeldensis, 58.

70 Hellmann, 1962. 7–25.

roszlavnak Szvjatoszlav nevű fia Henrik Oda nevű unokahúgát vette feleségül, 1044-ben pedig egyik leánya norvég királyné lett.⁷¹ Rangos házasságot kötött Vsevolod nevű fia, aki a Rusz és Bizánc közötti háborút követő béke nyomán Konsztantinosz Monomakhosz császár leányát vette feleségül (1046).

Hellmann emiatt datálta 1046-ra András és Anasztázia házasságát.⁷² Kétségtelen, az 1046. évet indokolja András hazatérésének dátuma, de ha figyelemmel vagyunk arra, hogy a lengyel Kázmér és Jaroszlav leányának házassága mellett Jaroszlav Izjaszlav nevű fia Kázmérnak Gertrúd nevű nővérét vette feleségül,⁷³ akkor Jaroszlavnak érdeklődése a nyugati szomszédság iránt nem nevezhető esetlegesnek. Úgy véljük, arra nem figyelt kellőképpen a kutatás, hogy Jaroszlav és Kázmér két házassággal is megerősített kapcsolata – és Jaroszlav Kázmér érdekében vezetett hadjáratai – nyomán a két fejedelmi udvar alaposabb információval is rendelkezett egymásról. Márpedig Kázmér udvarában élt Béla herceg, Kázmér másik leánytestvérének férje, ami Béla és Jaroszlav között is – ha nem is közeli, de egyfajta – rokoni kapcsolatot eredményezett. Ez pedig a kijevi udvarban élő András és Levente presztízsét mindenképpen emelte. Emiatt nem állja meg a helyét az az elképzelés, hogy András nem kerülhetett be Jaroszlav családjába 1046-nál korábban.

Levente és András érdemeket szerezhetek már 1036-ban, Jaroszlavnak a bessenyők felett aratott győzelme idején. Valószínű, hogy ezt követték újabb érdemek a Bizánc elleni hadjáratban. Úgy véljük, András és Anasztázia házasságára 1043 körül került sor, amikor Jaroszlav intenzíven foglalkozott gyermekeinek házasságkötésével. 1043–1044 körül a magyarországi viszonyok is utalhattak már arra, hogy Andrásnak reménye lehet a királyság megszerzésére. Jaroszlav Goslarban járt követői értesülhettek Aba Sámuel sikertelen békekötési kísérletéről (*pacem suppliciter orant*).⁷⁴ Kérdés továbbá, hogy miért nem az idősebb Levente került ebbe a helyzetbe. Róla egyetlen adatunk, hogy az 1046. évi visszatérés után rövidesen meghalt, és pogány módra temették el: „*Et quia ipse Leuente catholice non vixit, ideo circa villam Toxun ultra Danubium est sepultus... more paganismo.*”⁷⁵ Talán a pogánysághoz való ragaszkodása szorította háttérbe a fiatalabb Andrással szemben.

A kijevi udvarban töltött idő hatása

András házassága nem történhetett meg a kereszténység felvétele nélkül. András a keresztségben kapta nevét (pogány nevét nem ismerjük), ami a kijevi megkeresztelkedésről tanúskodik. Az András név a magyar nyelvben kettős alakban maradt fenn: András és Endre. Az előbbi forma a latin kereszténységben használatos Andreas magyarított változata; míg az Endre a keleti szláv alakból (Andrej) vezethető le. A szláv Andrej szókezdő „a”-ja nem ajakkerekítéssel képzett, így a magyarban „e”-vé

71 Uo. 21.

72 Uo.

73 Uo.

74 Lambertus Hersfedensis, 58.

75 *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* (cap. 86.). In: SRH I. 344.

alakult, a szóvégi „j” pedig lekopott.⁷⁶ A kezdeti két forma András/Endre azonos név magas és mélyhangrendű változataként párhuzamosan létezett, később a két nyelvi forma önálló személynévvé alakult. András névválasztása nem véletlen. A PVL fiktív hagyománya szerint András apostol Kijev környékén térített.⁷⁷ András apostol ruszbeli népszerűsége minden bizonnyal bizánci hagyományokon alapul, melyek szerint András apostolnak olyan szerepet tulajdonítanak a bizánci egyház megteremtésében, amelyet Szent Péternek a római egyház. András kultuszának ruszbeli elterjedéséről árulkodik a név népszerűsége. A Kijev körüli térítés mítosza a kijevi nagyfejedelem környezetében keletkezhetett, ahol a Bölcs Jaroszlav által a metropolita székebe ültetett Ilarion (1051–1054) Kijevnek Konstantinápolyval való egyenrangúságát fejtette ki az „Elbeszélés a Törvényről és a Kegyelemről” című munkájában Vlagyimir fejedelem dicsőítése során.⁷⁸

A kijevi nagyfejedelemmel való békekötés Bizánc számára fontos lehetett, hiszen a béke szilárdságát egy rangos házasság garantálta Konsztantinosz Monomakhosz családjából. Ebből a házasságból született Vlagyimir Monomah,⁷⁹ aki anyja származása miatt kapta ezt a melléknevet. Feltételezzük, hogy András a hadjáratban részt vett, és a császári udvarral is kapcsolatba kerülhetett. Ez még inkább érthetővé tenné András királysága idején az úgynevezett Monomah-korona Magyarországra kerülését.⁸⁰ A ménfői csata után (1044) III. Henrik császár István király koronáját visszaküldte a pápai udvarba mint istenítélettel megszerzett hatalmi jelvényt.⁸¹ A császári támogatást élvező Péter királyt távozásra kényszerítve⁸² Andrásnak meg kellett teremtenie a maga hatalmi szimbólumait, ami a függetlenségét is kifejezte. Emiatt kérhette a bizánci koronát. Természetesen ehhez a lehetőség korábbi bizánci kapcsolat nélkül is fennállt, de előzmények birtokában a siker valószínűbb.⁸³ András koronázására csak 1047-ben került sor Fehérváron, a pogánylázadást túlélte három püspök közreműködésével.⁸⁴ Makk Ferenc szerint a korona elfogadása egy laza függés vállalását is jelentette.⁸⁵

Ahogy a magyar krónika hírül adja, 1046-ban András és Levente – a Jaroszlavtól kapott – kíséretükkel érkeztek Magyarországra, de e kíséret létszámára, eredetére nézve semmi információnk nincs. Valószínűleg nem jelentős létszámú kíséretről lehetett szó, hiszen a magyarországi előkelőkre támaszkodva szilárdították meg hatalmukat az országban. A kíséret etnikai összetétele pedig a Kijevi Rusz

76 H. Tóth, 1981. 64.

77 Podskalsky, 1982. 11–13.; Fennell, 1995. 20–21.

78 Podskalsky, 1982. 84–86.; Vodoff, 1988. 111–113.; Müller, 1962. – A „Törvény” és a „Kegyelem” szavak az „Őszövetség” és az „Újszövetség” jelentést is hordozzák.

79 Рапов, 1977. 137–138.

80 Vajay, 1974. 343–345.; Makk, 1998. 129.

81 Gerics, 1980. 121.

82 *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* (cap. 85.). In: SRH I. 342–343.

83 Olajos, 1998. 215–222.; Olajos, 1999. 85–95.

84 A koronázásra: *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* (cap. 86.). In: SRH I. 343. A koronázás idejére: Makk, 1998. 127–142. Arra nincs adat, hogy milyen koronával történt. Font, 2005b. 145.

85 Makk, 1998. 129.

fejedelmének kíséretéhez lehetett hasonló.⁸⁶ Az 1990-es évek elején fellelt bizánci forrás alapján mutatott rá Olajos Teréz arra, hogy Konsztantinosz Monomakhosz császár és András király között katonai együttműködés is fennállt. Olajos feltételezi, hogy Andrást bizánci had is segítette, amit később a Calabriában felbukkanó magyar sereggel viszonzott.⁸⁷

Anasztázia királyné magyarországi befolyását gyermekeinek névadása mutatja. Mind a Salamon, mind a Dávid szokatlan név az Arpádok nemzetségében. A Kijevi Ruszban a Dávid név gyakori lett, a Salamon nem; de az Ószövetség bölcs uralkodójára való hivatkozással több műben is találkozunk. Abban az udvari környezetben, amelyben András és Levente forgott, Ilarion metropolita – korábban a nagyfejedelem udvari papja – gondolatai népszerűek voltak. Az „Elbeszélés a Törvényről és a Kegyelemről” címet viselő munkáját minden bizonnyal a metropolitává tétele előtt írta. Ilarion ebben kifejti, hogy az újonnan megkeresztelkedett népek uralkodói az Ószövetség nagy királyaihoz, Dávidhoz és Salamonhoz hasonló tettet vittek végbe. Ez pedig egyenrangúvá teszi őket a császárokkal.⁸⁸ Nem lehetett véletlen az sem, hogy Jaroszlav nagyfejedelem a „Bölcs” melléknevet kapta.⁸⁹

A kijevi udvar hatása érződött Magyarországon a bizánci rítusú monostorok, például Visegrád, Pentele (Panteleimon) monostorai alapításában és a tihanyi bencések mellett élő remeték támogatásában.⁹⁰ Andrást az általa alapított tihanyi monostorban temették el.⁹¹

András király gyermekei

András idősebb fia, Salamon, magyar király (1063–1074) lett. Anasztázia királynét ott látjuk később is a politikai élet szereplői között, amikor 1063-ban fiát a császár segítségével az ország trónjára ültették.⁹² A fiatalabb fiúról, Dávidról keveset tudunk, a tihanyi monostor alapítóleveléből ismerjük.⁹³ Leánya, Adelhaid 1057 körül lett Vratislav cseh herceg (később király) felesége. Vratislav apja halála után a morva hercegséget uralta, míg bátyja, Spytihněv a prágai székhelyen uralkodott. Vratislavnak a magyar király leányával kötött házassága, amely a német-

86 *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* (cap. 86.) In: SRH I. 343–344.; Font, 1999. 27–30.

87 Olajos, 1999. 89–90.

88 A „Kijev – új Jeruzsálem” gondolat 11. századi megfogalmazása mellett érvel Данилевский, 1999. 63–68.

89 Franklin–Shepard, 1996. 209–217.

90 *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* (cap. 88.). In: SRH I. 345.; DHA I. 149–152.; Font, 2012. 146–147.

91 Uzsoki, 1984. 145–188.

92 Font, 2005b. 147. Az a történet, mely szerint Salamon 1063. évi koronázásakor Anasztázia királyné „Attila kardját” ajándékozta volna Ottó bajor hercegnek, Hermann Korner (1365–1438) *Chronica novella* című világhírnévkijéből származik (*Catalogus fontium Historiae Hungariae*, II. 1156.). A történet hitelessége ellen szól a hibás datálás (1071!) és az a körülmény, hogy maga a szöveg utal forrására, a Gótok történetére. Az 1435 körül keletkezett *Chronica novella* szerkezetére lásd: *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, 2010. 977–978.

93 DHA I. 149.

magyar békekötés részeként is értelmezhető, erősítette pozícióját. A házasság idejéből következően Adelhaid 1043–1044 körül születhetett, mivel a házasságkötéskor nagyon fiatal volt.⁹⁴ Életkorát tekintve András és Anasztázia első gyermeke lehetett, aki még Kijevben látta meg a napvilágot. Vajay kételkedése a névadást illetően jogos, hiszen ha a királyné befolyása érvényesült a fiúk névadása esetében, a leányuknál miért nem? Nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy születésekor más nevet kaphatott.

Az Adelhaid név más esetekben is okozott problémát. A Magyar–lengyel krónika Géza fejedelemnek egy Adelhaid nevű lengyel feleségéről ír,⁹⁵ de a magyar kutatásban ennek csak Vajay adott hitelt.⁹⁶ A Magyar–lengyel krónika kései kompiláció számos tévedéssel. Az Adelhaid név ebben az időben gyakori volt, egy lengyel hercegnővel kötött házasság pedig nagy valószínűséggel I. Béla király lengyel házasságának hagyományát kapcsolhatta ide. A Piastok lengyel genealógiája szerint Béla lengyel feleségének neve ismeretlen.⁹⁷ Kétségtelen, hogy a német rokonság miatt az Adelhaid név sokkal inkább illeszkedne Béla családjába, mint az Eufémia, ezen a néven több Rurikida hercegnőt ismerünk.⁹⁸ A 11. század végén Ottó morva herceg feleségeként ismert Eufémia, akit a magyar szakirodalom Wertner nyomán Béla leányának tart,⁹⁹ valójában András leánya volt, amint erre a lengyel kutatás – Vajaynál korábban – rámutatott.¹⁰⁰

A krónikakompozíció hírt ad Andrásnak egy György nevű fiáról: „*De concubine autem, quam habuit de villa Moroth, genuit Georgium*”,¹⁰¹ akiről ez az egyetlen adatunk maradt fenn. A *concupina* lehet András hercegi, pogány életszakaszából, de lehet a házasság mellett létező kapcsolat is, erre is vannak példák, különösen a kereszténység korai szakaszából. Egyetlen adat György létezéséről nem indokolja András király újabb házasságának és ismeretlen feleségének feltételezését. Vajay hipotézise hibás kiindulóponton épül. Vajay hitelt adott a Forssmann genealógiai táblázatán feltüntetett adatnak, amely András és Anasztázia házasságát 1050-re datálja, de nem jelöli, hogy az évszám Długosz 15. század végi tudósításán alapul. Długosz adatai számos helyen bizonyíthatóan pontatlanok,¹⁰² úgy véljük, a pontatlanság esetünkben is igazolható.

94 Žemlička, 1997. 82.

95 A legújabb szövegkiadása: Homza, 2009. 132., 134. A forráskritikára lásd: Karácsonyi, 1964. 3–63.

96 Vajay, 1967. 63–100.

97 Jasiński, 1992. 147–151.; Kersken, 2012. 248.

98 Lásd például Könyves Kálmán második feleségét: PVL I. 195.

99 Wertner, 1892. 167–168.; KMTL, 1994. 92. (Kristó Gyula–Makk Ferenc); Zsoldos, 1997. 254.

100 Jasiński, 1992. 151. 21. j.

101 *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* (cap. 88.). In: SRH I. 345.

102 Például Bölc Jaroszlav halálát 1051-re datálja 1054 helyett. Długosz, Lib. III. 63.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Adam von Bremen

Adam von Bremen: *Hamburgische Kirchengeschichte (Magistri Adam Bremensis Gesta Hamburgensis ecclesiae pontificum)*. Bd. 2. Hrsg. v. Schmeidler, Bernhard. Hannover, 1993. (Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi. = MGH SRG 2.)

Annales Altahenses Maiores

Annales Altahenses Maiores. Hrsg. v. Oefele, Edmundus F. Hannover, 1979. (MGH SRG 4.)

Annales Hildesheimenses

Annales Hildesheimenses. Hrsg. v. Watz, Georg. Hannover, 1990. (MGH SRG 8.)

Библиков

2004 Библиков, Михаил В.: *Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси*. Том I. *Нарративные памятники*. Москва, 2004.

Catalogus fontium Historiae Hungariae

Catalogus fontium Historiae Hungariae. I–III. Ed.: Gombos F. Albin. Bp., 1937–1938.

Chronici Hungarici compositio saeculi XIV

Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Alexander Domanovszky. In: *SRH* I. 195–505.

Chronicon Zagradiense

Chronicon Zagradiense. Cum textu *Chronici Varadiensis* collatum. Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit E. Szentpétery. In: *SRH* I. 203–215.

Cosmas

Cosmae Pragensis: Chronica Boemorum = Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag. Hrsg. v. Bretholz, Berthold. München, 1995. (MGH SRG Nova Series, 2.)

DHA

Diplomata Hungariae Antiquissima. I. (1000–1131) Ed. Györffy, Georgius. Budapestini, 1992.

Długosz

Długosz Ioannis: *Długossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber tertius (1039–1081)*. Ed.: Plezia, Marian. Varsaviae, 1970.

Древняя Русь в свете зарубежных источников

Древняя Русь в свете зарубежных источников. Под ред. Мельниковой, Еленой А. Москва, 2003.

Gallus

Gesta Principum Polonorum. Translated and annotated by Knoll, Paul W.–Schaer, Frank. Bp., 2003. (Central European Medieval Texts, 3.)

Képes Krónika

Képes krónika. Ford. Bellus Ibolya. Bp., 1986.

Lambertius Hersfeldensis

Lamberti Hersfeldensis Opera. Ed.: Holder-Egger, Oswaldus. Hannover, 1984. (MGH SRG 38.)

Legenda a Hartvico conscripta

Legenda a Hartvico conscripta. Praefata est, textum recensuit, annotationibus instruxit Emma Bartoniek. In: *SRH* II. 401–440.

Legenda maior Sancti Stephani regis

Legenda maior Sancti Stephani regis. Praefata est, textum recensuit, annotationibus instruxit Emma Bartoniek. In: *SRH* II. 377–392.

Legenda minor Sancti Stephani regis

Legenda minor Sancti Stephani regis. Praefata est, textum recensuit, annotationibus instruxit Emma Bartoniek. In: *SRH* II. 393–400.

PVL

Повесть временных лет. Том I. Лихачев, Дмитрий С.–Романов, Борис: *Текст и перевод*. А. Том II. Лихачев, Дмитрий С.: *Примечания, статьи, комментарии*. Ред.: Адрианова-Перетц, Варвара П. Москва, 1950.

Regesta Imperii

Böhmer, Johann Friedrich: *Regesta Imperii*. 3. *Salisches Haus, 1024–1125*. 1. T. 1024–1056. 1. Abt. *Die Regesten des Kaiserreiches unter Konrad II, 1024–1039*. Graz, 1951.

Régmúlt idők elbeszélése

Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája. Ford.: Ferencz István. Szerk.: Balogh László–Kovács Szilvia. Bp., 2015. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 30.)

SRH

Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Vol. I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Bp., 1937–1938.

Závodszyky

1904 Závodszyky Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Bp., 1904.

2. Szakirodalom

Bagi

2010 Bagi Dániel: Béla és a pomerán. Megjegyzések a XIV. századi krónikakompozíció 79. fejezetéhez. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. Szerk.: Fedeles Tamás–Font Márta–Kiss Gergely. Pécs, 2010. 295–305.

Данилевский

1999 Данилевский, Игорь Н.: Мог ли Киев Ярослава Мудрого быть Новым Иерусалимом? In: *The Place of Russia in Europe*. Ed.: Szvák, Gyula. Bp., 1999. (Ruszisztikai könyvek, V.) 63–68.

Encyclopedia of the Medieval Chronicle

2010 *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*. Vol. 2. J–Z. Ed.: Dunphy, Graeme. Leiden, 2010.

Fennell

1995 Fennell, John: *A History of the Russian Church to 1448*. New York–London, 1995.

Font

1996 Font Márta: Magyarok a „Poveszty vremennyh let”-ben. In: *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Szerk.: Lengvári István. Pécs, 1996. 39–51.

1998 Font Márta: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Bp., 1998.

1999 Font Márta: A (nagy)fejedelmi hatalom jellegéről. In: *Aetas*, 15. (1999) 3. sz. 22–33.

2005a Font Márta: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szeged, 2005. (Szegedi középkortörténeti könyvtár, 21.)

2005b Font Márta: *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században*. Bp., 2005.

2009 *Dinasztia, hatalom, egyház. A régiók formálódása Európa közepén 900–1453*. Szerk.: Font Márta. Pécs, 2009.

2012 Font, Márta: Lateiner und Orthodoxe: Völker und ihre Gewohnheiten. Das Beispiel des mittelalterlichen Königreichs Ungarn. In: *Rome, Constantinopel and Newly Converted Europe. Archeological and Historical Evidence*. Vol. I. Eds.: Salamon, Maciej-Woloszyn, Marcin–Musin, Alexander–Spehar, Perica. Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, 2012. 143–152.

Forssmann

1970 Forssmann, Julius: *Die Beziehungen altrussischer Fürstengeschlechter zu Westeuropa. Ein Beitrag zur Geschichte Ost- und Nordeuropas im Mittelalter*. Bern, 1970.

Franklin–Shepard

1996 Franklin, Simon–Shepard, Jonathan: *The Emergence of Rus 750–1200*. London, 1996.

Gerics

1980 Gerics József: Iudicium Dei a magyar állam XI. századi kapcsolataiban. In: *Athleta patriae. Szent László tanulmányok*. Szerk.: Mezey László. Bp., 1980. 111–134.

Györffy

1966 Györffy György: Egy krónikahely magyarázatához. In: *Történelmi Szemle*, 9. (1966) 1. sz. 25–35.

1977 Györffy György: *István király és műve*. Bp., 1977.

H. Tóth

1981 H. Tóth Imre: Adalékok a korai magyar–szláv egyházi és kulturális kapcsolatok kérdéséhez. In: *Fejezetek a korai magyar történelemből*. I. Szerk.: Kristó Gyula–Makk Ferenc. Bp., 1981. 55–71.

Hellmann

1962 Hellmann, Manfred: Die Heiratspolitik Jaroslavs der Weisen. In: *Forschungen zur ost-europäischen Geschichte*, 8. (1962) 7–25.

Hóman

1935 Hóman Bálint: *Magyar történet*. I. köt. Bp., 1935. (Reprint: Debrecen, 1990.)

Homza

2009 Homza, Martin: *Uhorsko–poľska kronika. Nedocenený prameň k dejinám strednej Európy*. Bratislava, 2009.

Jánosi

1996 Jánosi Monika: *Törvényalkotás a korai Árpád-korban*. Szeged, 1996. (Szegedi középkortörténeti könyvtár, 9.)

Jasiński

1992 Jasiński, Kazimierz: *Rodowód pierwszych Piastów*. Warszawa–Wrocław, 1992. 147–151.

Karácsonyi

1964 Karácsonyi Béla: Tanulmányok a Magyar–lengyel krónikáról. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, XVI. (1964) 3–63.

Kersken

2012 Kersken, Norbert: Gescheiterte politische Eheverbindungen im östlichen Europa. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk.: Bagi Dániel–Fedeles Tamás–Kiss Gergely. Pécs, 2012. 245–258.

KMTL

1994 Korai magyar történelmi lexikon. 9–14. század. Főszerk.: Kristó Gyula, szerk.: Engel Pál–Makk Ferenc. Bp., 1994.

Kovács

2014 Kovács Szilvia: *A kunok története a mongol hódításig*. Bp., 2014. (Magyar Őstörténelmi Könyvtár, 29.)

Kristó

1998 Kristó Gyula: *Magyarország története 895–1301*. Bp., 1998.

2000a Kristó Gyula: A magyarok és a lengyelek kapcsolatai a 10–12. században a források tükrében. In: *Történelmi Szemle*, 42. (2000) 1–2. sz. 1–18.

2000b Kristó Gyula: Merényletek Szent István ellen. In: Kristó Gyula: *Írások Szent Istvánról*. Szeged, 2000. 97–99.

Kristó–Makk

1972 Kristó Gyula–Makk Ferenc: Krónikáink keletkezéstörténetéhez. In: *Történelmi Szemle*, 15. (1972) 1–2. sz. 198–203.

1996 Kristó Gyula–Makk Ferenc: *Az Árpád-ház uralkodói*. Bp., 1996.

Lübke

2001 Lübke, Christian: *Fremde im östlichen Europa. Von Gesellschaften ohne Staat zu verstaatlichten Gesellschaften (9.–11. Jahrhundert)*. Köln–Weimar–Wien, 2001. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 23.)

Makk

1993 Makk Ferenc: *Magyar külpolitika 896–1196*. Szeged, 1993. (Szegedi középkortörténeti könyvtár, 2.)

1998 Makk Ferenc: Megjegyzések I. András történetéhez. In: Makk Ferenc: *A turulmadártól a kettőskeresztig*. Szeged, 1998. 127–142.

Müller

1962 Müller, Ludolf: *Des Metropolitens Ilarion Lobrede auf Vladimir den Heiligen und Glaubensbekenntnis*. Wiesbaden, 1962.

Назаренко

2001 Назаренко, Александр В.: Об одном эпизоде венгерской политики Ярослава Мудрого. In: *Норна у источника судьбы. Сборник статей в честь Елены Александровны Мельниковой*. Отв. ред.: Джаксон, Татьяна Н. Москва, 2001. 268–281.

Olajos

1998 Olajos Terézia: Egy felhasználatlan forráscsoport a 11. századi magyar–bizánci kapcsolatok történetéhez. In: *Századok*, 132. (1998) 1. sz. 215–222.

1999 Olajos, Thérèse: Contribution à l'histoire des rapports entre Constantin Monomaque et le roi hongrois André Ier. In: *Byzanz und Ostmitteleuropa 950–1453. Beiträge zu einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies, Copenhagen 1996*. Hrsg. v. Prinzig, Günter–Salamon, Maciej. Wiesbaden, 1999. 85–95.

Podskalsky

1982 Podskalsky, Gerhard: *Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus' (988–1237)*. München, 1982.

Poppe

1982 Poppe, Andrzej: The Building of the Church of St. Sophia in Kiev. In: Poppe, Andrzej: *The Rise of Christian Russia*. London, 1982. Nr. 4. 15–66.

Рапов

1977 Рапов, Олег М.: *Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в.* Москва, 1977.

Szczur

2002 Szczur, Stanisław: *Historia Polski. Średniowiecze*. Kraków, 2002.

Uzsoki

1984 Uzsoki András: I. András király sírja Tihanyban és a sírlap ikonográfiai vonatkozásai. In: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 17. (1984) 145–188.

Váczy

1940–1941 Váczy Péter: A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben. Forráskritikai tanulmány. In: *Levéltári Közlemények*, 18–19. (1940–1941) 304–338.

Vajay

1967 Vajay Szabolcs: Géza nagyfejedelem és családja. In: *Székesfehérvár évszázadai*. I. Az államalapítás kora. Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1967. 63–100.

1974 Vajay Szabolcs: Az Árpád-kor uralmi szimbolikája. In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Szerk.: Horváth János–Székely György. Bp., 1974. (Memoria saeculorum, 1.) 339–373.

1999 Vajay Szabolcs: Még egy királynénk? I. Endre első felesége. In: *Turul*, 72. (1999) 1–2. sz. 17–23.

Vodoff

1988 Vodoff, Vladimir: *Naissance de la chrétienté russe. La conversion du prince Vladimir de Kiev (988) et ses conséquences (XIe–XIIIe siècles)*. Paris, 1988.

Wertner

1982 Wertner Mór: *Az Árpádok családi története*. Nagy-Becskerek, 1892. (Reprint: 2010.)

Wolfram

2000 Wolfram, Herwig: *Konrad II. 990–1039. Kaiser dreier Reiche*. München, 2000.

Žemlička

1997 Žemlička, Josef: *Čechy v době knížecí (1034–1198)*. Praha, 1997.

Zsoldos

1997 Zsoldos Attila: *Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig*. Debrecen, 1997.

2005 Zsoldos Attila: *Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában*. Bp., 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 36.)

MÁRTA FONT

ANDREAS THE FIRST AND YAROSLAV THE WISE

The aim of this article is to define the exact date of the marriage between King Andreas I and the daughter of the Kievan Grand Prince. The question is difficult because there are no exact records either about the flight of Andreas and his brothers from Hungary, or their appearance in Kiev. Upon a careful analysis of the political circumstances in Bohemia and Cracow – the route from Hungary to Kiev – one can conclude that the arrival of Andreas in Kiev might be dated between the years 1034–1036, and the marriage to 1043. The paper also examines and rejects as scholarly unacceptable the hypothesis launched by Szabolcs Vajay about the earlier marriage of Andreas with an unknown princess.

A koronázási érme mint legitimációs médium a 18. századi Oroszországban

I. Katalin, Anna, Erzsébet és II. Katalin császárnők koronázási érmeinek ikonográfiai vizsgálata

A 18. századi orosz történelem egyik újszerű vonása az állam új megnevezése volt, amely az uralkodó hivatalos tituluszának megváltozásából eredt: az Orosz Cárságból (*Rosszijszkoje Carsztvo*) hivatalosan Összorosz Birodalom (*Vszjerosszijszkaja Imperija*) lett azáltal, hogy Péter 1721-ben felvette az Összorosz Császár (*Vszjerosszijszkij Imperator*) címet (a Nagy jelző és a Haza Atyja titulus mellett). A másik, ennél látványosabb újdonság az önálló női uralom megjelenése volt: „1725 és 1796 közt ugyanis, rövid időszakoktól – azaz II. Péter (1727–1730), VI. Iván (1740. október–1741. november), valamint III. Péter (1761. december–1762. június) uralkodásától – eltekintve, Oroszországot császárnők uralták.”¹ Az önálló női uralomhoz vezető út azzal vette kezdetét, hogy Nagy Péter 1724-ben saját kezűleg császárnővé koronázta második feleségét, Katalint, aki aztán Péter 1725-ös halála után I. Katalinként (1725–1727) foglalta el a trónt. Az uralkodó feleségének megkoronázása precedens nélküli esemény volt Oroszországban, amit éppen ezért egy grandiózus rézmetszettel, valamint koronázási érmékkel/zsetonokkal tettek publikussá. E médiumok egyúttal jól azonosítható legitimációs céllal is bírtak, melyek közül a koronázási érméknek kell nagyobb jelentőséget tulajdonítanunk, minthogy ikonográfiai programjuk – e médium természetéből adódóan – kevésbé volt bonyolult, mint a metszeteké, másrészt – értelemszerűen – nagyobb hatást is tudtak gyakorolni azoknál.²

Katalin 1724-es koronázásáról három ikonográfiailag különböző koronázási érme ismert számomra. Az első érme averse³ (1. kép)⁴ Pétert és Katalint ábrázolja

1 Wortman, 1995. 85–86.

2 A Nagy Péter uralkodása idején vert különböző (nem pénz) célú érmék (a koronázási érmék mellett voltak például győzelmeket megőrkítő érmék is) példányszáma a „néhány százastól a néhány ezres nagyságrendig terjedt”. Cracraft, 1997. 271. A koronázási érmék arany, ezüst és bronz változatban készültek, és a társadalmi rang szerint osztották szét azokat.

3 Az averse, az előlap, köznapi néven a „fej”, az érme azon oldala, amelyen az uralkodó képmása, vagy az állam címere, vagy az állam más megjelenítési módja található, míg a reverse, a hátlap, köznapi néven az „írás”, értelemszerűen a másik oldal, amely általában kevésbé jól definiálható.

4 A kép forrása: <http://www.sixbid.com/browse.html?auction=592&category=13217&lot=603108>. (Letöltés ideje: 2015. okt. 24.)

1. kép. Megkoronáztatott Moszkvában. Péter és Katalin a koronázási érmén (1724)

mint társuralkodókat, nevükkel és titulusaikkal (*Pjotr Imperator, Jekatyerina Imperatrix*), míg reverse a Katalint megkoronázó Pétert, a koronázás helyére utaló felirattal (*Megkoronáztatott Moszkvában*), illetve (alul) a koronázás évével (1724). Erről a koronázási érméről a következőket jegyzi meg James Cracraft a Péter alatt bekövetkezett ikonográfiai forradalomról írt monográfiájában: egyrészt hangsúlyozza a két személy római mintát követő öltözetét, másrészt a Péter általi koronázás kapcsán azt, hogy „láthatóan az utódlás volt ezáltal előkészítve, arra az esetre, ha Péter hirtelen felnőtt fiúörökös nélkül halna meg”.⁵

A második érme (2. kép)⁶ előlapján a *Kegyelem a Magasságostól* felirat olvasható, amely a képi ábrázolás magyarázatául szolgál: a felhőből (mennyből) ki jövő fénysugarak (az isteni kegyelem jeleként) egy koronára vetülnek rá, melynek formája megfelel annak az új, császári típusú – azaz zárt – koronának, amelyet Katalin 1724-es koronázására készíttetett Péter mint új regáliát, a Monomah-sapka helyett. Az üzenet tehát egyértelmű: Katalint az Égből koronázták meg. Az érme hátlapja pusztán a koronázás helyét és idejét rögzíti: *Katalin császárnő, megkoronáztatott Moszkvában, az 1724. évben*. Ez a koronázási érme egy további szempontból is figyelmet érdemel. Nevezetesen azért, mert a későbbi koronázások alkalmával, azaz 1730-ban, valamint 1742-ben, változatlan ikonográfiával adták ki, csak a reversen levő név és időpont volt más, az uralkodóváltásnak megfelelően. Éppen ezért ezt a változatot *standard koronázási érmének* hívom. Érdekes, hogy az érmén a korona ábrázolása változatlan maradt, annak ellenére, hogy Anna koronázására (1730) már egy új császári típusú koronát készítettek – mégpedig Katalin koronájá-

5 Cracraft, 1997. 271.

6 A kép forrása: http://www.mcsearch.info/search.html?search=&view_mode=0&c=8&a=677&l=&page=2. (Letöltés ideje: 2015. nov. 24.)

2. kép. Kegyelem a Magasságostól. Katalin koronázására készült érme (1724)

nak drágaköveit is felhasználva, így Katalin koronájának csak az abroncsa maradt ránk –, s aztán Erzsébet is ezzel a fejdíszsel koronázta meg önmagát (1742).

Miként lehet összeegyeztetni a két koronázási érme első látásra ellentmondó politikai üzenetét? Ehhez a harmadik koronázási érme (3. kép)⁷ aversén található felirat nyújt segítséget, mely így hangzik: *Istentől és a Császártól (От Бога и Императора)*. Ez a felirat egy emelvényre helyezett párnán lévő korona körül fut – az emelvény elején az *Emlékül*, alatta pedig az *Általános öröm* felirat látható –, s a képhez hasonlóan Katalinnak a moszkvai Uszpenszkij-székesegyházban történt koronázási ceremóniáját idézi: a korona ott is egy emelvényen pihent, mielőtt azt Péter a felesége fejére helyezte volna. Feofán Prokopovicsnak, Péter fő ideológusának koronázási szónoklata pedig pontosan az idézett felirat üzenetére épült: „*Feofán ugyanis többször kijelentette, hogy csakis Isten révén érthető meg egy ilyen merész lépés, mint ez a koronázás, csakis ő tehetta ezt meg. Isten és Nagy Péter.*”⁸ A felirat és a szónoklat iménti üzenetének értelmezéséhez a kulcs szintén magában a koronázási szónoklatban található, mégpedig Prokopovics következő kijelentésében: „*A cár szíve Isten kezében van.*”⁹ Ez a Bibliából származó sor a cárok isteni jogalapjának régi premisszája volt a 16. századtól kezdve, és olyan széles körben ismerték, hogy közmondásként tartották számon már a 17. században. Ebből az elvből táplálkozott az az ugyancsak közmondásként ismert meggyőződés is, hogy „*A cár akarata, Isten akarata.*” Az *Istentől és a Császártól* sor tehát e premisszák ismeretében nyeri el az értelmét.

7 A kép forrása: <http://www.sixbid.com/browse.html?auction=592&category=13217&lot=603087>. (Letöltés ideje: 2015. okt. 24.)

8 Marker, 2007. 198.

9 Uo. 199.

3. kép. Istentől és a Császártól. Katalin koronázására készült érme (1724)

Mivel Katalin 1724-es koronázásának legvalószínűbb magyarázata abban kereshető, hogy Péter őt akarta utódjául a trónon – ami, amint említettem, meg is történt 1725-ben, annak ellenére, hogy a koronázás után Katalin hűtlensége miatt Péternek más terve is volt az utódlás vonatkozásában, továbbá annak dacára, hogy Péter nem jelölte meg konkrétan és félreérthetetlenül, hogy ki kövesse őt a trónon¹⁰ –, így a koronázást úgy tekinthetjük, hogy az tulajdonképpen Péter 1722-es trónöröklési törvényének következménye volt. E rendelkezés szerint ugyanis az uralkodó, tetszése szerint, bárkit kijelölhetett utódjának az alkalmaság alapján.

A trónörökös személyének kijelölése a 16. század elejére a moszkvai uralkodók kizárólagos kompetenciájává vált: ebből a szemszögből nézve Péter rendelete mindössze törvénybe iktatta ezt a gyakorlatot, és nem állt olyan messze a moszkvai múlt hagyományaitól, amint azt általában vélik.¹¹ Ami azonban mindenképpen újdonság volt, az abban rejlett, hogy a *kijelölt örökös ezután elvileg bárki lehetett*: azaz egy olyan személy is, aki nem állt vérrokonságban a dinasztiaival, továbbá nemcsak férfi, mint ahogy az korábban mindig is történt a kötelező érvényű szokásjog szerint, hanem akár nő is, sőt – ad absurdum – nem ortodox hitű is, mint-hogy a rendelet nem tartalmazott felekezeti kikötést sem. E szemszögből nézve viszont Péter rendelete a hagyományokkal való világos szakítás volt, ugyanis a *vérségi leszármazás, a férfinem kizárólagossága, valamint az ortodoxia* elengedhetetlen legitimációs elvek voltak a Péter előtti moszkvai orosz uralkodók esetében.¹²

10 Uo. 174–175.

11 Sashalmi, 2013. 36–42.

12 A trónöröklés férfinemre történő korlátozása miatt hiúsult meg Nagy Péter féltestvérének, Szofjának a kísérlete is, hogy ne csak régensként (1682–1689), hanem saját jogán uralkodjon. Erre részletesen lásd: Sashalmi, 2013. 81–86.

Mindazonáltal az 1722-es trónöröklési rendelet igyekezett elrejtetni az utód-kijelölés törvénybe iktatásának újszerű (potenciális) következményeit, és a hagyomány köntösébe burkolni azt, mivel III. Iván 1498-as, illetve 1502-es döntéseit hozta fel precedensként. Ő ugyanis először legidősebb fiának, az 1490-ben elhunyt Ivánnak a fiát, Dmitrijt tette meg örökösének 1498-ban, majd négy év múlva revideálva ezt a döntését, III. Iván megfosztotta unokáját a trónutódlás jogától, s második házasságából született fiát, Vaszilijt (a későbbi III. Vaszilijt) jelölte ki örökösének. Péter 1722-es rendelete, persze, nem zárta ki azt, hogy az uralkodó a cári nemzetiségből jelöljön ki valakit, de a múlttal ellentétben a *normatív vérségi elv*, amely a *legidősebb életben levő fiú* utódlásában mutatkozott meg, többé már nem jelentett legitimációs alapot – ezt ugyanis teljesen felülírta az uralkodói akarat, amely független volt minden jogi korláttól.

Nem csoda, hogy Péter maga is szükségét érezte annak, hogy valamiféle bővebb igazolással rukkoljon elő a trónöröklési rendeletet megtámogatandó, azon példákra való hivatkozásokon kívül, amelyek magában a dokumentumban is szerepelnek (így például III. Iván döntései), mivel a rendelet megrázkódtatásként érte az alattvalókat.¹³ Ez a feladat Péter már említett fő ideológusára, Prokopovicsra várt, aki *Az uralkodó akaratának jogossága állama örökösének meghatározására* (1722) című értekezésében fejtette ki a trónöröklésről szóló rendelet apológiáját: nemcsak történelmi példákat, hanem a korabeli politikai gondolkodás kulcsfogalmait, így a szuverenitás fogalmát is segítségül hívva.¹⁴ Ez az írás lett a péteri korszak legfőbb politikai értekezése.

Ami Péter e rendeletének hatását illeti, annak legfőbb következménye a trónöröklés bizonytalansága volt 1797-ig, ami viszont melegágya lett az úgynevezett palotaforradalmaknak (1725–1762). Bármi volt is a trónra kerülő uralkodók jogigényének alapja, 1725 után a Nagy Péter által létrehozott gárdaezredeké volt a végső szó a trónutódlásban. Ez az eseménysor jól ismert a magyar nyelvű russzisztikai irodalomban is,¹⁵ így nem szükséges annak részleteit bemutatni. (Jelen írásban csak a legszükségesebb tények közlésére szorítkozom e tekintetben.)

Amikor Nagy Péter felesége, az írástudatlan Katalin 1725-ben elfoglalta a trónt, nem koronázták meg újra: így joggal gondolhatjuk, hogy a már említett 1724-es, Péter általi koronázást tekintették az uralkodás jogalapjának. Katalin koronázási manifesztuma valóban úgy tálalta trónra jutását, „mintha Péter jelölte volna ki őt utódnak, az 1722-es törvénnyel összhangban”,¹⁶ bár Péter nem hagyott hátra semmilyen erre vonatkozó iratot. Katalin trónra kerülése egyértelmű szakítás volt a múlttal: egyfelől női uralkodója lett Oroszországnak, először a történelmében, másfelől nem vérségi jogon nyerte el a trónt, hanem Péter újdonsült törvénye által. A törvény azonban – azáltal, hogy elvben megszüntette a dinasztikus jogot – legitimációs válságot okozott a trónutódlásban Péter halála után. Következésképp elengedhetlenné vált, hogy a trónt elfoglaló személy minél előbb szentesítse hatal-

13 Lentin, 1996. 17.

14 Sashalmi, 2013. 195–199.

15 Niederhauser, 1997. 254–259., 278–280., Részletesen: Bodnár, 2000. 11–46.

16 Lentin, 1967. 67.

mát. *Különösen fontos volt ez a precedens nélküli női uralom esetében.* A megoldást, ahogy arra Richard Wortman rámutatott, a koronázás jelentette: „A koronázás szentelte meg minden egyes császárnő jogigényét... Az uralom sürgős előfeltételének tekintették, és az erre való előkészületek rögtön megkezdődtek a hatalom megragadása után.”¹⁷ A 18. századi orosz koronázások ugyanis, „a tizenhatodik és tizenhetedik századi angol koronázásokhoz hasonlóan, a bizonytalan trónigényeket erősítették meg”, hangsúlyozza Wortman.¹⁸

A koronázás nemcsak szentesítette a hatalomra került személy pozícióját, de egyben a trónra támasztott igény világos kinyilatkoztatásaként is szolgált az alattvalók előtt. Ebben játszottak véleményem szerint nagy szerepet a koronázási érmék. A koronázási érmék kiadása, ami már régóta gyakorlat volt a nyugati keresztény kultúrkörben, 1724-ben kezdődött Oroszországban és a 18. században tradícióvá vált, sőt a 19. században is folytatódott. De míg 1724–1762 között a koronázási érmék a legitímáció kifejezésének fontos médiumai voltak, addig pusztán ceremonális jellegű dologgá váltak azt követően, hogy az öröklés stabilizálódott I. Pál 1797-es trónöröklési törvényével. Ez ugyanis hatályon kívül helyezte Péter 1722-es rendelkezését és visszaállította a vérségi elvet, de a moszkvai időkkel ellentétben, immár világosan szabályozta is azt: kimondta a férfi primogenitúra elvének olyan módon való alkalmazását, hogy nők csak férfiak hiányában jöhetnek számításba az öröklésben.

Bár a 18. századi koronázások jelentőségét már felismerte a szakirodalom (mint Wortman is), a koronázási érméknek a legitímációban betöltött kulcsszerepe mindmáig nem kapott figyelmet a nemzetközi russzisztikában. Ezt a hiátust igyekszik betölteni a jelen írás Katalin, valamint az őt követő három női uralkodó koronázási érméinek vizsgálatával.

Anna (Ivanovna) (1730–1740) koronázási érméje

Katalin halála után Péter Alekszejevics, Nagy Péter még csak 11 éves unokája került trónra II. Péterként (1727–1730). Ő ugyan Péter első házasságából származó, Alekszej nevű fiának gyermeke volt, de Alekszejt és utódait Péter 1718-ben törvényileg kizárta az öröklésből, majd Alekszejt magát összeesküvés vádjával halálra ítélték. A kizárás, valamint az 1722-es péteri trónöröklési rendelet által okozott legitímációs zavart jól mutatják azok a dokumentumok, amelyek II. Péter hatalomra jutását igyekeztek megalapozni.

II. Péter trónra lépési manifesztuma ugyan még arra hivatkozott, hogy őt Katalin – akit „szeretett nagyanyánk” néven említ a forrás, de aki valójában nem volt nagyanyja Péter Alekszejevicsnek – jelölte ki utódjául végrendeletében, mégpedig

17 Wortman, 1995. 89. Ehhez a megállapításhoz a következő lábjegyzetet fűzte Wortman: „Anna Ivanovna koronázása alig két hónappal trónra lépése után történt, Erzsébeté öt hónappal azután, II. Kataliné pedig három hónappal rá. Csak III. Péter halogatta azt, nem törődve Nagy Frigyes figyelmeztetésével, és már azelőtt megdöntötték hatalmát, hogy kitűzte volna koronázásának időpontját.” Wortman, 1995. 89. 18. lj. 18 Uo. 89.

„szeretett nagyapánk”, azaz Nagy Péter 1722-es rendeletének megfelelően.¹⁹ Érdekes, hogy „bizonyítékként a végrendeletet a hűségeskükhöz csatolták”.²⁰ Valamivel több mint két és fél hónap múlva azonban a kormányzást kezében tartó Legfelső Titkos Tanács rendeletben érvénytelenítette az 1722-es trónöröklési szabályozást, és az örökletes monarchia elvét állította vissza: az új értelmezés szerint II. Péter születése jogán nyerte el a trónt.²¹ Ugyanakkor a tanács eltörölte azokat a Nagy Péter által kiadott 1718-as manifesztumokat, amelyek sérelmesek voltak II. Péter apjára (Alekszej Petrovicsra), illetve nagyanyjára, Eudoxiára nézve.²²

További két és fél hónap elteltével az ifjú cár koronázását bejelentő manifesztum kinyilatkoztatta a trónöröklésre vonatkozó bevett moszkvai felfogást: az *Isten által kiválasztott dinasztiából származó személy vérségi jogát*. A manifesztum II. Pétert „igaz(i) és született uralkodónak” (*isztyinnij i prirodnij goszudar*) nevezte, ugyanakkor azt is kinyilatkoztatta, hogy „Isten annak adja az öröklést, akinek akarja”, és hogy II. Péter hatalma, „Isten által trónra emelt (*bogovencsannije*) elődei” példáját követve, magától a „Királyok Királyától származik”.²³ Mindez tehát a moszkvai hagyományok világos helyreállítása volt, mint ahogy a főváros visszavitele is Szentpétervárról Moszkvába.

II. Péter hirtelen halála után az Oroszországot kormányzó oligarchikus testület, a Legfelső Titkos Tanács, Nagy Péter unokahúgának, Anna Ivanovnáknak ajánlotta fel a trónt. Anna Ivanovna Nagy Péter féltestvérének, az 1696-ban elhunyt V. Ivánnak a lánya volt, akit a kurlandi herceghez adtak feleségül. A dinasztiával való közeli vérrokonság tehát – szemben Katalinnal – az időközben megözvegyült Anna esetében fennállt, viszont az említett tanács egy olyan feltételeket tartalmazó irat elfogadását szabta számára a trón elnyeréséhez, amely drasztikusan megnyirbálta volna Anna hatalmát, s az autokrácia helyett egy oligarchikus kormányzást jelentett volna. Ráadásul a feltételek végén egy ellenállási klauzula állt: „Ha pedig ezeket megszegném, akkor fosszanak meg Oroszország koronájától.”²⁴ Anna ugyan először aláírta ezt az iratot, de miután látta, hogy a nemesség többsége ellenzi a korlátozásokat, néhány hét után nyilvánosan összetépte a hatalmát korlátozó dokumentumot, helyreállítva az autokráciát. Nem véletlen, hogy ezt a teátrális aktust hamarosan követte Anna koronázása.

Koronázási érméjének (4. kép)²⁵ előlapján a császárnő képmása látható, a körfelirat pedig a titulusait sorolja fel: *I[sten] K[egyelméből] Egész Oroszország Császárnője és Autokratája (B[ozseju] M[ilosztyiju] Imperatrix i Szamogyerzsica Vszjerosszizskaja)*. A hátlapon levő felirat a legitimáció három forrását azonosítja: *Isten, a nemzetség és ezek által (Bogom, rodom i szimi)*.

19 Lentin, 1996. 68.; Whittaker, 2003. 67.

20 Whittaker, 2003. 68.

21 Lentin, 1996. 68.

22 Uo. 68., 116. 264. j.

23 Uo. 116. 264. j.

24 Анисимов, 1994. 181.

25 A kép forrása: <http://www.sixbid.com/browse.html?auction=592&category=13217&lot=603142>. (Letöltés ideje: 2015. okt. 24.)

4. kép. Isten, a nemzetség és ezek által. Anna koronázási érméje (1730)

Sokatmondó, hogy Anna koronázási albumának már az első oldalán – a koronázási album új műfaj volt Oroszországban, első ízben Anna esetében találkozunk vele – szerepel a legitimáció első két eleme, ahol Anna kijelentette: „Mindenkinek számára ismert, hogy *Isten kifürkészhetetlen irgalma* folytán miként léptünk az Összorosz Birodalom örökletes trónjára, és hogy minden alattvalónk hűségesküt tett nekünk, mint *igaz és született* autokratikus uralkodónak (*Isztyinnoj i Prirodnoj Szamogyerzsavnoj goszudarinye*).”²⁶ Azaz a koronázási album bevezetője tartalmazza azokat a kritériumokat, amelyek a *cárok isteni jogalapjának* lényegi összetevői voltak azokban az időkben, amikor az uralkodás még csak *kizárólag a férfinem privilégiuma volt*: nevezetesen az Isten által adott közvetlen hatalmat, amelyre az örökletes születés jogosít fel valakit, és aki ezáltal igaz, tehát valódi cár (azaz nem álcár). (Ezt állította helyre, amint láttuk, II. Péter is!)

A körülbelül 500 példányban készült koronázási albumban szerepel az eseményre kiadott koronázási érme rajza is, s az idézett felirat egyes elemeit az album külön, didaktikusan meg is magyarázza: *1. Minthogy nem más, mint Isten által adatott [értsd: a hatalom] (Jako nyi ot kogo, tokmo ot Boga). 2. A szülőkön keresztül való öröklés révén (Po naszlegyiju rogyityelej). 3. A Magasságostól kiérdemelt erények által.*²⁷

A koronázási érme reversének képi ábrázolása két, egymással összefüggő kérdést vet fel. Nevezetesen: *kikre, illetve mikre vonatkozik konkrétan a felirat utolsó eleme? Miként tükrözi az ábrázolás a hatalom Isten által adott voltát?* Az első kérdésre a választ nagyrészt az album magyarázata adja meg: a három nőalak ugyanis eszerint három erényt jelképez (melyeket egy-egy attribútum azonosít), ezek pedig

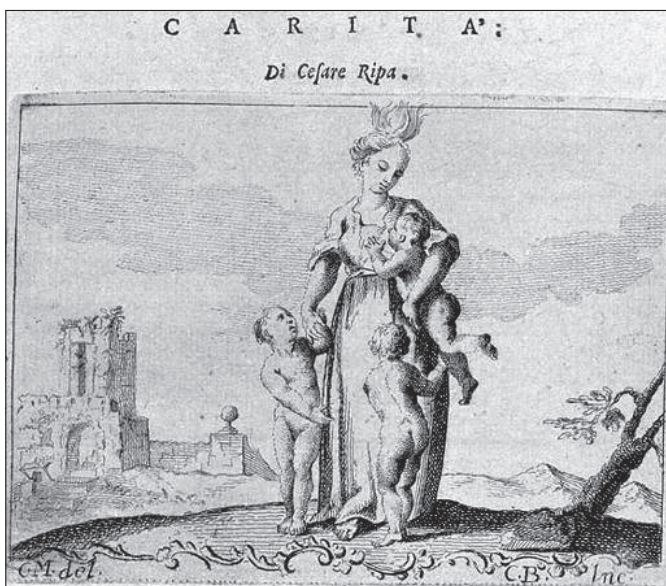
26 Описание, 1730. 1. (Kiemelés tőlem – S. E.)

27 Уо. 32.

a következők: bal oldalon a hit (kereszt), jobb oldalon a remény (horgony), középen a szeretet (egy kisgyermekkel a kezében és másik kettővel mellette).²⁸ Mind-egyik egy-egy regáliával iktatja be Annát: jogarral, országalmával és koronával.²⁹

Amit a magyarázat nem említ, az az, hogy ezek az erények a keresztény teológiai erények. A szeretetet jelképező nőalak nemcsak a központi helyet foglalja el az érmén (és annak rajzán az albumban), hanem magasabb is, mint a másik kettő, és ő helyezi a koronát Anna fejére. Úgy vélem, hogy nagy jelentősége van a szeretet kiemelt vizuális ábrázolásának. Ugyanis Szent Pál szerint a szeretet a legnagyobb a három teológiai erény közt, s e pozíciója a nyugati keresztény művészetben is tükröződött a késő középkorban.³⁰

A keresztény szimbolikában hagyományosan a kereszt, a horgony, a szív számít a hit, a remény, illetve a szeretet attribútumának, de az érmén a szív helyett egy gyermek van a nőalak kezében. A koronázási album szöveges része azonban – amint az imént láthattuk – még két gyermeket is említ a szeretetet jelképező nőalak mellett, de őket, érdekes módon, nem ábrázolja az albumban levő rajz sem.³¹ Honnan származik az a szimbolika, amely a szív helyett a gyermeke(ke)t használja a szeretet attribútumaként? Úgy vélem, hogy Cesare Ripa *Iconologia* című műve volt ennek a forrása. Ripa művének 1603-as kiadásában több variációt is ad a szeretet allegorikus ábrázolására: ezek egyikén, melyhez kép is társul (5. kép),³² egy

5. kép. Carità
(Cesare Ripa: *Iconologia*
című művéből)

28 Uo. 32.

29 Uo. 32.

30 Rubinstein, 1958. 185. 50. lj.

31 *Описание*, 1730. 33.

32 A kép forrása: http://www.corriere.it/gallery/cultura/06-2012/iconologia/1/iconologia_2049fea4-baa5-1e1-9945-4e6ccb7afcb5.shtml#1. (Letöltés ideje: 2015. okt. 25.)

6. kép. Szentháromság
(Andrej Rubljov ikonja)

nőalak három gyermekkel szerepel, míg egy másik leírásában mindössze egyetlen gyermeket említ Ripa, akita a nőalak bal karjában tart – ugyanúgy, mint ahogy az érmén és az albumban levő rajzon is látható.³³

Nézzük ezután a második kérdést a képi üzenet kapcsán: *Miként tükrözi az ábrázolás a hatalom Isten által adott voltát?* A három teológiai erény allegorikus ábrázolásának elrendezése nagyon hasonló a Szentháromság ortodox kánon szerinti, angyalok általi vizuális megjelenítéséhez, amint azt például Andrej Rubljov híres *Troica* ikonján láthatjuk (6. kép).³⁴ Ha tudjuk azt, hogy a nyugati keresztény szimbolikában szoros kapcsolat volt a Szentháromság dogmája és a három teológiai erény közt – „három lépcső vezet a templomban a szentélybe, ami a hit, remény, szeretet, vagy egyúttal a Szentháromság szimbóluma is”³⁵ –, és ehhez hozzávesszük azt a már említett ikonográfiát, hogy a szeretetet magasabban ábrázolja a nyugati keresztény művészet a másik két teológiai erénynél, akkor könnyen

³³ Ripa, 1997. 95–96.

³⁴ A kép forrása: http://www.pravmir.com/article_1224.html. (Letöltés ideje: 2015. okt. 25.)

³⁵ Brackney, 2010. 98.

érthetővé válik az áthallás ezen erények allegorikus ábrázolása és a Szentháromság ortodox ábrázolása közt. Egy ortodox szemlélő számára bizonyára a Szentháromsággal való asszociáció volt a legkézenfekvőbb, amikor a három nőalakot ilyen elrendezésben látta, ahol még az alakok beállítása is hasonló a Szentháromság ikon angyalaiéhoz. Úgy vélem tehát, hogy a koronázási érme reversén a Szentháromság kanonikus ortodox ábrázolását ötvözték a három teológiai erény nyugati, allegorikus ábrázolásával, amely megoldás valószínűleg abból az asszociációból táplálkozott, hogy a nyugati teológiában és szimbolikában szoros kapcsolat volt a három teológiai erény és a Szentháromság közt. Így az érme reverse azt sugallta, hogy Anna nemcsak az erényektől, hanem magától a Szentháromságtól kapta a hatalmat.

Anna 1731-ben visszaállította Nagy Péter 1722-es trónöröklési rendeletét, majd később erre hivatkozva jelölte ki örökösét is, oly módon, hogy a mindössze 13 éves unokahúgának, Anna Leopoldovának majdani utódjára ruházta a trónöröklés jogát: mégpedig úgy, hogy döntése idején unokahúga nemhogy állapotos nem volt, hanem még el sem volt jegyezve.³⁶ Anna halálakor (1740) Anna Leopoldovna csecsemő gyermekére, VI. Ivánra szállt a trón, de a vérségi elv alapján volt sokkal közelebbi leszármazott is, mégpedig Nagy Péter lánya, Erzsébet, s ő támogatóinak köszönhetően rövid időn belül megdöntötte VI. Iván és Anna Leopoldovna régens hatalmát.

Erzsébet (1741–1761) koronázási érméje

Erzsébet (azaz Jelizaveta Petrovna) Péter és Katalin lánya volt, aki legitimációjának felépítésében nagyban támaszkodott anyja örökségére: „Bár ritkán említik meg az irodalomban, de Erzsébet uralkodása során mindvégig újra és újra hangsúlyozta az anyai ági kapcsolatot, hogy anyja emlékét ápolja.”³⁷ Amikor Erzsébet a gárda segítségével megdöntötte a csecsemő VI. Iván és anyja uralmát (1741), az utána kiadott trónra lépési manifesztumban még nem tagadta VI. Iván vérségi jogát a trónra, de a hatalomváltást, eufemisztikusan, a *választás elvével igazolta*: nevezetesen azzal, hogy az alattvalók kérésére foglalta el a trónt, minthogy látta a nép szenvedéseit a régenség alatt, annak inkompetenciája miatt.³⁸ Miután azonban Erzsébet hatalma kezdett konszolidálódni a koronázással, a legitimációt immár a leszármazásra alapozta: „a Péterhez és Katalinhoz fűződő vérrokonságra” (*blizoszty po krovi*),³⁹ hasonlóan a koronázáskor elhangzott hálaadó szónoklathoz.⁴⁰

36 Dixon, 1999. 15.

37 Marker, 2007. 216.

38 Whittaker, 2003. 81.

39 Uo. 82–84.

40 Marker, 2007. 216.

7. kép. Az Isteni Gondviselés a hű alattvalók révén. Erzsébet koronázási érméje (1742)

Erzsébet koronázási érméjének (7. kép)⁴¹ aversén a császárnő arcképe látható, ugyanazokkal a titulussal, mint amelyek Annáén is szerepelnek. Amit fontos tudni a revers értelmezéséhez, az magának az államcsínynek a megkoreografálása. „Ugyanis 1741. november 24-ének éjszakáján, amikor Jelizaveta Petrovna carevna a Szent Katalin-napi istentiszteleten vett részt, jól tudta, amint térdelve imádkozott elhunyt anyja angyalához, hogy közben az az államcsíny zajlik, amely a következő napon a trónra segíti őt.”⁴² Erzsébet tehát az isteni gondviselést kérte, és kérése meghallgatásra talált...

Erzsébet 1742-es koronázási ceremóniája a múlttal való világos szakítás volt, ugyanis kivette a koronát a koronázást celebráló érsek kezéből, és saját kezűleg tette azt a fejére. A saját kezűleg való koronázást ugyanakkor szimbolikusan mintegy megelőlegezte a koronázási menet, amit Erzsébet koronázási albumából ismerünk: nevezetesen annak a négy boltíves kapunak a homlokzata, amelyek ikonográfiáját az album el is magyarázta, és amelyekről az album illusztrációkat is tartalmazott. „Az illusztrációk az ünneplés alapvető témáit sugallták, különösképpen azt a képet, hogy a császárnő népének Isten által kijelölt megmentője... A képek egyértelművé tették, hogy Erzsébet hatalma közvetlenül Istentől való, tehát semmiféle egyházi vagy emberi hatalom által nem közvetített. Az úgynevezett tveri kapu boltíve, ami nincs az illusztrációk közt, egy olyan mennyből kinyúló kezét ábrázolt, amely koronát helyez Erzsébet fejére.”⁴³

Richard Wortman megjegyezte, hogy az elv, amely szerint „az igazi szuverén a mennyből koronáztatik meg”, a koronázási érmén is megjelent: egy nőalak

41 A kép forrása: <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=333&lot=1896>. (Letöltés ideje: 2015. okt. 24.)

42 Marker, 2007. 214.

43 Wortman, 1995. 97.

képében „a Gondviselés alakja koronázza meg a császárnőt”.⁴⁴ Ezen túlmenően Wortman nem érinti az érme ikonográfiáját, amely azonban, a felirattal együtt, *Az Isteni Gondviselés a hű alattvalók révén (Promiszl Bozsij cserez vernih poddannih)* – amit Wortman szintén közöl –, bővebb elemzést kíván. *Miként lehet összeegyeztetni az isteni gondviselést és az alattvalók szerepét?* Úgy vélem, hogy amivel itt szembeesülünk, az nem más, mint az a gondolat, amely szerint Isten a népen keresztül cselekszik, és amely elképzelés a zavaros időszakban jelent meg Oroszországban, különösképpen Mihail Romanov úgynevezett megerősítő iratában (1613), amely Mihail trónra jutásának hivatalos – ha nem is valóságos – verziója volt. Eszerint Isten már a születéskor kijelölte őt a trónra, amikor pedig 1613-ban őrá esett az alattvalók választása, az nem volt más, mint az Isten által való kijelölés beteljesítése, e világi kinyilatkoztatása („Isten szava, a nép szava”), más szavakkal, az őt kiválasztó országos gyűlés résztvevői mindössze Isten akaratának eszközei voltak.⁴⁵

A koronázási érme feliratának közvetlen forrása azonban valószínűleg nem volt ilyen távoli: úgy gondolom, hogy abban a már említett munkában keresendő, amely Feofán Prokopovics nevéhez kötődik, és akinek tanítványai Erzsébet idején az ideológia fontos alakítói voltak. Ebben a műben a következő olvasható a hatalom eredetéről, illetve az istenkegyelmiségnek a népszuverenitáshoz való viszonyáról: „Illő azonban tudni, hogy a népakarat, mind a választómonarchiában, mind az örökletes monarchiában és a többi kormányzati formában is, *nem Isten valóságos gondviselése nélkül létezik (premudro gyejsztvujuscsu szmotrenyiju bozsiju)..., hanem isteni jeladás által mozgatva működik, ugyanis a Szentlélek tanítása világos, amint azt fentebb elegendően láttuk, hogy nincsen hatalom, csak Istentől.* Ily módon mind az alattvalók összes kötelezettsége az uralkodójuk iránt, mind az uralkodóé az alattvalói közből, nem egyedül a nép akaratából ered, hanem az isteni akaratból is.”⁴⁶

Az isteni gondviselés kifejezésnek ugyan itt egy másik változata szerepel (nem a *promiszl bozsij*, hanem a *szmotrenyije bozsije*), Erzsébet esetében pedig nem is magának a politikai kormányzatnak a kezdetéről volt szó, mint a műben, ez azonban a lényegen nem változtat: az államcsíny révén megvalósult uralkodóváltás ugyanis a *felirat és a képi ábrázolás fényében* úgy értelmezhető, hogy a „*hű alattvalók*”, azaz valójában a *gárda, az isteni gondviselés eszközei voltak.*

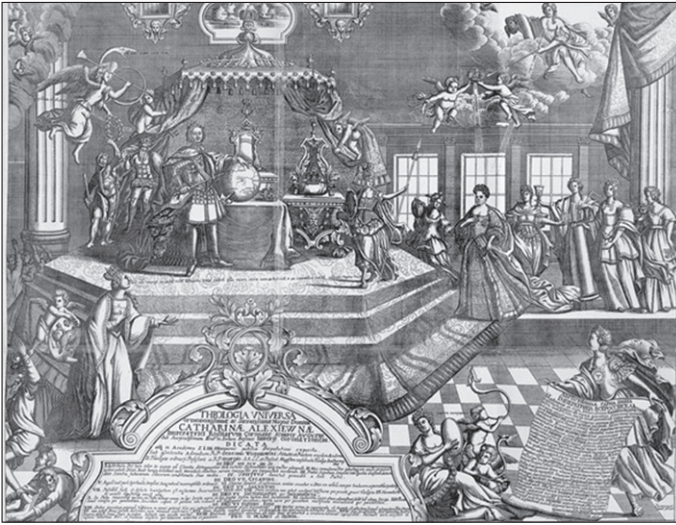
Erzsébet koronázási érméje ugyanakkor néhány olyan kódolt utalást is tartalmaz, ami a leszármazás jelentőségére utal, különösen az anyai ág vonatkozásában. Ha összehasonlítjuk az érmét azzal a metszettel (8. kép),⁴⁷ amely anyja, Katalin 1724-es koronázására készült, akkor a hasonlóságok szembetűnőek. Erzsébetet, mint ahogy Katalint is, a mennyből koronázzák meg: az előzőt az Isteni Gondviselés allegorikus nőalakja, az utóbbit egy felhőben levő azonosítatlan istennő, két angyal közvetítésével. Továbbá az érme jobb alsó részén egy pajzsot tartó nőalak látható, a pajzson az Orosz Birodalom címerével: a nőalak tehát Oroszország alle-

44 Uo. 97–98.

45 Sashalmi, 2013. 29.

46 Lentin, 1996. 208. (Kiemelés tőlem – S. E.)

47 A kép forrása: Sashalmi, 2013. 201.

8. kép.
Ivan Zubov konklúziója
Katalin koronázására

góriája. Hasonlóképpen, a metszet jobb alsó részén egy kibontott irattekercset hozó nőalakot láthatunk, a rajta levő írás pedig Katalinnak Oroszország érdekében végzett tetteit méltatja. Az érmén levő két oszlop szerepeltetése szintén fontos véleményem szerint. Az ábrázolás arra a két oszlopra emlékeztet, amely Péter személyes pecsétjén (9. kép)⁴⁸ látható. Ez a pecsétje 1714 óta biztosan használatban volt, de valószínűleg már 1710–1711-től is.⁴⁹

Összegezve: A koronázási érme nemcsak a közvetlenül Isten által adott hatalom elvét nyilatkoztatta ki az Isteni Gondviselés allegorikus alakja révén, hanem tükrözte Erzsébet körének azon törekvését is, hogy hangsúlyozza a trónhoz való jogát, mint Péter és Katalin lányának.

9. kép. Nagy Péter személyes pecsétje

48 A kép forrása: Sashalmi, 2013. 162.

49 Collis, 2011. 370.

II. Katalin (1762–1796) koronázási érméi

Erzsébetet az általa kijelölt unokaöcs, III. Péter követte a trónon, akinek rövid uralmát azonban saját felesége, Katalin döntötte meg, ugyancsak a gárda segítségével. Ami II. Katalin koronázási érméit illeti, ezekből három változat ismert számomra, melyekből az egyik az úgynevezett standard típus variációja (10. kép).⁵⁰ Ennek előlapján félkörben a felirat a következő: *A Haza iránti szeretetért (Za ljubov k Otyecsesztvu)*. Ez a képi ábrázolás abban különbözik a korábbi standardtól, hogy egy félkör alakú napkorongból áradnak a sugarak a koronára, a félkör felett pedig egy egyenlő oldalú háromszögben egy szem látható. Ez utóbbi, természetesen, a „mindent tudó, mindenütt jelen levő Istenet szimbolizálja”,⁵¹ a háromszög pedig a Szentháromságot. „A szem a háromszögben, amit egy kör fog körbe a belőle kiáradó fénysugarakkal, az egy Isten–Szentháromság végtelen szentségének kifejezésére szolgált.”⁵² A Szentháromság efféle ábrázolása, akár valamely említett elem elhagyásával, közhelynek számított a nyugati barokk művészetben, mind a templomokon belül, mind azokon kívül, és szorosan kötődött a közvetlenül Isten által adott uralkodói hatalom, az isteni jogalap eszméjéhez, Nagy Péter alatt pedig az orosz hatalmi ikonográfiában is megszokottá vált.⁵³

10. kép. A Haza iránti szeretetért. II. Katalin koronázására készült érme (1762)

50 A kép forrása: <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=397&lot=1139>. (Letöltés ideje: 2015. okt. 24.)

51 Ferguson, 1961. 47.

52 Uo. 1961. 47.

53 Sashalmi, 2013. 171.

11. kép. A Hit és a Haza megmentéséért. II. Katalin koronázására készült érme (1762)

Katalin második koronázási érméje sokkal kidolgozottabb (11. kép).⁵⁴ Averse az ismert modellt követi Katalin arcképével és titulusaival, míg reversén az egyes elemek Erzsébet koronázási érméjét idézik (két oszlop, a mennyből koronát lenyújtó szárnyas alak). Ez nem meglepő, ha tudjuk, hogy Katalin uralkodása több szempontból Erzsébet uralkodásának folytatása volt,⁵⁵ így például az uralkodói dicsőítés terén (lásd majd például a Minervához való hasonlítást). A felirat, *A Hit és a Haza megmentéséért* (*Za szpaszenyije Veri i Otyecsesztva*), a *Haza* (*Otyecsesztvo*) mint hivatkozási pont fontosságát mutatja. Az *otyecsesztvo*, mely attól fogva vált fontossá, hogy Nagy Péter 1721-ben felvette az *Otyec Otyecsesztva* (*Haza Atyja*) címet, Erzsébet alatt jött szélesebb körű használatba. Katalin pedig különös hangsúlyt helyezett arra, hogy magát a *Haza Anyja* (*Maty Otyecsesztva*) szerepében tüntesse fel: rendeleteinek indoklásában ugyanis állandó elem volt „az anyai gondoskodásra, a haza, valamint alattvalói jólétére való hivatkozás”.⁵⁶ Az érme reversén Katalin orosz nevének (Jekatyerina Alekszejevna) kezdőbetűi (Je. A.) szerepelnek egy ovális pajzsban, amit virágkoszorú övez. Ezt az Isteni Gondviselés már ismert alakja koronázza meg, míg a két egymással szemben álló nőalak, a feliratnak megfelelően, a Hit és a Haza allegóriája egy oltár két oldalán. Az előbbit a kezében tartott kereszt, míg az utóbbit a tőle jobbra levő, letett pajzsban levő orosz címer azonosítja.

A harmadik koronázási érme (12. kép)⁵⁷ előlapján Katalin látható mint Minerva, mellvértezett, babérkoszorúval övezett sisakkal, rajta tolldíszel, s a hagyó-

54 A kép forrása: <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=324&lot=24591>. (Letöltés ideje: 2015. okt. 24.)

55 Wortman, 1995. 109.

56 Schierle, 2007. 288.

57 A kép forrása: <http://www.historicalartmedals.com/MEDAL%20WEB%20ENTRIES/RUSSIA/IVANOV-CORONATION%20OF%20CATHERINE-BW223%20HIGH.htm>. (Letöltés ideje: 2015. okt. 24.)

12. kép. Katalin mint Minerva a koronázási érmén (1762)

mányos körfelirattal. A hátlapon alul, bal oldalon ülő nőalak maga Katalin, aki előtt térdre borulva egy másik nőalak látható, mégpedig Oroszország allegóriája, amely az őt támogató Szent Györggyel együtt egy párnán ajánlja fel a koronát és a jogart (tehát a hatalmat) Katalinnak, de ez a nőalak nem is Katalinra néz, hanem felfelé. A korona mögött jobb kezével felfelé mutató angyal látható, aki egy felette levő, felhőben ülő, jobb kezében jogart tartó nőalakra, az Isteni Gondviselés allegóriájára mutat. Legfelül a következő felirat olvasható: *Ebben van a te Megváltásod*. E feliratot nyilvánvalóan Oroszország vonatkozásában kell értelmezni: így érthető, hogy az Oroszországot megszemélyesítő nőalak felfelé tekint, mintegy az Isteni Gondviseléshez könyörögve. Alul nem a koronázás éve és napja van feltüntetve (a koronázás szeptember 22-én történt, amint az a másik két érmén látható), hanem az a dátum, amikor Katalin megdöntötte III. Péter hatalmát (1762. június 28-án).

Konklúzió

Anna Ivanovna uralkodásától kezdve a nőalakok dominánssá váltak a női uralkodók koronázási érméin, ami nem volt véletlen: a jelenség véleményem szerint a női uralom megjelenésének a következménye volt, és azt a célt szolgálta, hogy az adott személyt legitimálja a trónon. A nőalakok által történő koronázás (Anna esetében a szeretet allegóriája, Erzsébet és II. Katalin esetében pedig a mennyből lenyúló nőalak keze által), a saját jogon (azaz nem régensként) való női uralom legitimálása volt az ikonográfia eszközeivel. A női uralom újdonsága ugyanis megkövetelte, hogy átírják a moszkvai idők hagyományos, úgynevezett krisztocentrikus ideológiáját és ikonográfiáját, amely a cár és Krisztus közti párhuzamokra, áthallásokra épült.⁵⁸

58 Sashalmi, 2013. 32–34.

A krisztocentrikusságból, értelemszerűen, az is következett, hogy az uralkodáshoz való jog a férfinem genderspecifikuma volt.⁵⁹ Ezt kellett tehát megváltoztatni úgy, hogy az ikonográfia összhangban legyen az önálló női uralom gyakorlatával. Az isteni jogalap genderszempontról semleges szimbolikus megjelenítési formái (felhőből kiáradó napsugarak, háromszög a szemmel vagy anélkül), amelyek Nagy Péter alatt váltak általánossá 1700 után, továbbra is megmaradtak, amint azt a standard koronázási érme mutatja. Mindazonáltal szükséges volt az isteni akaratot úgy is megjeleníteni, hogy az alkalmas legyen a valóság, a női uralom saját jogon való legitimálására. Ezt pedig főként az Isteni Gondviselés nyugati ikonográfiából átvett, női alakban való allegorikus ábrázolásával oldották meg.

A női uralom és a nőalakokkal történő allegorikus ábrázolás egyúttal lehetőséget nyújtott arra is, hogy egyenesen a klasszikus mitológia nőalakjaival azonosítsák a császárnőket. A 18. század második felére „két istennővel azonosították gyakran a regnáló uralkodó alakját” Oroszországban: Dikével (az igazság görög istennőjével), de különösképpen Minervával.⁶⁰ Erzsébetet már az 1742-es koronázás alkalmával Minervaként illette egy vers,⁶¹ II. Katalin alatt pedig a Minervával való azonosítás egyenesen közhellyé vált: nem véletlenül, hiszen már a harmadik koronázási érme is ilyen színben tüntette fel őt.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

АНИСИМОВ

1994 Анисимов, Евгений Викторович: *Россия без Петра 1725–1740*. Санкт-Петербург, 1994.

Baehr

1991 Baehr, Stephen Lessing: *The Paradise Myth in Eighteenth-Century Russia*. Stanford, 1991.

Bodnár

2000 Bodnár Erzsébet: *Oroszország a 18–19. században*. Bp., 2000.

Brackney

2010 Brackney, William H.: *Studying Christianity*. London–New York, 2010.

Collis

2011 Collis, Robert: *The Petrine Instauration: Religion, Esotericism and Science at the Court of Peter the Great*. Leiden, 2011.

⁵⁹ Uo. 2013. 101–102.

⁶⁰ Baehr, 1991. 38.

⁶¹ Uo. 38., 206. 138. lj.

Cracraft

1997 Cracraft, James: *The Petrine Revolution in Russian Imagery*. Chicago–London, 1997.

Dixon

1999 Dixon, Simon: *The Modernisation of Russia. 1676–1825*. Cambridge, 1999.

Ferguson

1961 Ferguson, George: *Sign and Symbols in Christian Art*. Oxford, 1961.

Lentin

1996 Lentin, Antony: *Peter the Great: His Law on the Imperial Succession. The Official Commentary*. Oxford, 1996.

Marker

2007 Marker, Garry: *Imperial Saint: The Cult of St. Catherine and the Dawn of Female Rule in Russia*. De Kalb, 2007.

Niederhauser

1997 Niederhauser, Emil: A Pétervári Oroszország. In: Font Márta–Krausz Tamás–Niederhauser Emil–Szvák, Gyula: *Oroszország története*. Bp., 1997. 254–418.

Описание

1730 Описание коронации Ея Величества Императрицы и Самодержицы Всероссийской Анны Иоанновны, торжественно отправленной в Царствующем граде Москве, 28 апреля 1730 года. Москва, 1730.

Ripa

1997 Ripa, Cesare: *Iconologia*. [Róma, 1603.] Bp., 1997.

Rubinstein

1958 Rubinstein, Nicolai: Political Ideas in Sieneese Art. The Frescoes by Ambrogio Lorenzetti and Taddeo di Bartolo in the Palazzo Pubbico, In: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 21. (1958) 3–4. sz. 179– 207.

Sashalmi

2013 Sashalmi, Endre: *Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején, 1682–1725. Az írott források és az ikonográfia tükrében*. Pécs, 2013.

Schierle

2007 Schierle, Ingrid: For the Benefit and Glory of the Fatherland. The Concept of *Otechestvo*. In: *Eighteenth-Century Russia: Society, Culture, Economy*. Eds.: Bartlett, Roger–Lehman-Carli, Gabriella. Berlin, 2007. 282–295.

Whittaker

2003 Whittaker, Cynthia: *Russian Monarchy: Eighteenth-Century Rulers and Writers in Political Dialogue*. De Kalb, 2003.

Wortman

1995 Wortman, Richard S.: *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy*. Vol. I. *From Peter the Great to the Death of Nicholas I*. Princeton, 1995.

ENDRE SASHALMI

THE CORONATION MEDAL AS A VEHICLE OF LEGITIMATION

ICONOGRAPHIC ANALYSIS OF THE CORONATION MEDALS OF FOUR EMPRESSES, CATHERINE I,
ANNE, ELISABETH AND CATHERINE II

An important feature of 18th-century Russian History was the advent of female rule, after the death of Peter the Great in 1725. Beginning from the reign of Empress Anne (1730–1740) female figures became prominent in the coronation medals of the empresses which could not be accidental: they clearly served, in my view, to legitimize the given woman on the throne. This phenomenon marked an important shift in the gender of the iconography of power. The 17th-century “Christo-centric”, i.e. male-gendered iconography had to be replaced with a new, female-gendered iconography corresponding to reality. Neutral (in the sense of gender) visual representations of divine right, namely through rays radiating from a cloud or a triangle (with or without the all-seeing eye) of course remained crucial. At the same time, divine will had to be personified in a way that made possible to associate it with the gender of the reigning monarch. This task was accomplished mostly by the female allegorical representation of Divine Providence.

ALEKSZANDR SZTIKALIN

Az 1956-os magyar forradalom és a szovjet–jugoszláv viszony 1956–1957

MŰHELY

Egy orosz–szerb forráskiadási munkálat kapcsán

A magyar olvasók figyelmét is felkelthetik azok a dokumentumok, amelyeket *A Szovjetunió és Jugoszlávia vezetőinek csúcstalálkozója, 1946–1980* című közös orosz–szerb projekt keretében adunk közre. A közös munka orosz és szerb levéltárok (így az Oroszországi Federáció Levéltári Hivatala, az Oroszországi Állami Legújabb Kori Történeti Levéltár, illetve Szerbia Levéltára) megállapodása alapján, tudományos kutatóintézetek (Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézete, illetve a belgrádi Jelen Kori Történeti Intézet) részvételével folyik. A projekt célja: jegyzetekkel, kommentárokkal, tudományos apparátussal ellátott kétnyelvű forráskiadványok megjelentetése a szovjet és a jugoszláv legmagasabb szintű vezetők tárgyalásairól az 1946-tól 1980 májusáig, Tito haláláig terjedő időszakból.

A csúcstalálkozók közül az első, amelyeket érintenek a dokumentumkötetben közreadott források, 1946 májusában zajlott, amikor Tito a jugoszláv delegáció élén – Sztálin életében utoljára – Moszkvában járt. Az 1948-ban kirobban szovjet–jugoszláv konfliktus nagymértékben megrontotta a két ország viszonyát és zárta az újabb találkozók lehetőségét egészen 1955 májusáig, amikor is Hruscsov a kibékülés érdekében Belgrádba utazott. Tito az 1946. májusi tárgyalásokat követően egészen 1955 májusáig nem találkozott a szovjet vezetőkkel, ebből kifolyólag a dokumentumgyűjtemény első – Oroszországban és Szerbiában bizonyos eltérésekkel már megjelent – kötetének alapját Tito és Hruscsov 1955–1964-es megbeszélései képezik.¹

A második kötet fő forrásait a Tito és Brezsnjev tárgyalásairól készült feljegyzések alkotják (1965-től 1980-ig, Tito haláláig). Ennek az előkészítési munkálatai még zajlanak. A kötetek tartalma nem korlátozódik csak a két ország vezetői tanácskozásairól készült feljegyzések (leiratok) publikálására, hanem egyéb forrásokat is közlünk, amelyek bemutatják a szovjet–jugoszláv viszony alakulását az 1950–1970-es években. Többek között a szovjet és a jugoszláv vezetők levelezését, Brezsnjev és a hivatalos úton Moszkvába érkező jugoszláv diplomaták tárgyalásairól készült feljegyzéseket, a szovjet pártapparátusnak a szovjet–jugoszláv viszonyról kapcsolatos munkaanyagait, előterjesztéseit, Tito és az általa vezetett delegációk szovjetunióbeli programját, a szovjet vezetők jugoszláviai felszólalásait, a

1 Oroszul: *Встречи и переговоры на высшем уровне*, 2014; szerbül: *Jugoslavija – SSSR*, 2014.

szovjet vezetők jelentéseit jugoszláviai útjaik eredményeiről, valamint néhány dokumentumot a Jugoszláv Kommunista Szövetsége anyagaiból, amelyek a jugoszláv vezetők álláspontját tükrözik a szovjet–jugoszláv kapcsolatok perspektíváját illetően.

Sztálin halálától a forradalomig

Sztálin halála után a Jugoszláviával kialakított viszony lett a szovjet külpolitika egyik legellentmondásosabb tényezője. Amikor Nyikita Hruscsov új politikai irányvonalat választott, s úgy döntött, hogy feloldja a konfliktust a titói Jugoszláviával, több cél megvalósulását remélte. Egyrészt arra számított, hogy Jugoszlávia visszatérése a szovjet blokkba nagy külpolitikai győzelmet jelent a Szovjetunió számára, ami lehetővé teszi, hogy megszűntessék a világ kommunista mozgalmában bekövetkezett szakadást, másrészt pedig arra, hogy a viszony javulása következtében megerősítik a Szovjetunió geopolitikai helyzetét a Balkánon és a Földközi-tenger térségében.² Ez a feladat annál is inkább időszerű volt, mert a sztálini diktátumoknak bátran ellenálló titói vezetés komoly nemzetközi tekintélyt vívott ki, amihez hozzájárult Belgrád aktív és független külpolitikája (ez többek között abban nyilvánult meg, hogy Jugoszlávia az egyik kezdeményezője volt az el nem kötelezettek 1950-es évek közepén meginduló nemzetközi mozgalmának).

A szovjet–jugoszláv közeledés folyamatának csúcspontja 1956 júniusára esett, amikor jugoszláv párt- és kormánydelegáció, élén Josip Broz Titóval, több mint húsznapos látogatást tett a Szovjetunióban.³ A június 19-i, Dinamo stadionban rendezett több tízezer fős, a szovjet–jugoszláv barátságot ünneplő tömeggyűlés volt hivatva szimbolizálni, hogy teljes mértékben leküzdötték a kölcsönös bizalmatlanságot. Tito útjának legfontosabb eredménye a pártközi nyilatkozat aláírása volt.⁴ A komoly előkészületek és a hangos propaganda ellenére a tárgyalások a legfőbb feladatot nem oldották meg, így Tito szovjetunióbeli látogatásának eredményeivel nem voltak megelégedve a Kremlben. Miközben Jugoszlávia elismerte a Szovjetunióval folytatott szorosabb gazdasági együttműködés előnyeit, semmit sem akart szuverenitásából feladni, továbbra is távolságot tartott a szovjet tábortól, és nem mutatta semmiféle jelét annak, hogy be kívánna lépni a Varsói Szerződésbe és a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) szervezetébe.

A pártközi nyilatkozat aláírása a Szovjetunó Kommunista Pártja (SZKP) részéről szemmel láthatóan kompromisszum jellegű volt, abban szó sem esik sem a két párt egységéről, amelyek közös ideológiai alapokon állnak, sem arról, hogy Jugoszlávia a szocialista táborhoz tartozik. Az SZKP KB Elnöksége ülésének jegyző-

2 A szovjet vezetésen belül nem volt egyetértés a Jugoszláviához való közeledés perspektíváit illetően. Többek között Molotov is szkeptikus volt, s úgy vélte, a kapcsolatok normalizálása csak olyan szinten lehetséges, mint a kapitalista országokkal. Hruscsov kihasználta Molotov különvéleményét, hogy a Sztálin halála után kibontakozó párton belüli hatalmi harcban az 1955. júliusi plénumon csapást mérjen az egyik fő ellenlábására.

3 Lásd: Едемский, 2008.

4 Pravda, 1956. június 21.

könyvei a szovjet vezetés elkeseredettségét tükrözik a jugoszlávokkal folytatott tárgyalások eredményeit illetően. A dokumentum megerősítése során a KB Elnöksége azt a határozatot hozta, miszerint „meg kell mondani a jugoszláv elvtársaknak, hogy nem vagyunk megelégedve a nyilatkozat szövegével, de vitatkozni nem fogunk”.⁵ Moszkvát különösképpen aggasztotta, hogy a „népi demokráciák” testvérpártjainak vezetői az SZKP és a JKP viszonyáról szóló nyilatkozatot annak bizonyítékeként értelmezhetik, miszerint megkezdődik a kommunista pártok közötti kapcsolatok jellegének elvi felülvizsgálata. Észrevette ezt Veljko Mićunović, Jugoszlávia okos és jól informált moszkvai nagykövete is, és fel is jegyezte naplójában. Hogy a gyökerénél elvágnak bármiféle Moszkva számára kellemetlen próbálkozást a kelet-európai országokban, amit a közzétett dokumentum válthatna ki, a szovjetek – jegyezte meg Mićunović – a szovjet blokk vezetőinek közvetlenül Tito elutazása után rendezett tanácskozásán „a tábor országai vezetőinek világosan tudomására hozták, hogy az, amit Titóval aláírtak, nem érvényes a Szovjetunióknak a tábor országaival és kommunista pártjaival folytatott politikája tekintetében”.⁶

Tito Szovjetunióból való elutazása után nemcsak a lengyelországi és a magyarországi helyzet erősítette fel az aggodalmat a szovjet vezetőkben (a június 28-i poznańi megmozdulások, ellenzéki hangvételű, kritikus felszólalások a budapesti Petőfi Kör vitáin), hanem ingerültséget keltett az is, hogy a jugoszlávok ragaszkodtak a szocializmushoz vezető saját úthoz. Utóbbi annál is inkább riasztó volt, mivel a jugoszláv példára gyakran hivatkoztak a fennálló kelet-európai rendszerek egyre inkább aktivizálódó bírálói (és a messze menő reformok hívei is a Szovjetunióban). Ez az aggodalom tükröződött a szocialista tábor kommunista pártjai, valamint a francia és az olasz kommunista párt vezetőinek írt július 13-i titkos levélben, amelynek szövegét az SZKP KB Elnöksége ülésén fogadták el.

A levélben a Jugoszláv Kommunista Szövetségével (JKSZ) fennálló nézetkülönbségekre helyezték a hangsúlyt, valamint arra, hogy a JKSZ vezetősége visszautasította az ideológiai egység kinyilvánítását az SZKP-val a marxizmus–leninizmus talaján, továbbá annak kimondását, hogy Jugoszlávia a szocialista táborhoz tartozik. Bírálták a jugoszláv követeléseket, amelyek túl nagy függetlenséget igényeltek a többi kommunista és munkáspárttal fenntartott kölcsönös kapcsolatokban. A szovjet vezetés úgy értékelte: Jugoszlávia arra törekszik, hogy „közvetítő szerepet biztosítson magának, lehetőséget, hogy önállóan folytasson tárgyalásokat az összes párttal, szabadon lavírozzon, és bizonyos vezetéshez jusson”.⁷

„Úgy tűnik, már megbánták, hogy aláírták azt a nyilatkozatot” – írta július 3-án Mićunović nagykövet annak hatására, hogy nyilvánosságra hozták az SZKP KB határozatát „a személyi kultusz és következményeinek megszüntetéséről”, amelyet egyébiránt a XX. kongresszus döntéseire képest bizonyos visszalépésnek értékelt. Ugyancsak hasonló következtetést vont le abból, hogy a vele közvetlen kapcsolat-

5 РГАНИ. Ф. 3. Оп. 14. Д. 35. Л. 2.

6 Mićunović, 1977. 93.

7 РГАНИ. Ф. 3. Оп. 14. Д. 37. Л. 23. Az SZKP KB által az alsóbb pártszervezeteknek küldött tájékoztató anyagokban azt is megjegyezték: „A jugoszláv elvtársaknak még néhány fontos elvi kérdésben más a fel fogásuk, mint a mi marxista–leninista pártunknak.”

ban álló kremlbeli elitből néhányan némi szégyenkezéssel nyilatkoztak a szovjet–jugoszláv viszonyról.⁸ Egy hónappal azelőtt, Tito moszkvai tartózkodása napjaiban Nyikolaj Bulganyin, a minisztertanács elnöke június 5-én reggelit adott a Kremlben a jugoszláv vezető tiszteletére. A pohárköszöntő során „a barátra, a leninistára, a harcostársra” üritették a poharukat, és ezt a jellemzést másnap a Pravda közölte, ami ennek nyomán megjelent az egész világ sajtójában. Mindössze egy hónap múlva, az aktuális kelet-európai események tükrében a megfogalmazást már nem találták időszerűnek, július 29-én, az SZKP KB Elnöksége ülésén Bulganyint bíráló érte („Bulganyin elvtárs idő előtti kijelentése. Tito elvtársat leninistának nevezte. Meggondolatlan – meg kell mondani.”)⁹

Bulganyin kijelentését korainak nevezték az említett július 13-i, a külföldi kommunista pártoknak írt levélben is. Később, amikor már láthatólag bekövetkezett az elhidegülés a szovjet–jugoszláv kapcsolatokban, Hruscsov 1957 májusában egy jugoszláv újságíró-küldöttség előtt így magyarázta meg álláspontját: „Bulganyin elővigyázatlan volt, és Titót leninistának nevezte. Bíráljanak minket, ahogyan akarnak, de mi azokat az embereket nevezzük leninistának, akikkel nincs ideológiai természetű ellentétünk, amikor a politika kérdéseiben olyan a véleményünk, amelyik, amelyről azt tartjuk, a lenini állásponton áll. Mi egy sor kérdés esetében, amelyekben különböző véleményeink voltak, úgy véltük, hogy Jugoszlávia nem helyezkedett a lenini álláspontra, de úgy gondoltuk, hogy a baráti viszonyt teljességgel fejleszteni lehet. Majd utána közeledni kell és a teljes nézetegységet megtalálni. Ez normális. Bulganyint már megbíráltuk. És önök tudják, mi hogyan bírálunk? Ha bíráljuk Titót és másokat, akkor Bulganyinnak még több juttott, mert ő az Elnökség tagja. Megmondtuk neki – miért mondtad azt? Úgy látjuk, vannak nézetkülönbségeink, vajon úgy mennek-e majd az események, hogy leküzdjük ezeket az ellentéteket, de fel is erősödhetnek – a párttagok azonban olvassák a nemzetközi sajtót, ez érthető, más országok kommunistái is olvasnak. És íme, amikor azt mondjuk, »leninista«, Lenin, az számunkra a teljes nézetegységet jelenti, és majd egyszerre pedig nem azt fogja [jelenteni]? Akkor meg, boldognak tűnünk fel? Hogy mindez ne így történjen, elítéltük Bulganyint, amikor pedig tájékoztatást adtunk, megírtuk. Az angol kémelhárítás megtudta, vagy Magyarországon kapta meg ezt a dokumentumot.”¹⁰

8 Mićunović, 1977. 97. Az SZKP KB 1956. július 13-i, a kommunista pártoknak írt leveléről „az 1956. júniusi szovjet–jugoszláv megbeszélések eredményeiről” Belgrádban bizalmas forrásokból szereztek tudomást (a magyar reformkommunisták juttatták el a másolatát a jugoszláv követségnek). Már a titkos levél elküldésének ténye – csakúgy, mint annak tartalma is – kiváltotta a JKSZ vezetőinek elégedetlenségét. Már később, a magyar forradalom után, a pártközi levelezésben a JKSZ vezetősége kettős játékkal vádolta meg az SZKP vezetőit, arra hivatkozva, hogy a nyilvános nyilatkozatok és a titkos dokumentumok között ellentmondások vannak, utóbbiakban a jugoszláv kommunistákat a tudtuk nélkül a nyilvános nyilatkozatoktól eltérő módon értékeli. Lásd: 1957. február 7-i levél. РГАНИ. Ф. 89. Пер. 45. Док. 83., 84.

9 Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Т. 1. 2003. 145. A Bulganyinnak címzett szemrehányás valójában Molotov igazságának elismerését jelentette, akit néhány társával együtt 1955 májusában megbíráltak, hogy nem akarták Titót leninistának nevezni. Vö.: „Tilos vádaskodni, hogy »antileninista.«” Mikojan feljegyzése az SZKP KB Elnöksége 1955. május 19-i üléséről. Uo. 141.

10 A beszédet lásd: РГАНИ. Ф. 52. Оп. 1. Д. 618. Л. 11–55.

Az SZKP vezetése tehát már 1956 júliusában veszélyt látott a titói Jugoszláviában, attól tartva, hogy a világ kommunista mozgalmán belül kialakulhat egy alternatív ideológiai központ, ami idővel tényleges szakadást idézhet elő. Elősegíthette ezt a jugoszláv külpolitika függetlenségének megőrzése, amit az el nem kötelezettség irányvonalának megteremtése során követett. Tito a „harmadik világ” országainak politikusaival folytatott találkozási során állandóan bírálta a két egymással szemben álló katonai tömböt. A Kremlben azonban még nem veszítették el a türelmüket – túl nagy volt Jugoszlávia stratégiai jelentősége. A Szovjetunió földközi-tengeri pozíciói megerősítése érdekében érdemes volt küzdeni. Még fontosabb volt a világnak olyan képet mutatni, hogy az SZKP és a JKP között egység van, vagy legalábbis álláspontjaik közel állnak egymáshoz, ami azt jelenti, nincs szakadás a nemzetközi kommunista mozgalomban. Hruscsov a szeptemberi és november eleji, adriai és krími nem hivatalos tárgyalásokon kísérleteket tett, hogy finoman „észhez térítse” Titót. Jugoszláviát egy olyan katonához hasonlította, aki „nem tart lépést” a saját egységével (vagyis a szocializmust építő baráti országokkal), és megkérte a jugoszláv vezetőt, hogy tartózkodjon a kelet-európai ellenzék iránti szimpátiájának kifejezésétől, valamint közeledjen olyan országokhoz, amelyekkel megmaradtak a feszültségek (Magyarország, Bulgária, Albánia).¹¹ Moszkva nyomására Tito fogadta Belgrádban Gerő Ernőt, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) új vezetőjét, a magyar küldöttség visszatérése október 23-án Budapestre viszont időben egybeesett a magyar forradalom kezdetével.

Az 1956. október–novemberi események megítélése és hatása

A JKSZ vezetősége néhány nap várakozás után üdvözölte a Nagy Imre-kormányt a nemzeti szuverenitás kiszélesítésére törekvő irányvonalát, és egyúttal a kialakult helyzetért a korábbi vezetést tette a legfőbb felelőssé, amely politikájával aláásta sok munkásnak a szocializmus távlataiba vetett hitét (s ezzel sokat ártott a szocializmus erőinek az egész világban). Tito ugyanakkor – miközben támogatta Nagy Imrét és azt az elhatározását, hogy az ezekben a napokban létrejött munkástanácsokra akar támaszkodni – rendkívül szkeptikusan viszonyult a többpártrendszer visszaállításának gondolatához, mivel az perspektivikus ahhoz vezethet, hogy a kommunisták elvesztik a hatalmat. Kifejezte aggodalmát az anarchia veszélyével és a szélsőjobboldali erők lehetséges megjelenésével kapcsolatban is. Az események előrehaladtával aggodalmai csak erősödtek. A jugoszláv hadsereget a magyar határhoz vezényelték.

A jugoszláv vezetők, Josip Broz Tito, Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković a november 2-ről 3-ra virradó éjszaka Brioni szigetén Hruscsovval és Malenkovval folytatott tárgyalásaik során beleegyeztek a szovjet katonai akcióba, amelynek a célja az volt, hogy Magyarországon megbízhatóbb kormányt segítsenek hatalomra (a jugoszlávok javaslatát, hogy Kádár János legyen ennek a kormánynak a vezetője,

¹¹ Lásd: „Есть один путь...”, 2003.

a szovjetek nem ellenezték). Tito késznek mutatkozott arra is, hogy meggyőzi Nagy Imrét, mondjon le, ami megkönnyítette volna azokat a szovjet katonai terveket, amelyek ekkor – véleménye szerint – az egyetlen lehetséges módját jelentették annak, hogy megmentsék a „szocializmus vívmányait” Magyarországon.¹²

Mint ismeretes, a november 4-i események után a szovjet–jugoszláv kapcsolatok jelentősen megromlottak. Mindez azzal kezdődött, hogy november 4. hajnalán, a döntő szovjet katonai beavatkozás kezdetén Nagy Imre, miután rádióbeszédében az egész világ előtt elítélte az akciót, a jugoszláv követségre menekült. Moszkvában ezt a brioni megállapodások nyilvánvaló megsértéseként értékelték, mivel ott arról tárgyaltak, hogy Belgrád esetleg közreműködik a Moszkva számára nem elfogadható kormány eltávolításában és egy olyanra cserélésében, amely keménykézzel helyreállítja a rendet. A felek természetesen abban nem állapodtak meg, hogy korábban szovjetellenes kijelentéseket tevő politikusokat a jugoszláv követségen fognak elrejtteni.

Egy hét telik el, és Tito úgy döntött: megelőzésre játszik a november 11-i pulai pártaktíván. Tájékoztatta a jelenlévőket a brioni találkozóról, és nem várta meg, hogy az egész világ a szovjet vezetők szájából szerezzon tudomást a szovjet–jugoszláv megállapodásról a magyar kormány megbuktatásáról (ez túlzottan nagy ütés lett volna Jugoszlávia – mint független, tömbön kívüli ország – reputációjára). A nem egyeztetett információkiszivárogtatást Moszkvában azonban a kommunista világban a pártközi kapcsolatok esetében megszokott etikai szabályok durva megsértéseként értelmezték. De nemcsak emiatt orroltak meg, hanem mert Tito Pulában – Moszkva nagy felháborodására – a magyar válságot bizonyos mértékig a szovjet politika következményének nevezte („nem lehetett, hogy a szocialista táboron belüli egyenlőtlen viszonyok ne váltsanak ki szovjetellenes érzelmeket”). A szovjet katonai erő október 23-i bevetését a felkelés leverése érdekében nagy hibának nevezte. Másrészt azonban a jugoszláv pártvezető elítélte Nagy Imrét, hogy meghátrált a reakció előtt, s egyúttal kifejezte: kész támogatni a Szovjetunióban létrehozott új, Kádár-kormányt. Titónak nemcsak a Szovjetuniótól kellett elhatárolódnia, hanem a nemzetközi közvélemény előtti tekintélyének megőrzése érdekében valahogyan meg kellett indokolnia, miért egyezett bele az intervencióba.¹³

Tito pulai beszédét a Szovjetunióban nem hagyhatták hivatalos válasz nélkül, a Pravda november 23-i száma éles bírálatot közölt. A magyar eseményekkel kapcsolatban Moszkva megvádolta Belgrádot, hogy Jugoszlávia megsértette a megállapodást, szándékosan nehézségeket állít a Kádár-kormány megalakítása elé, valamint nem határolódik el a reakció kísérleteitől, amelyek a jugoszláv példát és tapasztalatot akarják felhasználni a szocializmus elleni harcban. Mindazonáltal a szovjet közvélemény sokáig arról sem tájékoztatták, hogy Nagy Imre és harcos-

12 Mićunović nem autentikus feljegyzéseit a brioni találkozóról az 1970-es években közölte könyvében (Mićunović, 1977, magyarul: Mićunović, 1990). Ez az akkori jugoszláviai politikai helyzetre is figyelemmel lévő változat egy sor szövegbeli eltérést mutat a jugoszláv vezetés számára közvetlenül az eseményt követően elkészített emlékeztető feljegyzéshez képest (lásd: *Jugoszlavija – SSSR*, 2014.). A brioni tárgyalásokkal foglalkozó legújabb történeti munkák közül lásd: Едемский, 2010, 2011.

13 Magyarul: *Magyar–jugoszláv kapcsolatok*, 1956. 1995. 204–210.

társai a budapesti jugoszláv követségen tartózkodnak. A Pravda erről csak huszonvalahányadikán adott hírt, miután a Nagy-csoport tagjai kijöttek a jugoszláv követéségről, és a szovjet szolgálatok letartóztatták, majd akarattuk és a törvénytelen akció miatti jugoszláv tiltakozás ellenére Romániába szállították őket.

Csaknem egy hónap telt el Tito pulai beszéde után, amikor is december 7-én Kardelj, a JKSZ második embere, legfőbb ideológusa a jugoszláv szövetségi parlamentben a szovjet típusú bürokratikus szocializmust bírálta, és ellenpéldaképpen hozta fel a magyar munkástanácsokat is.¹⁴ Mićunović, az akkori jugoszláv nagykövet később úgy emlékezett, hogy sohasem látta annyira dühösnek Hruscsovot, mint azon az 1956. decemberi találkozójukon, amikor a szovjet pártvezetőt tájékoztatták Kardelj programbeszédéről, amit ráadásul a jugoszláv küldöttség terjesztett is az ENSZ-ben.¹⁵ Néhány nap múlva, az SZKP KB ülésén Hruscsov hangot adott érzelmeinek: „Tito mindenféle ostobaságot beszél a szocializmus építésének új jugoszláv útjairól, de mi tudjuk, mi ez az út: alamizsnát kap azért, hogy kiszolgálja az amerikai imperialistákat. Természetesen itt nagy ész nem kell az ilyen jugoszláv szocializmus építéséhez, de nekünk, a Szovjetunió munkásosztályának, Lenin vezetésével, magunknak, elsőként kellett feltörni az utat és saját államot építeni, összegyűjteni az eszközöket, saját üzemeket, saját ipart építeni, és az valóban utánzásra méltó más országok munkásosztálya számára, hogy a Szovjetunió, a nyugati országokkal összehasonlítva a legelmaradottabb ország elsőként harcolta ki a munkásosztály hatalmát és egy elmaradott országból elsőként teremtette meg a leghatalmasabb ipari országot, és annyira felemelte a saját népe iparát és kultúráját, hogy a második világháborúban szétverte a legerősebb ellenséget, és a mi győzelmünk eredményéből él maga Tito is, és tanít a jugoszláv szocializmusra, mert ha nem lett volna a mi győzelmünk, az ő [hadserege] nem lett volna elég reggelire a hitlerista hadseregnek.”¹⁶

Az SZKP és a JKSZ közötti titkos levelezésben éles hangvételő vita bontakozott ki,¹⁷ és a vita áterjedt a sajtó hasábjaira is. Igaz, a sajtóban közölt bírálatok

14 Kardelj a magyarországi eseményekkel kapcsolatban a következőket állapította meg: „A magyar forradalmi összeütközések voltaképpen az első nagy példáját nyújtják az erőszakos leszámolásnak a szocialista fejlődés ama gátjaival, amelyek ma már egy beidegzett bürokratikus rendszer termékei...”, s amelyek „ötletszerű, ösztönös felháborodást” váltanak ki a társadalomból. Ennek alternatívájaként a munkástanácsok – az egyetlen valós szocialista erő – rendszerét nevezte meg. A szovjet beavatkozás a Nagy-kormány megbuktatására – mondta Kardelj felszólalásában – csak akkor igazolható, „ha véget vet a további vérontásnak, s megengedi egy olyan kormány és olyan politika kialakulását, amely egy módosult politikai rendszer alapján tömörít valamennyi szocialista erőt, s a munkástanácsok és más hasonló munkásszervezetek révén lehetővé teszi, hogy valóban befolyást gyakorolhasson az állam politikájára, amire korábban nem volt módja.” Ellenkező esetben a történelem elítéli majd a katonai beavatkozást. A szovjet csapatok további magyarországi tartózkodását a jugoszláv vezetők minden esetben olyan tényezőnek tartották, ami nem segíti elő hathatósan a konfliktus rendezését. Ezzel együtt amellet, hogy Kardelj decemberi parlamenti felszólalása – hasonlóan Tito egy hónappal korábbi pulai beszédéhez – bírálta a szovjet politikát, elismerte Jugoszlávia hozzájárulását a Kádár-kormány hatalomra juttatásához (amit Moszkva kezdeményezett), valamint azt is kifejezte, hogy Jugoszlávia kész együttműködni az új magyar kormánnyal. Kardelj beszédét magyarul közli: *Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956–1959*. 1997. 56–63.

15 Mićunović, 1977. 204–208.

16 РГАНИ. Ф. 2. Оп. 1. Д. 198. Л. 103–104.

17 A JKSZ KB az SZKP KB-nak írt 1956. december 3-i levelét lásd: *Советский Союз и венгерский кризис*, 1998. 730–737. Az ezt követő következő levelezés: РГАНИ. Ф. 89. Перечень 45. Док. 83., 84.

visszafogottabbak voltak, mint a titkos levelezésben, és főképpen a párt belső közvéleményének szóltak. Moszkvában semmi esetre sem akarták annak a látszatát kelteni, hogy visszatérnek az 1948–1949-es állapotokhoz, amikor a szovjet–jugoszláv konfliktus dinamikája különböző fordulatokat vett, melyek során Titót és környezetét először revizionizmussal és nacionalizmussal vádolták meg, majd a Rajk-per (1949. szeptember) után nyilvánosan kémeknek és gyilkosoknak nevezték őket. Egészen Sztálin haláláig komoly propagandamechanizmus működött a szocialista országokban ennek terjesztése érdekében. A titkos levelezés és Nyikolaj Firjubin szovjet nagykövettel folytatott megbeszéléseik során a jugoszláv vezetők – akik számítottak az előnyös gazdasági együttműködés folytatására, illetve nem kívántak ismét kitaszítottak lenni a nemzetközi kommunista mozgalomból – biztositásokat kaptak, hogy a múlthoz való visszatérés nem fordulhat elő, mivel szovjet részről erőfeszítéseket tesznek majd a terhelő ráakódások eltávolítására, de semmi esetre sem „elvi-ideológiai engedmények” árán. Erről az álláspontonról a „testvérpártok” vezetőit is értesítették levélben. Eszerint miközben az SZKP visszautasítja a jugoszlávok „igazságtalan állításait”, úgy véli, hogy a vitában meg kell őrizni a nyugodt hangnemet, állami szinten nem szabad élezni az ellentéteket, pártvonalon pedig továbbra is fent kell tartani a kapcsolatokat.¹⁸

A jugoszláv félben azonban valós félelmek voltak, hogy visszatérnek az 1948-as állapotokhoz. Az 1957. január 27-i vadászaton, ahová meghívták Firjubin szovjet nagykövetet, Tito sokat beszélt arról, hogy „nagyon nyugtalan a mostani viszonyainkat illetően” és sokat gondolkozik azon, „milyen módon javítsanak [a viszonyon] és fejlesszék tovább a jó viszonyt a két párt és államaink között”.¹⁹ A nyugtalanság fokozódott azután, hogy március 27-én Bulganyin szovjet miniszterelnök a szovjet–magyar barátsági nagygyűlésen arról beszélt, hogy a jugoszlávok is érintettek a magyar „ellenforradalom” ideológiai előkészítésében, majd ez a Pravda hasábjain is megjelent, mindezt pedig egy új nagyarányú Jugoszlávia-ellenes kampány kezdeteként is lehetett értelmezni. Ezek a várakozások azonban nem igazolódtak, már a szovjet–albán tárgyalásokról kiadott közleményben aláhúzták a Szovjetunió, a „népi demokratikus országok” és Jugoszlávia közötti normális államközi viszony és együttműködés fontosságát.²⁰

Belgrádban azonban tudtak arról, hogy Magyarországon megkezdődött Nagy Imre bírósági perének előkészítése, és attól tartottak, hogy Nagy elítélése ugyanolyan szerepet játszhat a jugoszlávellenes hisztéria felkeltésében, mint amelyet a Rajk-per 1949-ben. „A budapesti jugoszláv nagykövetség képviselői a magyar elvtársakkal folytatott minden megbeszélésen igyekeznek hangsúlyozni a Nagy Imre elleni per szükségételenségét” – jelentette Budapestről Moszkvába Vlagyimir Kljucskov diplomata, a KGB későbbi elnöke.²¹ Kádár János ezek nyomán úgy vélte, hogy Belgrád bizonyos feltételek között nagyobb engedményekre is hajlandó. Június 6-án arról beszélt Jevgenyij Gromovnak, az új szovjet nagykövetnek, aki nem sokkal ezelőtt

18 РГАНИ. Ф. 3. Оп. 14.

19 Уо. Оп. 12. Д. 173. Л. 35–36.; Оп. 14. Д. 96. Л. 25–28.

20 Pravda, 1957. április 19.

21 АВР РФ. Ф. 077. Оп. 38. Папка 192. Д. 036. Т. 2. Л. 193.

váltotta Jurij Andropovot, hogy a jugoszlávok az utóbbi időkben látható kísérleteket tesznek, hogy javítsanak a viszonyukon a Szovjetunióval és szövetségeseivel. A nagykövet, aki tartotta magát a kommunista mozgalom egységének megszilárdítására törekvő központi irányvonalhoz (éppen ebben az időben kezdődött a kommunista pártok tanácskozásának, a XX. kongresszus utáni első széles körű ülészak előkészítése), válaszában megjegyezte, ha ezek a próbálkozások őszinték, jelezni kell a fogadó szándékot, mindazonáltal nem szabad ideológiai kompromisszumokba belemenni. Moszkvában tudatában voltak annak, hogy Tito marsallnak milyen nagy a nemzetközi tekintélye – többek között az alakulóban lévő el nem kötelezettek mozgalomban –, valamint milyen nagy népszerűségnek örvend a szocializmus jugoszláv modellje a reformkommunisták körében az egész világon, ezért nem tartották célszerűnek, hogy elidegenítsék a JKSZ-t a világ kommunista mozgalmától, mivelhogy a jugoszláv skizma nagyobb szakadással fenyegetett a kommunizmusért harcolók táborában.

1957 nyarára Moszkvában megerősödött a nézet, hogy újabb erőfeszítéseket kell tenni a szovjet–jugoszláv kapcsolatok javítása érdekében. Augusztus elején Hruscsov és Tito Romániában találkoztak egymással, első ízben Brioni után, és számos kérdésben véleményt cseréltek (a találkozóról készült szovjet dokumentumot alább közöljük). Moszkva jelezte, hogy nem szándékozik Nagy Imre ügyét felhasználni a jugoszláv vezetés ellen, de arra kérte Titót, vegyen részt a kommunista pártok novemberi tanácskozásán, amelynek az a célja, hogy az egész világ előtt demonstrálják a kommunista mozgalom egységét. A jugoszláv delegáció – amely végül is elutazott Moszkvába az októberi forradalom 40. évfordulójának megünneplésére és a testvérpártok vezetőivel való találkozóra – azonban Hruscsov erős nyomása ellenére sem írta alá a szocialista országok kommunista pártjainak tanácskozásáról kiadott, a kínaiak által erőltetett, megfogalmazásaiban keményvonalas nyilatkozatot. Valójában ezáltal a JKSZ maga utasította el, hogy Jugoszláviát bevonják a szovjet blokkba. Igaz, a kommunista mozgalom másik dokumentumát, a 68 kommunista párt által elfogadott békenyilatkozatot aláírta.²²

Annak ellenére, hogy Moszkva kísérlete, hogy Belgrádot a saját játékszabályaira kényszerítse, teljes kudarcot vallott, az SZKP vezetése ezúttal tartózkodott a konfrontációtól a JKSZ-szel. A szovjet–kínai ellentétek erősödése idején különösen fontos volt, hogy megőrizték legalább a kommunista mozgalom egységének látványát. Nyilvános bírálólat csak néhány hónappal a moszkvai tanácskozás után, a JKSZ új, 1958. tavaszi – Moszkvában revizionistának értékelt – programja elfogadása után jelent meg. Ugyanakkor – miként az SZKP KB titkos levelében áll – továbbra is érvényes az irányelv, miszerint „a jövőben is támogatni kell a Jugoszláviával való normális viszonyokat, mindenekelőtt állami vonalon, és nem kell szakításra vinni az ügyet”. Bírálólatunknak, jegyezték meg a dokumentumban, „nem kell hangos szóváltássá fajulnia, nem kell apróságokon fennakadni, a jugoszlávok nemzeti büszkeségét megsérteni. A kritikának elvszerűnek, argumentálnak kell lennie, és

22 Részletesen: Стыкалин, 2014. 265–311.

nyugodt hangnemben kell megtenni, nem esve 1949–1953 szélsőségeibe.”²³ Mindazonáltal aktívan folyt a Jugoszláviával szembeni gazdasági nyomásgyakorlás (például a begért hitel folyósításának elhalasztása).

1959–1960-ban a jugoszláv revizionizmus kritikája mérséklődött, 1960 novemberében azonban az SZKP úgy döntött, hogy a kommunista pártok következő nagyobb tanácskozásának záródokumentumában ismét éles kirohanást intéznek Jugoszlávia ellen.²⁴ Ez volt az ára annak, hogy – ha csak rövid időre is, mivel hamarosan bekövetkezett a szakadás – megőrizték a szövetséget a Kínai Kommunista Párttal (KKP). A jugoszlávok „feláldozása” a KKP-val való egység érdekében mindazonáltal semmilyen eredményt nem hozott. Az 1960-as tanácskozáson kompromisszummal elért álláspont csak néhány hónapig késleltette a konfliktus nyílt kirobanását a két nagy kommunista párt között. Tito 1962. májusi személyes bejelentése, miszerint – minden nézeteltérése ellenére – kész támogatni az SZKP-t a KKP-val folyó vitában, hatalmas lökést adott a szovjet–jugoszláv kapcsolatok javulásának. A szovjet–kínai szakítás nyomán létrejött politikai körülmények közepette Moszkvában idővel megbékéltek Jugoszlávia különleges státuszával a szocialista országok között, és felhagytak az eredménytelen kísérletekkel, hogy a semleges szocialista államot – amely egyébiránt érdekelt volt a Szovjetunióval való gazdasági kapcsolatok fenntartásában – bevonják a szovjet érdekszférába. A következő időszakokban a szovjet–jugoszláv kapcsolatok stabilak voltak, a viszonyt pedig az jellemezte, hogy Jugoszlávia továbbra is távolságot tartott a szocialista tábortól, a Szovjetunió viszont – konkrét, nem ismétlődő, speciális körülmények folyamányaként – elismerte Jugoszlávia jogát a szocializmushoz vezető saját úthoz.

Események új megvilágításban

Az orosz–szerb együttműködés keretében létrejött kötetben közreadtuk Veljko Mićunović jugoszláv nagykövet feljegyzéseinek legautentikusabb változatát, amelyet a szovjet és a jugoszláv vezetők 1956. október 2–3. éjszakáján, Brioni szigetén lezajlott találkozájáról készített. Ezt a feljegyzést november 6-án öntötte formába országa vezetői számára, s még frissen éltek benne az elhangzottak. Ez számos momentumban különbözik attól a változattól, amelyet később publikált az 1970-es években sajtó alá rendezett, stilizált, *Moszkvai évek, 1956–1958* című naplójában, s amelynek rövidített változatát a magyar olvasók *Tito követe voltam* címmel 1990-ben vehették kézbe.²⁵

Ez a feljegyzés többek között azt tükrözi, hogy a jugoszláv fél nagyobb mértékben ingadozott a magyar forradalom végső leverése kapcsán. Így már a tárgyalás elején, Hruscsov szavai után, miszerint veszélyt jelent, hogy a „kapitalisták” a magyar események következtében a határait a Szovjetunióig tolják ki, Tito félbe-

23 Az SZKP KB titkos levele a pártszervezeteknek a szovjet–jugoszláv viszonyról, 1958. május. АВП РФ. 077. Оп. 38. Папка 192. Д. 207. Л. 75.

24 Pravda, 1960. december 6.

25 Mićunović, 1990.

szakította a szovjet vezetőt és megkérdezte: „Szándékoznak-e szovjet csapatokat felhasználni Magyarországon?” Ezt követően egyből kifejezte a jugoszláv oldal tartózkodását ennek az eszköznek a vonatkozásában. Bár mi egyetértünk azzal – mondta Tito –, hogy „Magyarország veszélyes úton halad, a reakciós restauráció útján, és valamit kell tenni, hogy megerősítsük a kommunista és szocialista erőket, mégis úgy véljük, az intervenció nagyobb károkat okozna, mint hasznot Magyarország számára, mert a szocializmus kompromittálódna. Más utakat kell keresni, a munkásokra, a munkástanácsokra támaszkodva, kezdjék ők a fegyveres akciókat.” Az 1970-es években megjelent kötetben nem szerepel Hruscsov válasza sem, miszerint „ők kifejezetten intervencióra gondolnak, mert más út nincs. Nem szabad a munkásosztály akciójára várni. Cselekedni kell, késedelem nélkül.”

Lehetséges, hogy az elsődleges szöveg megváltoztatására mindenekelőtt az 1970-es évekbeli jugoszláviai belpolitikai helyzet miatt került sor. Mićunović, a magas tisztségeket betöltő állami tisztségviselő, Montenegró delegáltja az államelnökségben éppen akkor rendezte sajtó alá iratait, amikor az 1970-es évtized első felében az úgynevezett „horvát tavaszt” leverték és a szerb liberálisokat is eltávolították a pártvezetésből. Láthatólag a volt nagykövet az adott körülmények közepette feleslegesnek tartotta, hogy felhívja a figyelmet: Tito ingadozott a „magyar ellenforradalom” leverése tekintetében. Ugyanebből az okból kifolyólag jobbnak tartotta kivenni azt a részletet is, hogy éppen ő kérdezett rá, milyen szerepet játszhat a konfliktus megoldásában Nagy Imre lemondása, valamint saját kijelentését az „ellenforradalommal” kapcsolatban. Minden bizonnyal olyan körülmények között, amikor Nagy Imrét még nem rehabilitálták, a volt diplomata nem akart olyan fényben feltűnni, hogy valamikor bizonyos mértékig Nagy Imrébe helyezte reményét. A saját szerepét illetően Mićunović 1977-ben inkább azt hangsúlyozta: annak idején bebizonyította Moszkvában, hogy Kádár János alkalmasabb lesz Magyarország első emberének, mint Münnich Ferenc – ez jobban hízelgett hiúságának.

Az 1977-es kiadásból kimaradtak vagy nagyon módosított formában szerepelnek Ranković felhívásai, miszerint „az új kormány forduljon a munkásokhoz, a haladó és a szocializmus iránt elkötelezett értelmiséghez, a lázadásban részt vett egyes személyekhez és bizottságokhoz, hogy velük szövetkezve, illetve belőlük kell megpróbálni támaszt kialakítani a politikai harchoz az országban. Az új vezetőket ott kell keresni, mert ezeknek a köröknek befolyásuk van a tömegekre.” Hasonlóképpen hiányoznak Kardelj szavai is, miszerint „elengedhetetlen, hogy az új kormány közvetlenül a munkástanácsokra támaszkodjon, hogy gyakorlatilag belőlük nőjön ki, ne pedig a szovjet intervencióból”. Hruscsov ezt hallva nem ellenkezett, bár – ahogy feljegyezték – nem is lelkesedett Kardelj ötletéért, és inkább jobbnak látta megkerülni ezt a kérdést. Az 1970-es években Mićunović nem tartotta helyénvalónak, hogy a titói vezetést a munkástanácsok, különösen annak 1956-os magyar változatai – „a lázadásban részt vett bizottságok” – védelmezőjeként láttassa.

Az előbbi felvetések csak előzetes megjegyzések, amelyek ugyanakkor véleményünk szerint azt bizonyítják, hogy magyarul is érdemes lenne Mićunović 1956. november 6-i eredeti feljegyzését közreadni a két – a korabeli, majd pedig a későbbi változat – alapos összehasonlító elemzésével. Ez a munka lehetővé tenné, hogy pon-

tosítsuk Jugoszlávia szerepét a magyar forradalom leverésében.²⁶ Az előbbi példa is azt jelzi: az orosz–szerb együttműködéssel megjelenő kötetek dokumentumai hozzájárulnak ahhoz, hogy Magyarország – így az 1956-os magyar forradalom – történetét tágabb nemzetközi kapcsolatrendszerben lehessen értelmezni.

Melléklet

1.

Az SZKP KB Elnöksége határozata „az SZKP és a JKSZ delegációi találkozójának eredményeiről szóló, a pártszervezetek tájékoztatására készített tervezetről”²⁷

P 109/21

1957. augusztus 27.
Szigorúan titkos

Megerősíteni az SZKP és a Jugoszláv Kommunisták Szövetsége delegációi találkozójának eredményeiről szóló tájékoztató levelet (javasoljuk).

Szétküldeni a tájékoztató levelet az SZKP KB tagjainak, az SZKP KB póttagjainak, a Központi Ellenőrző Bizottság tagjainak, a területi és megyei bizottságok titkárainak és a szövetségi köztársasági kommunista pártok központi bizottsági titkárainak.

ПАНИ. Ф. 3. Он. 14. Д. 143. Л. 83. Eredeti.

1. sz. melléklet

TÁJÉKOZTATÓ LEVÉL AZ SZKP KB KÜLDÖTTségÉNEK TALÁLKOZÓJÁRÓL A JKSZ KB KÜLDÖTTségÉVEL

1957. augusztus 1–2-án lezajlott az SZKP KB küldöttsége találkozója a Jugoszláv Kommunisták Szövetsége KB delegációjával, amelyre a JKSZ KB kívánsága alapján került sor.

²⁶ Az első ilyen irányú kutatásokat a neves Jugoszlávia-kutató Andrej Edemskij végezte. Lásd már említett műveit: Едемский, 2010, 2011.

²⁷ A határozatot körkérdés útján fogadták el. „Ilgennel” szavaztak: Ny. I. Beljajev, L. I. Brezsnyev, Ny. A. Bulganyin, K. E. Vorosilov, Ny. G. Ignatov, A. I. Kiricsenko, F. P. Kozlov, O. V. Kuusinen, A. I. Mikojan, M. A. Szuszlov, Ny. Sz. Hruscsov. A kérdést előkészítették és feltették: O. V. Kuusinen, B. Ny. Ponomarjov, Ju. V. Andropov. A kivonatot elküldték az SZKP KB tagjainak, póttagjainak, az SZKP KB Központi Ellenőrző Bizottság tagjainak, a területi és megyei bizottságok titkárainak és a szövetségi köztársasági kommunista pártok központi bizottságainak, az SZKP KB osztályvezetőinek (a megszólításban nem mutatva).

1957. május végén az SZKP KB javaslattal fordult a JKSZ KB-hoz, miként a szocialista országok többi kommunista és munkáspártjához, hogy vitassák meg az összes szocialista ország testvérpártjai képviselői tanácskozásának kérdését. A JKSZ KB kifejezte egyetértését a javaslattal, de egyúttal közölte kívánságát, miszerint nem tart szükségesnek egy előzetes találkozót az SZKP KB és a JKSZ KB között.

Ismert, hogy a magyarországi eseményeket követően, és különösképpen Tito elvtárs 1956. november 11-i pulai beszéde után a viszony a Szovjetunió és Jugoszlávia között, csakúgy, mint az SZKP és a JKSZ között, azonnal észrevehetően megromlott. Ehhez hozzájárult a JKSZ vezetőinek és a jugoszláv sajtónak egy sor elvi kérdésben elfoglalt helytelen álláspontja (a magyarországi események értékelése, a szovjet szocialista rendszer jellemzése stb.). Ugyanakkor az utóbbi időkben a jugoszláv vezetők részéről nemegyszer történtek nyilatkozatok a JKSZ KB törekvéseiről, amelyek a JKSZ és az SZKP közötti barátság megerősítésére és a kapcsolatok fejlesztésére vonatkoztak. Ezt tekintetbe véve az SZKP KB arra kívánta felhasználni a két párt képviselőinek tanácskozását, hogy eltávolítsa az akadályokat, amelyek a Szovjetunió és a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság (JSZNK), illetve az SZKP és a JKSZ közötti baráti viszonyokat és együttműködést zavarják, és új lépéseket tegyen a pártok közötti kölcsönös bizalom és együttműködés megerősítésére a marxizmus–leninizmus elvei alapján.

Amikor az SZKP KB elküldte delegációját a jugoszláv képviselőkkel tartandó találkozóra, abból indult ki, hogy a jelenlegi nemzetközi helyzetben még mindig különös jelentőséggel bír az összes szocialista ország valamennyi kommunista és munkáspártja egységének és testvéri együttműködésének sokoldalú megerősítése; a nemzetközi munkásmozgalom sorainak megerősítése és összefogása; valamint az imperialista reakciónak a szocializmus erői ellen intézet kísérleteivel szembeni ellenállás.

A találkozás idején az SZKP KB küldöttsége tekintetbe vette:

- hogy megállapodjunk a JKSZ KB képviselőivel a két párt közötti kapcsolatok fejlesztéséről és a két párt közötti gyakorlati együttműködésről olyan kérdésekben, amelyekben nézetazonosság van;

- hogy megvitassuk azokat a kérdéseket a JKSZ KB képviselőivel, amelyekben pártjaink között nézetkülönbségek vannak, azzal a céllal, hogy megismerjük a jugoszláv fél álláspontját, illetve hogy egy sor ideológiai és politikai kérdésben kifejtsük nézőpontunkat a jugoszláv elvtársaknak, hogy a marxizmus–leninizmus elvei alapján elérjük a fennálló nézetkülönbségek leküzdését;

- hogy megállapodjunk a jugoszláv elvtársakkal az összes szocialista ország testvérpártjai képviselőinek részvételével megtartandó találkozó vonatkozásában.

A JKSZ KB képviselőivel folytatott találkozó során küldöttségünk a következő témákat vetette fel megvitatásra: tapasztalatcsere a szocialista országok között a szocializmus építéséről; a szocialista tábor és Jugoszlávia helyzete a szocialista tábor viszonyában; az 1956. októberi magyarországi események és pártjaink jelenlegi álláspontja a Magyar Munkás–Paraszt Kormány és a Magyar Szocialista Munkáspárt tekintetében. Egyidejűleg megvitatásra került a nemzetközi kapcsolatok né-

hány kérdése, illetve gyakorlati intézkedésekről szóló javaslatok az SZKP és a JKP közötti kapcsolatok fejlesztése tekintetében.

Meg kell jegyezni, hogy a találkozó során a véleménycseré nagyon barátságos és őszinte volt. Jugoszláv részről ez alkalommal nagyobb igyekezet nyilvánult meg a pártunkkal való együttműködésre és a szovjet–jugoszláv viszony javítására. A jugoszláv képviselők általános hangneme és viselkedése békülékeny volt.

A találkozó idején mindkét fél komoly figyelmet fordított a pártjaink közötti szoros kapcsolatok fejlődését zavaró akadályok lebontására, és a béke és a szocializmus érdekében kifejezte az együttműködésre vonatkozó törekvését.

A tárgyalások során a két küldöttség minden oldalról áttekintette az aktuális nemzetközi problémákat, valamint a kérdést, miszerint az atom- és a hidrogénfegyvereket és -fegyverkísérleteket be kell tiltani, és el kell érni, hogy nemzetközi egyezmény jöjjön létre a fegyverkezés csökkentésére. Mivel kiderült: ebben a kérdésben a két fél álláspontjai egybeesnek, ezért az SZKP KB javasolta: vitassák meg, milyen intézkedéseket kellene hoznia mindkét pártnak és országnak, hogy támogassák a népek erőfeszítéseit az atomfegyver-kísérletek betiltására. Delegációnk kifejezte kívánságát, hogy a jugoszlávok határozottabban lépjenek fel a sajtóban és az Egyesült Nemzetek Szervezetében az atomfegyver-kísérletek betiltására vonatkozó javaslat támogatása tekintetében, valamint az USA és partnerei álláspontjának bírálatában, amely akadályozza az egyezmény elérését az adott kérdésben.

A közel- és közép-keleti helyzet megvitatásakor az SZKP KB küldöttsége abból indult ki, hogy a Szovjetunió és Jugoszlávia is közös nézetet vallott Anglia, Franciaország és Izrael Egyiptom elleni agressziója megítélésében, és mind a két ország elítélte ezt az agressziót. Ezzel együtt delegációnk felhívta a JKSZ KB képviselőinek figyelmét arra a tényre, hogy a hivatalos jugoszláv szervek részéről mind ez ideig nem ítélték el határozottan az úgynevezett „Dulles–Eisenhower-doktrínát”. A jugoszláv elvtársak kijelentették, hogy elítélték az USA és más nyugati országok gyarmatosító tevékenységét az ázsiai és afrikai országokban.

A németkérdés megvitatásakor az SZKP KB delegációja felhívta a JKSZ képviselőinek figyelmét, hogy jugoszláv részről a legutóbbi időkhöz sem tettek olyan világos kijelentést, amely elítélte volna a német militarizmus feléledésének politikáját és a nyugati államok tevékenységét a nyugatnémet hadsereg atomfegyverekkel való felszerelésére.

Küldöttségünk azt is kijelentette, teljesen érthetetlen, miért zárkózik el Jugoszlávia a Német Demokratikus Köztársaság elismerésétől és a normális diplomáciai kapcsolatok kialakításától, ugyanakkor diplomáciai kapcsolatai vannak a Német Szövetségi Köztársasággal. Ezzel kapcsolatban hangsúlyoztuk, a Német Demokratikus Köztársaság el nem ismerését a nemzetközi imperializmusnak tett engedményként lehet értékelni. A JKSZ képviselői kijelentették, most megvan az összes feltétele annak, hogy Jugoszlávia a közeljövőben elismerje a Német Demokratikus Köztársaságot és kialakítsa a normális diplomáciai kapcsolatokat vele.

A megbeszélések során olyan kérdéseket is megvitatunk, amelyekben nézeteltérések vannak pártjaink között. Többek között részletesen megvitatuk a kér-

dést, hogy miként viszonyul a JKSZ a szocialista táborhoz, valamint a magyarországi események jellegének értékelését.

A Jugoszláv Kommunista Szövetség KB 1957. február 7-i, az SZKP KB-nak írt levelében kétségbe vonta a szocialista tábor fejlesztésének és megerősítésének szükségességét és célszerűségét.²⁸ Ebben a levélben megerősítették, hogy „a dogma-teremtésnek, miszerint a szocializmus fejlődésének a szocialista tábor fejlődésének segítségével kell végbemennie, semmi köze sincs a marxizmushoz”. A jugoszláv vezetők számos felszólalásában a szocialista tábor jelentősége lényegében egy zárt katonai csoportosulás szerepére redukálódott, és egyenlőségjelet tettek a szocialista tábor és az olyan típusú agresszív katonai blokkok között, mint a NATO és a CEATO.

Az SZKP KB delegációja kijelentette, hogy ezt az álláspontot helytelennek tartja, rámutatva arra, hogy a szocialista tábor létrehozása és megerősítése a kapitalista igát magukról levető népek nagy vívmánya. A tapasztalat azt mutatja, hogy a szocialista országok tömörítése egy egységes táborba életbevágóan fontos a sikeres szocialista építés érdekében az összes ilyen országban, biztos garanciát nyújt a szabadságuknak és függetlenségüknek, erőteljes akadályt képez az imperialisták kísérleteivel szemben, hogy egyesével legyőzzék a szocialista országokat. Az összes szocialista állam egységének megerősítése fontos a szocializmust és kommunizmust építő országok számára, és Jugoszlávia, mint szocialista ország, természetesen nem állhat el a szocialista rendszer megerősítésének érdekétől.

A véleménycsere során világossá vált, hogy a jugoszláv elvtársak jelenleg némileg másképpen értelmezik a szocialista tábor szerepét és jelentőségét. A JKSZ KB képviselői kijelentették, hogy ők nem ellenzik a szocialista országok egységét és nem kívánják gyengíteni a szocialista tábort és a Varsói Szerződést, elismerik a Kölcsoni Gazdasági Segítség Tanácsának hasznos tevékenységét, ahová Jugoszlávia már elküldte megfigyelőit.

Ezzel együtt a jugoszláv elvtársak kifejezték, hogy nem töreksenek visszatérni a szocialista táborba, megmaradtak ebben a kérdésben a korábbi álláspontjuknál. A JKSZ KB képviselői kijelentették, hogy nem értenek egyet az SZKP és a többi testvérpárt álláspontjával, amely a világot két táborra osztja fel, és amely állítólag – szerintük – frontálisan szembeállítja a szocialista országokat a kapitalista országokkal, az egyik blokkot a másikkal. Megerősítették, hogy manapság a szocializmus nemcsak a szocialista, hanem a kapitalista országokban is fejlődik, és a szocialista tábor a jelenlegi formájában nem jelent perspektívát a szocializmus fejlődése számára.

A JKSZ KB képviselői kinyilvánították, hogy Jugoszlávia csatlakozása a szocialista táborhoz jelenleg taktikai okokból kifolyólag nem lenne előnyös sem Jugoszlávia számára, sem pedig az összes szocialista ország számára. Megerősítették, hogy a szocializmus ügyének érdekében az lenne a legelőnyösebb, ha tekintettel politikai befolyására egy sor országra Ázsiában, Afrikában és Dél-Amerikában, kihasználnák Jugoszlávia helyzetét, hogy olyan ország, amelyik nem tagja a szocialista tábornak. Saját helyzetükből kiindulva a jugoszláv elvtársak úgy vélik, hogy a JSZNK-nak nem kellene megszakítania létező gazdasági kapcsolatait a kapitalista

28 РГАНИ. Ф. 89. Пер. 45. Док. 84.

országokkal, mivel ez nagy nehézségeket okozhatna a jugoszláv gazdaságban. Ugyanakkor közölték, hogy távlati tervük, hogy fokozatosan lemondanak az USA gazdasági segélyéről, hogy a következő két-három évben ez a segély megszűnjön valamennyire is jelentős szerepet játszani Jugoszlávia gazdaságában.

Küldöttségünk kijelentette, hogy most nem veti fel Jugoszláviának a szocialista táborhoz való csatlakozása kérdését, de szükségesnek tartja aláhúzni, hogy a világban valóban létezik a szocialista és a kapitalista rendszer, illetve a szocialista és az imperialista tábor. Léteznek agresszív imperialista blokkok, amelyek háborúra készülődnek a szocialista országok ellen, ennél fogva a szocialista országoknak szorosán össze kell fonódniuk és egyesülniük kell egymással.

A magyar események jellegének megvitatásakor a JKSZ KB küldöttsége kijelentette, hogy a jugoszláv kommunisták elismerik és értik a Szovjet Hadsereg szerepét a magyarországi ellenforradalmi erők leverésében. Azt is kijelentették, hogy most nem kételkednek abban, hogy a magyar nép támogatja az MSZMP és a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány politikáját. Ezzel együtt a jugoszláv elvtársak, korábbi álláspontjukból kiindulva, igyekeztek az ellenforradalmi erőknek a lázadás előkészítésében játszott szerepét csökkenteni, ragaszkodtak ahhoz, hogy határozottabban fel kell tárni a korábbi magyar vezetés hibáit, azokban látva a magyarországi események kialakulásának fő okait. A jugoszláv elvtársak kifejezték kételyeiket a Nagy Imre elleni bírósági per lefolytatásának szükségességét illetően, kinyilvánították, hogy az nehézséget okozhat Jugoszlávia számára, és a viszony kieleződését okozhatja az SZKP és a JKSZ között.²⁹

Az SZKP KB küldöttsége kijelentette, hogy a magyarországi események jellegének értékelése elvi kérdés, annak helyes megértésétől függ nemcsak a szovjet csapatok – amelyek segítséget nyújtottak a magyar népnek az ellenforradalom leverésében – részvételének, hanem azoknak az intézkedéseknek az értékelése is, amelyeket a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány hozott. A magyar események pontos értékelését már megtették a Magyar Szocialista Munkáspárt konferenciája és a Központi Bizottság határozataiban. A magyarországi események lefolyása cáfolhatatlanul bebizonyította, hogy az ellenforradalmi lázadás Magyarországon nem volt más, mint az imperialista reakció kísérlete arra, hogy kihasználva a korábbi magyar vezetés hibájából kialakult helyzetet, megvalósítsa régen kigondolt, gondosan kidolgozott tervét, hogy visszaállítsa a kapitalizmust Magyarországon, az imperialista táborba vonja az országot, és az úgynevezett „Kelet-Európa felszabadítása” zászló alatt alássa a szocialista tábort.

A magyarországi események megítélésében tapasztalható nézetkülönbségek ellenére mindkét delegáció megaláztatással állapította meg a népi demokratikus rendszer megerősödését a Magyar Népköztársaságban a Magyar Szocialista Munkáspárt vezetésével, és kifejezték, készek sokoldalú támogatást nyújtani a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormánynak a magyarországi szocializmus építésében.

29 Moszkvában – mint más dokumentumokból kitűnik – célszerűnek tartották jelezni a Kádár-kormánynak, hogy az 1958. júniusi, Nagy Imre elleni büntetőpernek ne legyen jugoszlávellenes éle.

Azon kérdésekkel kapcsolatban, amelyekben a korábbiakban vitáink voltak, érintettük a szocializmus építésének tapasztalatait, a munkástanácsokat, valamint a jugoszláv elvtársak viszonyát a szovjet szocialista rendszerhez. Delegációnk kijelentette: a pártjaink közötti normális viszonyok fejlődéséhez szükséges, hogy a jugoszláv elvtársak beszüntessék a Szovjetunióval és az SZKP-val szembeni barátságtalan megnyilvánulásokat.

A szocializmus építésének formái és módszerei kérdésének tekintetében a két delegáció egyetértett, hogy ragaszkodni kell a moszkvai nyilatkozathoz, nem lehet megengedni, hogy az egyes országoknak a szocialista építésben alkalmazott gyakorlatát és módszereit egymással szembeállítsák.³⁰ Ami a munkástanácsokat illeti, a két delegáció úgy véli, hogy alkalmazásuk a jugoszláv körülmények között a Jugoszláv Kommunista Szövetsége és a jugoszláv munkások ügye, és helytelen volt azt állítani, hogy a munkástanácsok egy olyan általános szervezeti formát képeznek, amelyek az összes szocialista országban a munkásoknak a vállalatok vezetésében való részvételét jelentik.

Azzal kapcsolatban, hogy a jugoszlávok feltették a kérdést, miszerint a jövőben az SZKP bírálni fogja-e Jugoszláviát azért, mert segínyt kap az USA-tól, az SZKP KB delegációja kijelentette: a szocialista országok álláspontját az adott kérdésben az az összefüggés határozza meg, hogy Jugoszlávia barátságos politikát folytat-e majd a Szovjetunió és a szocialista tábor országai viszonylatában. Ha a jugoszláv elvtársak a segély érdekében elállnak ettől a politikától, a szocialista országok természetesen bírálni fogják a JKSZ-t.

A tárgyalások összegzéseként a jugoszlávok javasolták, készítsenek nyilatkozatot a találkozóról. A véleménycseré után úgy határoztak, hogy két dokumentumot állítanak össze – egyet ezek közül a sajtó számára,³¹ a másik dokumentumot, amely az összes egyeztetett álláspont teljes kifejtését tartalmazza, s amely a jugoszláv elvtársak kérésére bizalmas iratnak minősül, nem teszik közzé. Ezt a dokumentumot Ny. Sz. Hruscsov és J. B. Tito elvtársak írták alá. A jugoszláv elvtársak kijelentették, a jövőben az említett kérdésekben az elért megállapodás szellemében fognak megnyilvánulni.

A bizalmas dokumentum kimondja:

„A küldöttségek megvitatták a nemzetközi helyzet kérdéseit, a nemzetközi munkásmozgalom és a népek a békéért és biztonságért folytatott harcának egy sor problémáját.

A küldöttségek egyetértést mutattak a nemzetközi helyzet értékelésében, és arra a következtetésre jutottak, hogy a jelenlegi nemzetközi helyzetben, amelyet a nemzetközi imperialista reakció azon törekvése jellemez, hogy kielezesse a nemzetközi feszültséget és ellenállást fejtson ki a békéért és a haladásért harcoló erőkkel szemben, különösen fontos jelentőséget kap a kommunista és munkáspártok, illetve az összes szocialista ország és az egész világ békeszerető népei egységének és

30 Itt az SZKP és a JKSZ kapcsolatairól szóló nyilatkozatról van szó, amelyet a jugoszláv küldöttség 1956. júniusi szovjetunióbeli útja során fogadtak el.

31 Pravda, 1957. augusztus 4.

testvéri együttműködésének sokoldalú megerősítése, valamint a nemzetközi munkásmozgalom egybeforrasztása.

A tárgyalások során nézetazonosság mutatkozott abban a kérdésben, hogy feltétlenül be kell tiltani az atom- és hidrogénfegyverek előállítását, valamint el kell érni egy nemzetközi egyezmény megkötését a fegyverzetcsökkentésről.

A delegációk megállapították, hogy jelenleg a fegyverkezési politika a Német Szövetségi Köztársaságban veszélyt jelent a béke és biztonság ügyére nézve Európában és az egész világon. A küldöttségek elítélték ezt a politikát.

A közel- és közép-keleti helyzettel kapcsolatban megállapították, hogy mind a Szovjetunió, mind a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság alapján véve azonos álláspontot képvisel, amely elítéli Anglia, Franciaország és Izrael 1956. őszi agresz-szióját Egyiptommal szemben és a nyugati hatalmak törekvését gyarmati politika megvalósítására. Ezzel kapcsolatban határozottan elítélték az úgynevezett »Dulles–Eisenhower-doktrínát«, amelyet rá akarnak kényszeríteni Ázsia és Afrika népeire.

Mindkét delegáció meglegéssel nyugtázta a népi demokratikus rendszer megerősödését Magyarországon a Magyar Szocialista Munkáspárt vezetésével, és kifejezték: készek sokoldalú segítséget nyújtani a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt kormánynak a szocializmus építése ügyében Magyarországon.

A delegációk hangsúlyozták a Szovjetunió és a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság közötti együttműködés és testvéri viszony további fejlesztésének fontosságát. Ezek a kapcsolatok a jövőben is az egyenlőség, a kölcsönös segítség és együttműködés, a szuverenitás, a függetlenség és a be nem avatkozás tiszteletben tartása alapján fognak fejlődni. Ennek kapcsán a küldöttségek megerősítették a belgrádi és a moszkvai nyilatkozatok aktuális jelentőségét a két ország közötti baráti kapcsolatok fejlesztése, az SZKP és a JKSZ közötti, a marxizmus–leninizmus alapján történő együttműködése érdekében, illetve kifejezték: készek a jövőben is megtartani ezeket a nyilatkozatokat.

A két delegáció megállapodott a pártok közötti együttműködés és az állandó kapcsolatok konkrét formáiban, amit pártküldöttségek cseréje, kölcsönös tájékoztatás és kiadványok útján valósítanak meg.”

A találkozó idején véleménycserére került sor a nagy októberi szocialista forradalom 40. évfordulójának megünnepléséről. A jugoszláv elvtársak kifejezték készségüket, hogy együtt ünnepelnek a többi testvérpárttal. Ugyancsak kinyilvánították készségüket, hogy az ünnepekre párt- és állami delegációt küldenek Tito elvtárs vezetésével Moszkvába, és (lehetséges) hogy munkásosztagot küldenek a Vörös téri felvonulásra.

A két delegáció megtárgyalta egy az összes szocialista ország kommunista és munkáspártjainak részvételével tartandó találkozó kérdést. Az SZKP KB küldöttsége közölte: az utóbbi években nemegyszer találkoztak a kommunista és munkáspártok képviselői egymással. Ezek a – zömében kétoldalú – találkozók fontos szerepet játszottak a testvérpártok egymás közti kapcsolatainak megerősödésében. Ugyanakkor, ahogy a gyakorlat mutatja, a kapcsolatok említett formája, minden pozitív jelentősége mellett, az adott időben nem elégséges, és teljes mértékben nem kielégítő a pártok számára. Az utóbbi időben egy sor testvérpárt már nem-

egyszer kifejezte elképzelését, miszerint a közeljövőben össze kellene hívni a szocialista országok kommunista és munkáspártjai képviselőinek tanácskozását.

A JKSZ küldöttsége kijelentette, hogy teljes mértékben osztja az SZKP és a többi testvérpárt nézetét, miszerint kívánatos az összes szocialista ország kommunista és munkáspártjai képviselőinek találkozója.

A delegációk egyetértettek, hogy egy ilyen találkozó előtt célszerű lenne egy dokumentumot kidolgozni, amelyben a találkozó minden résztvevője kifejthetné az álláspontját az alapvető kérdésekről. Ily módon a pártok a találkozó idejére már rendelkezzenek egy az egyeztetett álláspontjukat tükröző dokumentummal a nemzetközi helyzet legfontosabb kérdéseiről és a nemzetközi kommunista mozgalom problémáiról. Javaslat hangzott el arról, hogy kívánatos lenne a kapitalista országok két legnagyobb kommunista pártja – a Francia és az Olasz Kommunista Párt – képviselőinek részvétele is ezen a találkozón.

A két küldöttség egyetértett abban, hogy a jelenlegi bonyolult nemzetközi helyzetben, amelyet az imperialista reakciói kísérletei jellemeznek, hogy viszályt szítsanak a szocializmus országai között, a kommunista pártoknak el kell kerülni, hogy nyilvánosan bírálják egymást, és a nézeteltéréseket a kommunista pártok közötti viszonyban általánosan elfogadott módon kell megoldani. Ezzel kapcsolatban küldöttségünk kinyilvánította: az SZKP és a JKSZ közötti nézeteltéréseket az elvi kérdésekben a marxizmus–leninizmus alapján kell leküzdeni.

*

Az SZKP KB Elnöksége jóváhagyta küldöttségünk tevékenységét a JKSZ KB képviselőivel folytatott tanácskozáson, és az említett találkozót rendkívül hasznosnak tartja, amely hozzájárul a szovjet–jugoszláv kapcsolatok erősödéséhez és az SZKP és a JKSZ közötti közeledéshez. A találkozó ideje alatt elért megállapodások megfelelnek az összes szocialista ország és a nemzetközi kommunista mozgalom érdekeinek.

Nem szabad úgy gondolni, hogy a találkozó folyamán teljes mértékben leküzdötték és kiküszöbölték az SZKP és a JKP közötti nézetkülönbségeket egy sor kérdésben. Ezeket a különbségeket elvtársi vita és tisztázás útján, következetesen a marxizmus–leninizmus alapján maradvá kell leküzdeni.

Az SZKP KB szükségesnek tartja, hogy a jövőben is tegyenek erőfeszítéseket a Szovjetunió és a JSZNK közötti, valamint a testvérpártok és a Jugoszláv Kommunista Szövetsége közötti baráti viszony és testvéri együttműködés érdekében. Az SZKP KB kifejezi szilárd meggyőződését, hogy ennek a politikának nagy jelentősége lesz, hogy meghiúsítsák az imperialisták összes tervét, amelyek arra irányulnak, hogy elszigeteljék a szocialista országokat, illetve hogy viszályt szítsanak közöttük.

A Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága

РГАНИ. Ф. 3. Он. 14. Д. 144. Л. 35–46. Eredeti.

Fordította: Bíró László

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

АВП РФ

Архив внешней политики Российской Федерации (Az Oroszországi Föderáció Külpolitikai Levéltára, Moszkva)

РГАНИ

Российский государственный архив новейшей истории (Oroszországi Állami Legújabb Kori Történeti Levéltár, Moszkva)

2. Kiadott források és szakirodalom

Едемский

2008 Едемский, Андрей Борисович: *От конфликта к нормализации. Советско-югославские отношения в 1953–1956 годах*. Москва, 2008.

2010 Едемский, Андрей Борисович: Был ли тайный сговор на Брионах накануне второй советской интервенции в Венгрии? Советско-югославские консультации 2–3 ноября 1956 г. In: *Славянство, растворенное в крови... В честь 80-летия со дня рождения В. К. Волкова (1930–2005)*. Москва, 2010. 349–370.

2011 Едемский, Андрей Борисович: По следам конкретных консультаций на Брионах 2–3 ноября 1956 г. In: *Славянский альманах, 2010*. Отв. ред.: Никифоров, Константин Владимирович. Москва, 2011. 462–488.

Есть один путь

2003 „Есть один путь к социализму, но могут быть разные методы, разные формы.” Записки Н. С. Хрущева в Президиум ЦК КПСС по итогам встреч с И. Броз Тито. In: *Источник: Документы русской истории. Приложение к журналу „Родина”, 2003. 6(66). sz.*

Jugoslavija – SSSR

2014 *Jugoslavija – SSSR. Susreti i razgovori na najvišem nivou rukovodilaca Jugoslavije i SSSR*. Tom 1. 1946–1964. Ur.: Dimić, Ljubodrag. Beograd, 2014.

Magyar–jugoszláv kapcsolatok

1995–1997 *Top secret*. I. köt. *Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. Az állami és pártkapcsolatok rendezése, az októberi felkelés, a Nagy Imre-csoport sorsa*. II. köt. *Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. december–1959. február. A magyar–jugoszláv kapcsolatok és a Nagy Imre-csoport sorsa*. Szerk.: Kiss József–Ripp Zoltán–Vida István. Bp., 1995–1997.

Ми́чуновић

1977 Ми́чуновић, Veljko: *Moskovske godine 1956/1958*. Zagreb, 1977.

1990 Ми́чуновић, Veljko: *Tito követe voltam. Moszkva, 1956–1958*. Bp., 1990.

Президиум ЦК КПСС

2003 *Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления*. Том 1. *Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы*. Гл. ред.: Фурсенко, Александр Александрович. Москва, 2003. (Архивы Кремля.)

Советский Союз и венгерский кризис

2008 *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы.* Ред.–сост.: Орехова, Е. Д.–Середа, В. Т.–Стыкалин, А. С. Москва, 2008.

Стыкалин

2014 Стыкалин, Александр Сергеевич: Большие московские совещания компартий в ноябре 1957 г. и Союз коммунистов Югославии. In: *Из истории Сербии и русско–сербских связей. 1812 – 1912 – 2012.* Отв. ред.: Никифоров, Константин Владимирович. Москва, 2014. 265–311.

Встречи и переговоры

2014 *Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Югославии в 1946–1980 гг.* Том 1. 1946–1964. Гл. ред.: Милошевич, М.–Тарасов, В. П.–Томилина, Н. Г. Москва, 2014.

ALEXANDR STYKALIN

THE 1956 HUNGARIAN REVOLUTION AND THE SOVIET–YUGOSLAV RELATIONS

REFLECTIONS ON A NEW DOCUMENTARY BOOK

The articles presents and discusses the project jointly realized by Russian and Serbian historians, whose main result will be a two-volumes publication of the records of high-level Soviet–Yugoslav talks since 1946 until the death of Iosip Broz Tito in 1980. Besides the records of these talks, other important documents concerning the bilateral and the East–West relationships are included. The first volume covering the period 1946–1964, until the peaceful removal from power of Khrushchev, was published in 2014 both in Russian and Serbian. The talks records and other documents allow us to understand the utmost importance both Soviet and Yugoslav leaders attached to the 1956 Hungarian Revolution. This event was a constant subject of bilateral talks until 1962. The collection of documents presented below places the Soviet–Yugoslavian dialogue in the international context of the Hungarian Revolution, and it also reflects the evolution of the Soviet–Yugoslavian dispute concerning key issues such as the results of the Brioni Tito–Khrushchev meeting in early November 1956, the fate of the Imre Nagy group, as well as the effects of Tito’s programmatic speech delivered at Pula not only for the Soviet–Yugoslavian relations, but also for the post-revolutionary political consolidation in Hungary.

Az emberi testtől az óraműig

Az állam metaforái és formaváltozásai¹

Gyorsan telik az idő: kilenc évvel ezelőtt, 2006-ban jelent meg Sashalmi Endre történész-professzor (akkor még a Pécsi Tudományegyetem docense) *A nyugat-európai államfejlődés vázolata* című könyve.² Ma már bevallom, a Pannonica Kiadó kiskönyvtár-sorozatában kiadott, szép kiállítású kötetet – amely alapvetően államelméleti és alkotmánytörténeti kérdéseket tárgyal – a jogász végzettségű jogtörténész gyanakvásával vettem kézbe az egyik bevásárlóközpont könyvesboltjában. Aztán belelapoztam és egyre érdekesebbnek találtam. Úgy döntöttem, megveszem.

Nem bántam meg: azóta is egyik legkedvesebb olvasmányom. A szerző ugyanis a történész néhol filozofikus rálátásával, de a közjogi kérdések iránt nemcsak érdeklődve, hanem a külföldi és a magyar jogtörténeti szakirodalmat is jól ismerve közelít az államhoz mint jelenséghez, az állam kezdetleges formáinak megjelenésétől eljutva egészen a mai értelemben vett modern állam kora újkori gyökereiig. Szemléletét – nem titkoltan – a nagy távlatokat és összefüggéseket is meglátó és láttatni tudó kiváló történész, Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című remekműve határozza meg, s aligha tévedünk, ha azt állítjuk, a „vázlat” szó használata sem véletlen a címben. Szűcs Jenő írását pedig – szintén nem titkoltan (és ez igen nagy szó volt 1983-ban) – Bibó István szellemisége hatotta át.³

Sashalmi Endre e „történeti régiók” közül kifejezetten a nyugati választotta vizsgálódása tárgyául. A legkorszerűbb – elsősorban, de nem kizárólag angolszász – államelméleti és -történeti szakirodalmat feldolgozva határozott, önálló megállapításokat tesz, a magyar történeti (és jogtörténeti) irodalomban új megvilágításba helyezve bizonyos alapvető fogalmakat. A középkor „államát”, a feudális és rendi hatalmi képleteket az állam előzményeinek, kezdeti formáinak tekinti csupán, a valóságos állam megjelenését pedig a kora újkori dinasztikus, majd abszolutista államok kialakulásától számítja.

A magyar nyelvű történeti szakirodalomban elsőként világít rá két, korábban igen mostohán kezelt (a viking koron túl jó esetben a harmincéves és az északi háborúk kapcsán megelevenített) skandináv monarchia, Dánia és Svédország alkotmánytörténeti jelentőségére.⁴ Összhangban a szintén a Pécsi Tudományegyetemen oktató és kutató történész, Hahner Péter

1 Sashalmi Endre: *Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben, 1300–1800*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2015. 294 p.

2 Sashalmi Endre: *A nyugat-európai államfejlődés vázolata*. Bp., 2006.

3 Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Bp., 1983.

4 Nagy Gábornak, a Miskolci Egyetem történészének köszönhetően Svédország középkori története ma már – a legújabb külföldi szakirodalom és források alapján – magyar nyelven is bárki számára megismerhető. Nagy Gábor: *A középkori Svéd Királyság története*. Miskolc, 2012.

műveivel,⁵ tagadja a francia abszolút monarchia valódi abszolutista jellegét, helyette az itthon kevésbé ismert dán–norvég államot mutatja be mint az abszolút kormányforma – egyfajta chartális alkotmány (Kongelov, 1665) is rendelkező – mintaállamát.

Külön érdekessége végül a könyvnek, hogy kritikával, de igen részletesen – a témának önálló fejezetet szentelve – ismerteti az amerikai szociológus és politikatörténész, Thomas Ertman *Birth of the Leviathan* című, nagy vihart kavart munkáját,⁶ az e műben megtestesülő sajátos államtörténeti felfogást és az Ertman által az államok klasszifikációjára tett érdekes kísérletet.

A *nyugat-európai államfejlődés vázlat*a megjelenése óta eltelt időszakban a szerző habilitált (2008), majd egyetemi tanári kinevezést (2011) kapott, miközben még mindig negyvenes éveiben járt. Tudósként, kutatóként érdeklődése – amellet, hogy a már PhD-disszertációja (1997) tárgyául választott kutatási témájában (Oroszország története, különös tekintettel az autokratikus orosz cári államra) is jelentős publikációi jelentek meg – egyre inkább az állam szimbolikája, ikonográfiája felé fordult.

Az autokrácia, az abszolutizmus, a modern állam hatalmi szervezete kialakulását elemző korábbi kutatásaihoz is kapcsolódóan egyre behatóbban kezdte vizsgálni, hogy a különböző történeti korok embere (és művésze) hogyan látta (és hogyan próbálta képszerűen ábrázolni) magát az államot mint jelenséget. E tárgykörben is több nagyszerű tanulmánya jelent meg – többek között az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán megtartott konferencia-előadásának szerkesztett és jelentősen bővített, gazdagon illusztrált változata, amely *Az abszolút monarchia* című tanulmánykötetben látott napvilágot.⁷

Az állam mint történeti, politikai és jogi jelenség színváltozásai Sashalmi Endre szerint akkor érthetőek meg igazán, ha azt az emberi gondolkodás, elmélkedés – helyenként csodálat – tárgyának is tekintjük. Így kapcsolódnak össze a 2006-ban megjelent kötet első sorban állam- (politika- és közjog-) történeti megállapításai a szerző által azóta végzett beható ikonográfiai-kultúrtörténeti kutatásokkal, és állnak össze egységes egészzé. E két vonulat forr egybe *Az emberi testtől az óraműig* című, idén megjelent, most ismertetendő könyvében, melynek címlapján Thomas Hobbes híres műve, a *Leviatán* borítójának felső része (emberalak), valamint a 17. századtól egyre jellemzőbb új állammetafora, egy óra (számlapja) látható.

A kötet egy rövid bevezető rész után – amelyben a szerző a 2006-os könyvével kapcsolatos egyes kritikai megjegyzéseket is ismerteti és megválaszolja – hat fejezetre oszlik. Az első *Az állam metaforái* címet viseli – ez kifejezetten ikonográfiai, szimbólumtörténeti megközelítése az államtematikának, a középkorra még általánosan jellemző organikus államszemlélettől eljutva a modernebb „mechanikus” (gép, óramű) felfogásig. Mindennapi életünkben talán fel sem tűnik, hányszor használunk magunk is ilyen kifejezéseket, az organikus államtól a mechanikus államképezetig.

A fejezet megállapításait illusztrációk teszik érzékletessé (régi metszetek, könyvbőrítők, egyéb ábrázolások). Mindez a második, *A szuverén állam* című fejezet első, mintegy ötven oldalán is folytatódik, ekkor már kifejezetten a modern államelmélet megszületésére és ennek ikonográfiai megnyilvánulásaira összpontosítva. A könyv első fejezete, valamint a

5 Hahner Péter: Nevek és tények. Az abszolút monarchia, mint jelenség. In: *Az abszolút monarchia*. Szerk.: Képes György. Bp., 2011. (Jogtörténeti Értekezések, 41.) 128–135.

6 Ertman, Thomas: *Birth of the Leviathan. Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe*. Cambridge, 1997.

7 Sashalmi Endre: Az abszolutizmus. Az abszolút monarchia elmélete. In: *Az abszolút monarchia*. Szerk.: Képes György. Bp., 2011. (Jogtörténeti Értekezések, 41.) 13–67.

második fejezet ezen első félszáz oldala minden tekintetben új *A nyugat-európai államfejlődés vázlatához* képest, így egyetértünk a szerzővel, amikor a bevezetőben azt írja, hogy a 2015-ös kötet „nem egyszerűen a régi könyvem újrakiadása vagy annak új szakirodalommal történő kiegészítése”.

A „régí könyv” csak a 105. oldaltól, a második fejezet második felétől köszön vissza, azonban a korábbi korszakhatárok újragondolásával és – ahogy a bevezetőből idézett fenti részlet is utal rá – az új (legújabb, minden tekintetben mai) szakirodalom feldolgozásával. Itt ismét érdemes egy pillanatra megállni és méltatni a szerzőt: az „új szakirodalom” fogalma korántsem szorítkozik a történettudomány legfrissebb eredményeire (bár már önmagában ez is örömteli lenne), hanem magában foglalja a legújabb jogtörténeti és jogelméleti irodalmat is. A hivatkozott, részben egyetértőleg, részben kritikával átvett magyar szakirodalomban ott találjuk Földi András, Kisteleki Károly, Mezey Barna, Paczoly Péter, Sente Zoltán (és, büszkén hozzátevé, e sorok írója) műveit.

A kronológia némiképp változott a 2006-os könyvhöz képest: a szerző az állam közjogi fogalmának kialakulását már nem a 12. század közepére, hanem 1200 környékére teszi; a nyugat-európai állam mint közjogi, közhatalmi képződmény alapjait a „korporációkra épülő államban” látja, melynek előzménye a „korai rendiség” (13. század), valódi megjelenési formája pedig a kifejlett „rendi állam” (1300-tól 1470-ig). A könyv címében szereplő kezdő évszámából (1300) már kikövetkeztethető, hogy a 14. század, a területi alapú államhatalom és a politikai képviselő legfelső, országos szintű fórumainak létrejötte jelenti Sashalmi Endre szerint a mai értelemben vett állam tényleges és közvetlen előzményét – ezt a második fejezetben a 14. század közepében („kb. 1350”) pontosítja.

A harmadik fejezet (*A modern állam kialakulása, 1450–1713*) már a ma is ismert főbb állami feladatköröket (állandó adóztatás, hadsereg, rendészeti és igazságszolgáltatási szervezet stb.) ellátó állam kialakulásáról szól, és a százéves háború – valamint a rózsák háborúja és a *reconquista* – utáni Nyugat-Európában játszódik. Az 1450-es korszakhatárt Sashalmi Endre a könyvben sokat idézett Samuel E. Finer brit történésszel (és politikatudóssal) – aki *The History of Government from Earlier Times* című, már halála után megjelent nagyszabású művének (e történelmi korról szóló) harmadik kötetében is a 15. század közepét jelöli meg a modern állam kezdeteként⁸ –, valamint a modern állam létrejöttét újszerűen, a jogalkotás minőségi változásainak szemszögéből vizsgáló Jean-Louis Halpérin francia jogtörténésszel⁹ egyetértőleg alkalmazza.

E nagy történelmi periódus is két részre oszlik. Első (al)korszaka az 1660-ig tartó időszak, a „dinasztikus államok” kora. Szűcs Jenő a „megerősödő új monarchiák” korszakának nevezte ugyanezt 1983-ban megjelent művében, Gerhard Oestreich osztrák jogtörténész pedig a „kezdetleges” vagy „korai abszolutizmus” kifejezést használta, utalva az ekkoriban kialakuló, Oestreich által „posztfeudálisnak” nevezett új kormányzati megoldások egyes jellegzetességeire.¹⁰ Ezen időszak államkoncepcióját elsősorban a még igen erőteljesen érvényesülő tulajdonosi szemlélet különbözteti meg a későbbi – vagy akár mai – nyu-

8 Finer, Samuel E.: *The History of Government from Earlier Times*. Vol. III. *Empires, Monarchies and the Modern State*. Oxford, 1997.

9 Halpérin, Jean-Louis: *Five Legal Revolutions Since the 17th Century. An Analysis of a Global Legal History*. New York, 2014.

10 Oestreich, Gerhard: *Neostoicism and the Early Modern State*. Ed.: Oestreich, Brigitta-Koenigsberger, H. G. Cambridge, 1982. 6., 17., 35., 57., 131., 190. (Oestreichnél a „korai abszolutizmus” az államfejlődés második korszaka, míg az első a „korporatív [rendi] alkotmányosság”.)

gat-európai államfelfogástól, amely már határozottan közjogi (még a monarchikus, örökletes államfők szerepét tekintve is).

A második, 1660–1713-ig terjedő (al)korszakot Sashalmi Endre „a fiskális–katonai állam és az abszolutizmus” címszóval mutatja be. Ez az az időszak, amikor a tulajdonosi szemlélet háttérbe szorul, majd – néhány válságos évtized után helyreáll és – új értelmet nyer az államfői (és általában az állam-) hatalom. Az uralkodó immár az államgépezet vezetője, a legfőbb közjogi méltóság és egyben a legmagasabb rangú „közszolga”. Ez már a valódi abszolutizmus kora, amelyet a gazdaságpolitikára, később a kultúrpolitikára és a társadalom más alrendszeire is kiterjedő tudatos és professzionális államépítés jellemez.

A Sashalmi Endre által használt 1660-as kezdő dátum némiképp eltér a hagyományos, 19–20. századi korszakolástól: Wilhelm Roschernél, de a már idézett Oestreichnél is 1648 a klasszikus abszolutizmus kezdete, a vesztfáliai béke által megteremtett új európai államrendszerre tekintettel (melynek jelentőségére a fejezet végén Sashalmi Endre is kitér, részletesen ismertetve a békével kapcsolatos legújabb történeti kutatásokat és álláspontokat). Az újabb szakirodalom, mint például a könyvben is hivatkozott Richard Bonney¹¹ inkább 1660 mellett teszi le a voksát – elsősorban persze az angol és a holland történelem eseményeire alapozva. Sashalmi Endre is ezzel ért egyet, de ő hangsúlyosan utal a dániai változásokra (az abszolút és örökletes királyi hatalom deklarálása az 1660. őszi országgyűlés alkalmával), emellett francia és osztrák példákkal is alátámasztja e korszakhatár indokoltságát.

Felmerül a kérdés, hogy a már modernnek nevezhető, de még nem mai állam nagy korszaka miért 1713-ban ér véget. Ez az évszám nyilvánvalóan nem jelenti az európai abszolutizmusok végét, de a parlamentáris demokrácia, a jelenkori nyugat-európai állammodell kezdetét sem. A francia monarchia a 18. század végéig közismerten – bár az újabb szakirodalomban több szempontból vitatottan – abszolutisztikus jelleget mutat, Dániában sincs semmilyen változás ekkoriban, a porosz és egyéb német, valamint osztrák (Habsburg) abszolutizmusok pedig szinte ez idő tájt kezdenek életre kapni, még nem feltétlenül öltve magukra a felvilágosult abszolutizmus jegyeit. 1713 a hosszú 17. század vége Európában: az utrechti béke éve, újabb fordulópontra az európai hatalmi erőviszonyok (és államrendszerek) történetében.

Sashalmi Endre itt arra hívja fel a figyelmet – és ez önmagában is indokoltá teszi az 1713-as korszakhatárt –, hogy Nagy-Britannia igazán a spanyol örökösödési háború lezárultát követően indul el „az alkotmányos monarchia irányába”, ami – a németalföldi Egyesült Tartományok mellett – azt példázza, hogy „a fiskális-katonai állam kiépülése nem mindenütt eredményezett abszolutizmust”. A modern államok története tehát itt kettéválik: az abszolutizmus modellje mellett a rendiségtől lassan megszabadulva újjászülető parlamentarizmus is járható úttá válik a központosított államokban. A hatalommegosztás és a képviselői elv nem feltétlenül gyengíti az adminisztrációt, sőt a Brit Birodalom 18. századi sikerei arra szolgáltatnak – Hollandia mint kora újkori kivétel után újabb – bizonyítékot, hogy megfelelően intézményesített rendszerben éppenséggel még segítheti is a hatékony kormányzást és igazgatást.

Az ezt követő fejleményekkel, a 18. században formálódó, átalakuló nyugat-európai államokkal, valamint a felvilágosult abszolutizmus sajátos közép- és észak-európai képleteivel már külön fejezet, az ötödik foglalkozik – azonban a harmadik és e közé beékelve a szerző a 2015-ös könyvbe is „átmenti” Thomas Ertman államfejlődési modelljének, koncep-

11 Bonney, Richard: *The European Dynastic States, 1494–1660*. Oxford, 1991. (Short Oxford History of the Modern World.)

ciójának kritikai ismertetését. Ezzel egy rövid időre megszakítja a kötet államfejlődés-történeti fő sodrát – e sorok írója a 2006-ban megjelent könyv birtokában azzal is kiegyezne, ha az „Ertman-fejezet” most kimaradt volna. Ugyanakkor nem a korábbi, azonos tárgyú fejezet szövegszerű átvétele történt: a koncepció kritikája új kutatási eredményekkel bővült, a parlamentarizmus vonatkozásában a Szente Zoltán *Kormányzás a dualizmus korában* című, 2011-ben megjelent könyvében használt, kifejezetten közjogtörténeti megközelítéssel és ebből adódó fogalmi rendszerrel is, ami mindenképpen örömteli.¹²

A mű fő témájához az ötödik, *A modern állam a „rövid 18. században”, 1713–1789* című fejezetben érkezünk vissza, amely a korábbi kötet hasonló részéhez képest úgyszintén részletesebb. Sashalmi Endre a felvilágosult abszolutizmus modelljének bemutatása (és e fogalom létjogosultságának megvédése) mellett ugyanis kitér a *Polizeistaat* – közkeletű, de pontatlan fordításban „rendőrállam”, helyesebben: rendészeti vagy közigazgatási úton irányított és működtetett állam¹³ – jellegzetességeire, valamint az utrechti béke utáni európai hatalmi viszonyokra, melyeknek már meghatározó szereplője Poroszország és a napóleoni háborúk végére Európa „mumusává” váló Oroszország.

A kötetet, ahogy *A nyugat-európai államfejlődés vázlatát* is, egy *Kitekintés* című rövid (hatodik) fejezet zárja. Mint láthattuk, a felvilágosult abszolutizmus ebből – a *Polizeistaattal* és a 18. században átalakult hatalmi viszonyok bemutatásával kiegészülve – önálló fejezetbe került át, ennek megfelelően a 2015-ös könyv „kitekintése” már csak a 19–20. század államával, a nemzetállammal foglalkozik, ez esetben is bővítve és átdolgozva a 2006-os szövegváltozathoz képest. Napjaink eseményei különösen felértékelik a könyv jövőbe tekintő záró gondolatait: „E jogi és politikai kihívásokhoz [az Európai Unió jogrendszerének viszonyulása a tagállami szuverenitáshoz, valamint az egyes országokon belüli autonómia- és függetlenségi törekvések] több országban még a multikulturalizmus ténye is társul. Mindezek pedig az állam, jelesül a nemzetállam problematikájának újragondolását teszik szükségessé.”

Közhely, hogy a jövő felelős alakítása elképzelhetetlen a múlt összefüggéseinek ismerete nélkül. Sashalmi Endre új könyve minden, korábban Magyarországon kiadott vagy magyar nyelven megjelent összefoglaló munkánál jobban hozzásegíti az értő és érdeklődő olvasót ahhoz, hogy kellően átfogó képet alkothasson és megfelelő intellektuális rálátása legyen arra a politikai, közjogi-közhatalmi, s egyben tudati és kulturális képződményre, amelyet államnak nevezünk. Bár mindenki elolvassná, aki döntéseivel hatást gyakorolhat a jövőnkre. Nem csak Magyarországon.

Képes György

12 Szente Zoltán: *Kormányzás a dualizmus korában. A XIX. századi európai parlamentarizmus és Magyarország kormányformája a kiegyezés után, 1867–1918.* Bp., 2011.

13 Mezey Barna: *Magyar alkotmánytörténet.* Bp., 2003. 384.; Kelemen Miklós: *Kormányzás és közigazgatás. A közigazgatás történeti kialakulása, fogalma.* In: *Összehasonlító jogtörténet.* Szerk.: Földi András. Bp., 2014. 197.

Atatürk és az Új Törökország képe a náci ideológiában¹

2014 novemberében jelent meg Stefan Ihrig *Atatürk in the Nazi Imagination* című monográfiája. A fiatal német történész a jeruzsálemi Van Leer Intézet munkatársaként a két világháború közötti török–német kapcsolatokat kutatja, kötete új fejezetet nyit a náci ideológia és világkép eszmetörténeti vizsgálatában, mivel szembemegy több, korábban általánosan elfogadott nézettel. Ernst Nolte szerint ugyanis Mustafa Kemal „nemzeti védelmi diktatúrája a fasiszmus vizsgálatának legföljebb a horizontjához tartozik”. A nemzetközi szakirodalom azonban rendre csupán európai kontextusban elemez, és a nemzetiszocializmust – gyökereit, fajelméletét, ideológiáját és világnézetét – elsősorban Mussolini fasiszta állam- és társadalomelméletének nyomán, a bolsevik térhódítással szemben kibontakozó radikális nacionalizmusként és tekintélyuralmi rendszerként írja le. Ihrig ezzel szemben a nemzetiszocializmus eszmerendszerének rendkívül összetett, számos nemzetközi hatást magán viselő előtörténetét az „Új Törökország” eszméjére és az úgynevezett kemalizmushoz fűződő szoros és meghatározó kapcsolatokra vezeti vissza.

A kötet elsősorban német sajtótermékek – a konzervatív *Neue Preussische Zeitung* (közismert nevén *Kreuzzeitung*), a *Deutsche Tageszeitung*, a *Deutsche Allgemeine Zeitung*, a *Kladderadatsch*, a *Weser Zeitung*, a szociáldemokrata beállítottságú *Vorwärts*, illetve a nemzetiszocialista kötődésű *Völkischer Beobachter* és *Heimatland*, valamint a tömegmédiá egyéb termékei, bulvárlapok, élclapok –, továbbá memoárok, kiadványok, levelezések, audiovizuális források alapján kívánja bemutatni, hogy a török függetlenségi háború és a Mustafa Kemal által alkalmazott hatalomtechnikák milyen esszenciális hatást gyakoroltak a náci világgépre és ideológiára, a kezdetektől egészen a bukásig. A török függetlenségi háború és az azt lezáró lausanne-i békeszerződés volt az első alkalom, hogy az I. világháborút lezáró békeszerződések revíziójára sor kerülhetett, ami a náciak szemében az új, modern világ irányába tett első lépést jelentette. Az I. világháborút követően a Weimari Köztársaságban a politikai közép, a jobb- és szélsőjobboldal egyaránt a versailles-i béke revízióját tekintette Németország legfontosabb feladatának, így a törökországi események 1919 és 1923 között a német sajtóban megnyilvánuló külpolitikai diskurzus legkiemelkedőbb fontosságú témáját jelentették. Általánosan elfogadott volt a nézet, miszerint Törökország az egész antant, a világháború végével kialakult globális hatalmi rendszer ellen harcolt, s aratott felette győzelmet az 1923. évi lausanne-i békeszerződés képében.

1 Ihrig, Stefan: *Atatürk in the Nazi Imagination*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2014. 320 p.

Az NSDAP 1920. december 16-án vette meg – Ernst Röhm szavai szerint az SA szellemi fegyverét – a *Völkischer Beobachter* című lapot, ezen a napon jelent meg hasábjain a „török nacionalisták” és Atatürk követendő mozgalmát bemutató cikk – ettől a naptól kezdve Németországban híradások, cikkek és tanulmányok ezrei járták körül a *hős Törökország* és a *török csoda* témáját, a *török példa*, a török eszközök és metódusok németországi alkalmazásának lehetőségeit latolgatva. Friedrich Hussong antiszemita és revizionista publicista 1922. évi „Mann und Masse” című cikkében Atatürkököt a *kreatív Führer* személyiségjegyeivel ábrázolta, aki képes a megzavart és legyőzött tömegeket egységes nemzetté kovacsolni, s belőlük ütőképes hadsereget szervezni. Hans Tröbst antiszemita publicista Kemal oldalán szolgált a török függetlenségi háborúban, 1921 és 1923 között hatrészes cikksorozatában Atatürkököt háborús hősként, igazi Führerként; a török helyzetet a német helyzet reflexiójaként; a sèvres-i Örményországot Lengyelország megfelelőjeként ábrázolta. Hatodik, a sorozatot lezáró, utolsó tanulmányában egy egyesült nemzeti front létrehozását, a „nemzet megtisztítását” helyezte kilátásba, miként az Törökországban is megvalósult, amikor a török nacionalista hadsereg elűzte, elpusztította az ország görög és örmény lakosságát. Tröbst az SA egyik gyűlésén is beszélt erről, majd előadására reagálva Hitler nevében titkára a következőket írta az újságírónak: „Amit Ön Törökországban tapasztalt, azt fogjuk megvalósítani mi is.” Néhány nappal a sörpuccs előtt a *Heimatland* arról értekezett, hogy a jövőben a német „politikai gravitáció központja” nem Berlinben, hanem Münchenben lesz, amint azt Kemal pasa is tette Ankarából kiindulva Törökországban („Ankara Münchenben” elgondolás).

A sörpuccsot követően Hitler az ellene indított bírósági eljárás során, védőbeszédében a nemzeti felszabadulás kapcsán Enver pasa és Kemal pasa példáján keresztül igyekezett érzékeltetni, hogy a haldokló ország feltámasztását nem lehetséges az ország testének beteg részéből kiindulva megkezdeni (ezzel is az Ankara–Konstantinápoly, illetve a München–Berlin ellentét párhuzamára utalt). A hazaárulás vádjára két államférfi legitimációs törekvéseit hozta fel védekezésül: a puccskíséret jogosságát Mustafa Kemal pasa és Benito Mussolini példájával próbálta igazolni.

Hitler kancellári kinevezését követően a német politikai diskurzusban és sajtóban Mustafa Kemalt következetesen mint Hitler példaképét, „csillagát az éjszakában” ábrázolták. A *Berliner Lokal-Anzeiger* 1933-ban az Új Törökországot az *új világrend szimbólumaként* emlegette, míg a *Kreuzzeitung* 1933 novemberében a német nemzetiszocializmus és a török kemalizmus testvéri viszonyáról közölt cikket. Hitler 1933-ban a török *Milliyet* lapnak adott interjút, amelyben hangsúlyozta, hogy Atatürk személye önbizalmat adott neki, hogy a nemzetiszocializmus eszméit sikerre viheti. 1938-ban Atatürk születésnapja alkalmából Hitler úgy fogalmazott, hogy Atatürk volt az első személy, aki megmutatta: újjá lehet teremteni és mozgósítani lehet azt az erőt, amelyet egy ország, egy nép már egyszer elvesztett. Továbbá hozzátette: „Mussolini volt az első, én pedig a második tanítványa [Kemal pasának]”. Egyes feljegyzések szerint egy Mustafa Kemal-mellszobrot is becses tulajdonaként tartott számon. 1939 áprilisában, Hitler negyvenedik születésnapján a török delegáció felkereste és felköszöntötte a kancellárt, aki a következőképpen fejezte ki háláját: „Törökország volt a mi példaképünk.” Később, a Lengyelország ellen viselt háború közepette pedig a következőket mondta a török nagykövetnek, Hüsrev Geredének: „Atatürk példáját követjük.” 1938 novemberében Németország a sörpuccs 15. évfordulójára emlékezett, ekkoriban zajlott a kristályéjszaka, valamint Csehszlovákia megszállása is, ennek ellenére amikor 1938. november 10-én Mustafa Kemal Atatürk elhunyt, minden jelentős német sajtótermék címlapon emlékezett meg a „török Führer”-ről.

Ihrig könyvében számos egyéb példával támasztja alá abbéli meggyőződését, miszerint a náci Németországban Mustafa Kemal Atatürknek valóságos hagiográfiája alakult ki: Törökországon kívül a legtöbb Kemal-életrajzt Németországban adták ki, az egyik 1935-ben élte tizedik kiadását, s Joseph Goebbels egyik kedvelt olvasmánya volt. Mindazonáltal nem a török államfő magasztalásában nyilvánult meg leginkább az úgynevezett kemalizmusnak a nemzetiszocialista ideológiára gyakorolt sokrétű hatása, közismert, hogy a náci Németország számos egyéb „nemzetvezetőt” számon tartott hivatalos történetírásában a világ-történelem alakulására nagy hatást gyakorló történelmi személyként. A „kemalizmus” és az Új Törökország értelmezése, Mustafa Kemal hatalomtechnikája a Nagynémet Birodalom és a nemzetiszocializmus világképének formálásában mindazonáltal szembetűnően nagy jelentőségű volt.

A kor hivatalos közbeszédében és politikai diskurzusában a következőket emelték ki a török politikai elképzelésekből és gyakorlatból: 1. a nemzet egységesítése egy Führer irányítása alatt, majd az egységesült nemzet harcba vonulása; 2. a külső és belső ellenzék, illetve ellenfelek elpusztítása, egy tisztán nemzeti (völkisch) állam létrehozása; 3. egy modern állam építése (Aufbau) forradalmi reformok által; 4. revizionista külpolitika. Így a sikeres török függetlenségi háború történelmi tapasztalatként, követendő példaként szolgált. Hasonló párhuzamokat sugallt, hogy a tisztán nemzeti államot a görög és örmény ellenséggel való leszámolással teremtették meg. A hanyatló, kozmopolita, multikulturális Oszmán Birodalmat szembeállították a modern, virágzó, nemzeti Törökországgal. Példaként szolgált, hogy a szövetséges hatalmak által a törökökre kényszeríteni kívánt gazdasági rabszolgasors elleni küzdelem nyomán egy rohamosan fejlődő, ipari forradalmat megvalósító, „felvilágosult” Ankara képe jelent meg a híradásokban. A revizionista politika eredményei pedig nem korlátozódtak csupán a függetlenségi háborúra, hanem a montreux-i egyezmény ratifikációja 1936-ban (melynek nyomán a Boszporusz felett kizárólagos török ellenőrzés érvényesült), valamint az Alexandrettai szandzsák Törökországhoz csatolása 1938-ban újabb sikereket jelentett.

Ihrig megközelítése nem csupán a nemzetiszocialista ideológia vizsgálata szempontjából lehet kiemelkedően értékes a magyar történettudomány számára, hanem a két világháború közötti magyar-török diplomáciai, kereskedelmi és kulturális viszonyok értelmezésének tekintetében is.

Kránitz Péter Pál

A frankofón Európa és Magyarország a hidegháború kezdetén¹

Az utóbbi évek örvendetes fejleménye, hogy a magyar–francia kapcsolatok 1945 és 1990 közti időszakának tanulmányozásához immár igen jelentős és egyre bővülő szakirodalom áll rendelkezésünkre. Fejérdy Gergely könyve, amely a szerző 2009-ben a Sorbonne Paris IV Egyetemen megvédett doktori disszertációja alapján készült, a két ország közti klasszikus diplomáciai kapcsolatok bemutatásánál jóval többre vállalkozik. Egyrészt Franciaországon túl bevonja vizsgálódásaiba a külkapcsolataiban szintén a francia nyelvet használó Belgiumot és Svájcot is. Másrészt a diplomáciai-politikai viszony alakulásának részletes bemutatásán túl a gazdasági és kulturális összefüggésekre is bőszégesen kitér. És mindezt a kelet-közép-európai térség egészének összefüggésrendszerébe ágyazza.

Fejérdy Gergely tekintélyes méretű, több mint 600 oldalas monográfiájának megírásához hatalmas mennyiségű forrást dolgozott fel. A nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó általános összefüggések megvilágításához nem csupán a legújabb, főként francia nyelvű szakirodalmat használta fel, de merített a historiográfia korábbi évtizedeinek időtálló műveiből is. A szerző elmélyült levéltári kutatásokat folytatott a négy vizsgált országban, különösen Franciaországban és Magyarországon. Az érintett külügyminisztériumok dokumentumain túl kezébe vette a NATO és a francia katonai hírszerzés vonatkozó iratait is. A francia és a belga katolikus levéltárakra is kiterjedt a figyelme.

Franciaország, Belgium és Svájc, valamint Magyarország 1944 és 1956 közti viszonyának bemutatását a szerző nagy ívű gondolatkísérelt keretében végzi el. Ennek lényege, hogy három olyan európai ország külpolitikáját hasonlítja össze, amelyek nemzetközi státusa különbözik ugyan, összeköti őket azonban a közös nyelv, a kulturális közösség és számos történelmi kapcsolódás van közöttük. A könyv alaphipotézise szerint valamely ország nyelve befolyásolhatja külpolitikai választásait: Franciaország, Belgium és Svájc egyaránt a francia nyelvet használja – természetesen az egymás közti hivatalos interakciók során is. A szovjet befolyás alá került Magyarországgal kapcsolatos eseményekre (például a Rajk-per, Nagy Imre 1953-as miniszterelnöki kinevezése) adott reakciók jól dokumentálható lehetőséget adnak az összehasonlításra. A vizsgálat kiértékelhetőségét növeli, hogy Fejérdy a külpolitikai konvergenciát konkrét ország – illetve országcsoport – vonatkozásában, egy részletesen kutatható időtávot kiválasztva figyeli meg. Induktív módszer alkalmazásával a tények részletes feltárásából és bemutatásából indul ki. Úgy véli, hogy a három,

1 Fejérdy, Gergely: *L'Europe francophone et la Hongrie au début de la guerre froide. Les relations diplomatiques et culturelles entre les pays francophones de l'Europe occidentale et la Hongrie de 1944 à 1956*. Paris, Honoré Champion Éditeur, 2014. 607 p. (Bibliothèque d'études de l'Europe centrale. Collection dirigée par Daniel Tollet. 14. « Série Histoire contemporaine » sous la direction de Frédéric Dessberg.)

általá frankofónnak nevezett európai ország külügyi rendszerében szövődő hivatalos és félhivatalos személyes kapcsolatok – amelyeket megkönnyít a közös nyelv – hatással vannak a diplomáciai döntésekre is.

A három ország budapesti követségeit számos közös „élmény” is összekötötte: így például 1948. szeptember 16-án a magyar hatóságok letartóztatták Lucien Gouazé kapitányt, a francia katonai hírszerzés bécsi vezetőjét és sofőrjét a budapesti belga követségről kifelé jövet. A kapitánynak sikerült a nála lévő anyagokat a belga követségen hagyni, így nem tudták rábizonyítani magyarországi tevékenységét. Mindazonáltal elítélték, és a Szovjetunióba hurcolták. Az eset kapcsán bebörtönözték a belga képviselőt egyik francia származású munkatársát, valamint több magyar állampolgárt is, akik kapcsolatban álltak a két követséggel.

A szerző meggyőzően érvel amellett, miért is tekinthető jó választásnak a francia nyelv: hosszú ideig elsőrendű szerepet játszott a diplomáciában, és – ahogyan írja – „sok ember képzeletében a humanista értékek és főként a kultúra hordozója...”. Ezek az asszociációk szerint „különös egyetemességgel és nyitottsággal” ruházzák fel ezt a nyelvet, ami még inkább alkalmassá teszi a nemzetközi kommunikációban való felhasználásra. Ezzel magyarázza Fejérdy azt a tényt, hogy noha Belgiumban és Svájcban csupán a lakosság egy részének az anyanyelve a francia, mindkét ország külkapcsolataiban mégis ezt használja.

A műben feldolgozott mintegy 12 év fejleményeit négy periódusra osztva (1944–1947, 1947–1949, 1950–1953, 1953–1956) mutatja be a szerző, az egyes időszakokat kismonográfia terjedelmű részekben előadva. A kifejtés módja minden esetben a következő: előbb meghatározza, hogy az adott korszakban milyen helyet töltöttek be a vasfüggöny mögötti országok – különösen Magyarország – a három frankofón ország külpolitikájában, majd a kétoldalú kapcsolatok részletes bemutatása következik, azok politikai, gazdasági és kulturális vetületeit egyaránt tárgyalva. Szó esik az emigráció fontosnak ítélt témájáról is.

Az első rész az 1944. márciustól 1947. júniusig tartó szakaszt állítja elének, vagyis a II. világháború végétől a hidegháborús viszonyok kialakulásáig. Ebben az időszakban ment végbe a diplomáciai kapcsolatok újrafelvétele és a szemben álló blokkok kialakulása. Fejérdy bizonyos hasonlóságot mutat ki a három vizsgált államnak a térségünkkel – benne Magyarországgal – kapcsolatos magatartásában: igyekeztek minél gyorsabban helyreállítani a hivatalos kapcsolatokat Kelet-Közép-Európa államaival, Csehszlovákiát és Lengyelországot kulcsfontosságúnak ítélve Európa biztonsága és a gazdasági kapcsolatok újrakezdése szempontjából. Igyekeztek továbbá támaszt találni egy esetleges újabb német megerősődéssel szemben és megfigyelőállásokat létesíteni a szovjetek kialakuló érdekszférájában. Ezek az országok a szerző szerint tartottak attól, hogy a szovjet befolyás erősítése érdekében Moszkva beveti a pánszlávizmus és az ortodoxia kulturális fegyvereit is. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a hivatalos kapcsolatok felvételének nagy nehézségei ellenére is bizonyos optimizmussal közelítették régióinkhoz, különösen Magyarországhoz. Úgy érezték ugyanis, hogy Magyarország képes erőteljes ellenállást kifejteni a kiépülő szovjet uralommal szemben, amiben az 1945-ös választás eredményei és az 1947-es békeszerződés aláírása csak megerősítették őket.

A párhuzamosságok mellett Fejérdy felhívja a figyelmet Párizs, Brüsszel és Bern Magyarországgal kapcsolatos magatartásában megfigyelhető különbségekre is. Elemzése szerint a főként presztízsére és kultúrájának tekintélyére támaszkodni igyekvő Franciaország volt a leginkább derűlátó a kétoldalú kapcsolatok fejlődési perspektíváit és országunk jövőjét illetően. Svájc ennél realistábban ítélte meg az ország lehetséges mozgásterét a kialakuló

szovjet blokkon belül, és főként a gazdasági kapcsolatok fejlesztését igyekezett előtérbe állítani. Belgium volt a legborúlátóbb az aggasztó szovjet térfoglalás miatt.

Magyarországnak a három frankofón európai országhoz való hozzáállásában a szerző sok hasonlóságot fedez fel. Budapest igyekezett felhasználni azokat a külpolitikai elszigeteltségből való kilábalásra, a gazdaság háború utáni újraindítására. Arra törekedett, hogy kultúrája révén bizonyítsa függetlenségét a germán és a szláv világgal szemben. Fejérdy rámutat, hogy egyes társadalmi csoportok számára a három frankofón ország képviselte bizonyos értelemben a nyugati kultúrát, valamiféle „harmadik utat” a szuperhatalmak között. A kétoldalú diplomáciai kapcsolatok fejlődését 1944–1947-ben mindazonáltal fékezte a franciaországi és belgiumi magyar hadifoglyok ügye, valamint a kommunisták növekvő befolyása Magyarországon.

A második rész az 1947. júniustól 1949. decemberig tartó időszak fejleményeit tárgyalja. Fejérdy megfigyelései szerint a három frankofón ország Kelet-Közép-Európával kapcsolatos külpolitikája ekkoriban tovább közeledett egymáshoz. Felismerték, hogy fel kell adniuk azt a próbálkozásukat, hogy közvetítő szerepet játszanak a két szuperhatalom között. Ennek nyomán politikájuk fokozatosan két cél megvalósítására redukálódik: megkísérelnek megtartani a megfigyelőhelyüket a vasfüggöny mögött, és lépéseket tesznek nemzeti érdekeik védelmére (például a vállalatok köztulajdonba vételekor, a kém- és ezzel összefüggő kitiltási ügyekben vagy a nyugati külképviselteknek a külvilágtól való elszigetelése megakadályozása érdekében). Fel kellett ismerniük, hogy cselekvési terük szinte a nullára csökkent, és az államközi kapcsolatok helyét torz módon a kommunista pártok közti érintkezés kezdi átvenni. A belga és a svájci külpolitika 1947 nyarától már nagyon óvatos. A francia diplomácia Nagy Ferenc miniszterelnök lemondását és számos magyar politikus Nyugatra menekülését ugyan aggasztónak látta, 1948 tavaszáig mégis megőrzött bizonyos derülátást.

Az 1950. januártól 1953. májusig terjedő periódust feldolgozó harmadik részből megtudhatjuk, hogy a három frankofón ország külpolitikája ez időre még közelebb került egymáshoz, és kapcsolatuk tovább erősödött az 1949–1950. évek nemzetközi megrázkódtatásai következtében (1949. augusztus: az első sikeres szovjet atombomba-kísérlet, október: a Kínai Népköztársaság megalakulása, 1950. június: a koreai háború kirobbanása). Párizsban, Brüsszelben és Bernben a csatlós államokkal fenntartott kapcsolatai teljesen formálissá válnak. Fejérdy megállapít bizonyos különbségeket a régió egyes országaihoz fűződő viszony alakulása tekintetében: a Magyarországgal fenntartott kapcsolat szerinte kevésbé romlott, mint a geopolitikailag fontosabbnak ítélt Lengyelországgal és Csehszlovákiával. Jugoszlávia viszont a szovjet blokkból való kiugrása miatt egészen más elbírálásban részesült. A három ország külügyi vezetése bizonyos habozás után úgy döntött, hogy a rengeteg nehézség ellenére a magyarországi diplomáciai jelenlétet mindenáron megőrzi a megfigyelőpont megtartása és az ellenzéki elemek bizonyos mérvű támogatása érdekében. E politika részeként a frankofón európai országok budapesti követségei nem csupán nagyon szorosan kapcsolatosak a egyházak helyzetének alakulásával, amelyek elsődleges szerepet játszottak a kommunista rendszerekkel szembeni ellenállásban, de több alkalommal segítették is azokat. Belgium 1950-ben felajánlotta, hogy befogadja a feloszlott szerzetesrendeket. A francia követség részt vett a magyar katolikus egyház és a Vatikán közötti kapcsolattartásban, és bizonyos információkat közvetített a fogságban lévő Mindszentyről. Svájc pedig a humanitárius segítségen túl a protestáns egyházakkal és a katolikus egyházzal egyaránt fennálló kapcsolatai révén igyekezett pontos értesüléseket szerezni a szovjet blokkbeli vallási helyzetről.

A szerző szerint továbbra is problémát jelentett, hogy a kétoldalú kapcsolatok, így a kulturális kapcsolatok is nagyrészt a kommunista pártok közt bonyolódtak, beleértve a

kommunista befolyás alatt álló szakszervezetek és a nemzetközi békemozgalom kereteiben létrejött kapcsolatokat is. A magyar külügy viszont a három frankofón országban egyre jobban megszerveződő, egymással összeköttetési hálózatokat kialakító antikommunista emigrációt tekintette a fő nehézségnek. A három vizsgált ország diplomáciája számára a kétoldalú viszony alakulása Sztálin haláláig nem tűnt perspektivikusnak. Egyedülálló ugyanakkor a szovjet blokkban, hogy a budapesti Francia Kulturális Intézet a jogi státusa körüli bizonytalanságok ellenére megszakiítás nélkül működhett az egész korszakban.

Az 1953. júniustól 1956. októberig tartó időszakot bemutató negyedik rész szerint a három frankofón ország közti kapcsolat és együttműködés még inkább megerősödött. Mindhárom fővárosban feléledt a remény, hogy a Sztálin halála után hatalomra került új szovjet vezetőkkel folytatott tárgyalások során megoldódnak az akut nemzetközi kérdések, ezért a két szemben álló blokk közti közeledést szorgalmazták. Átütő eredmények azonban nem következtek be. Nagy Imre 1953. júliusi kormányprogramja különös bizakodással töltötte el a három állam diplomatáit. Voltak is gesztusok magyar részről. Így például 1953. augusztusban enyhítették a nyugati diplomatákkal szemben 1951. januárban bevezetett Magyarországon belüli utazási korlátozásokat. Megfigyelhető volt továbbá bizonyos korlátozott nyitás, főként a kultúra területén: nagyobb számban beengedtek nem marxista művészeket és tudósokat, szélesebb lehetőségek kínálkoztak a francia nyelv oktatására. Mindezek célja azonban Fejérdy szerint inkább a propagandalehetőségek külföldi szélesítése volt. A három frankofón országban található magyar követségek elszigeteltsége tovább fokozódott, mivel szinte csak a helyi kommunista pártokkal és azok szimpatizánsaival álltak kapcsolatban. A Rákosi vezette visszarendeződés miatt pedig a kedvező változások hatása csak korlátozott lehetett.

Újabb pozitív elmozdulást Franciaország, Belgium és Svájc Magyarországgal való viszonyában a szerző 1956 nyarára vonatkozóan, Rákosinak a hatalomból való eltávolításával összefüggésben állapít meg: ezt követően gyors ütemű nyitást ír le főként a kultúra és a gazdaság tekintetében. A forradalom előestéjén a három frankofón ország külügyi vezetése az olvadás nyomán végbement reformok következtében Magyarországot az egyik legígéretesebb csatlós államnak látta. Felmerült, hogy a követségeket nagykövetség rangjára emelik, illetve tervek születtek parlamenti képviselők kölcsönös látogatásáról – mindezen elképzelések azonban hosszú időre meghíúsultak az 1956-os forradalom szovjetek általi leverése miatt...

A monográfia következtetéseiben Fejérdy Gergely először sorra veszi, hogy a három vizsgált állam Magyarországgal kapcsolatos percepciójában milyen közös pontok figyelhetők meg, majd rátér a könyve elején felvázolt, a frankofónia hatásával kapcsolatos gondolatkísérletének bővebb kifejtésére. A francia, a belga és a svájci külpolitika – Fejérdy kutatásai szerint – úgy tekintett Magyarországra, főként Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála után, mint a Szovjetunió kísérleti terepére a szovjet blokkon belül. Úgy vélték továbbá, hogy Magyarország kitűnő lehetőséget nyújt a moszkvai vezetésen belüli erőviszonyok tanulmányozására is. A vasfüggöny többi államához képest kevésbé tűnt számukra agresszívnek, amit abból eredeztettek, hogy a Szovjetunió kisebb mértékben használta a nemzetközi porondon. Azon a véleményen voltak, hogy a magyar kommunista rendszert kizárólag a szovjet hadsereg jelenléte teszi lehetővé. Háborús konfliktus esetén Magyarország a szovjet blokk leggyengébb láncszeme lenne. Úgy látták, hogy a magyar lakosság mély kommunizmusellenessége és nemzeti érzelmei nem tesznek lehetővé ősziinte hosszú távú együttműködést egy szláv nagyhatalommal.

Fejérdy Gergely könyvének egyik legérdekesebb része a frankofón tényezők kimutatása a vizsgált négy ország interakcióiban. Érvelésében vannak valóban meggyőző, kevésbé helytállóknak tűnő és inkább érdekességnek tekinthető részletek egyaránt. Az erős érvek közé sorolom, hogy a vizsgált időszakban a svájci és a belga diplomácia irányítói országuk francia nyelvű vidékeiről származtak. A Magyarországon szolgáló svájci diplomaták többsége és sokan a belgák közül franciául végezték tanulmányaikat. Némelyek közülük Franciaországban is tanultak, vagy Franciaországban is szolgáltak diplomataként a két világháború között. A francia külügy nagy figyelemmel követte frankofón szomszédjainak politikáját a szovjet csatlós államok esetében (például a berni francia nagykövetség rendszeresen küldte a térségünkkel foglalkozó svájci cikkeket Párizsba). A három ország rendszeresen támogatta egymást Kelet-Közép-Európa kapcsán, az egyaránt NATO-tag Franciaország és Belgium között még szorosabb együttműködés alakult ki. Kevésbé tartom viszont helytállóknak, amikor a szerző a frankofón országok budapesti misszióvezetőinek erős szolidaritását azzal támasztja alá, hogy „bizonyos esetekben még értesüléseiket is megosztották egymással” (538.). Ez ugyanis az egymással baráti viszonyt ápoló országok követségeinek napi munkagyakorlatához tartozik. Azt sem lehet betudni a frankofón közösség összetartó erejének, hogy az 1950-es évek elején a magyar külügyminisztériumban szovjet mintára olyan hivatali struktúrát alakítottak ki, amelyben a három frankofón ország a Nyugat-Európával foglalkozó részleghez került (539.).

Inkább a hasznos és érdekes adalékok, mint az érvek közé sorolom a korabeli magyar külügyi rendszer frankofón elemeinek számbavételét. Fejérdy Gergely művéből megtudhatjuk, hogy a magyar külügyminisztérium a budapesti diplomáciai missziókhöz küldött hivatalos dokumentumaiban a magyar mellett következetesen a franciát használta (1953-tól az orosz is). Több olyan magyar diplomata is teljesített szolgálatot Párizsban, Brüsszelben és Bernben, akik Franciaországban végezték tanulmányaikat, vagy egymást követően több frankofón országban is dolgoztak. A legjobb példa erre Kutas Imre, aki 1953-ban ügyvivő volt Svájcban, 1954 és 1958 között a párizsi magyar diplomáciai missziót vezette, majd 1958–1960 között a brüsszeli kirendeltséget irányította. Fejérdy több olyan, az 1945 utáni magyar külpolitikában szerepet játszó személyt említ, akiknek előéletében hangsúlyosan megfigyelhető a frankofón elem: egyesek Moszkva küldöttjeiként aktív szerepet játszottak a francia és a belga kommunista munkásmozgalomban: így például Berei Andor (1949–1954-ben külügyminiszter-helyettes) 1934 és 1945 között Moszkva küldöttje volt a belga kommunista pártban. Gerő Ernő a két világháború között hosszú ideig a Kominternt képviselte a belga és a francia kommunista pártban. Az eredetileg francia nyelvtanár Rajk László (1948–1949-ben külügyminiszter) tanulmányai egy részét Párizsban végezte, és a spanyol polgárháború után Franciaországban élt menekültként. Maga Rákosi is beszélt franciául...

A szerző arra az összefoglaló következtetésre jut, hogy a Franciaország, Belgium és Svájc Magyarországgal kapcsolatos külpolitikájában szerepet vállaló diplomaták tevékenységére befolyással bírt „a közös frankofón eredetük, képzettségük, hálózataik, amelyben gyakran a magyar résztvevőkkel (főként olyan emigránsok, művészek és magas rangú hivatalnokok, akik tanulmányaikat külföldön végezték...) is osztoztak.” A szerző véleménye szerint ezen tényezők hatása nem szűnt meg teljesen a hidegháborús viszonyok közepe sem.

A frankofónia erőteljes nyelvi és kulturális jelenléte a vizsgált „történetben” aligha vonható kétségbe. Az ezt hordozó elemek összegyűjtése számos érdekes tudásanyaggal szolgál a korszak megismeréséhez. Mindez azonban – megítélésem szerint – nem támasztja alá bizonyító erővel a frankofón tényező elsőrendű hatását az események alakulására. Fran-

ciaországnak az Egyesült Államokkal és Nagy-Britanniával való stratégiai szövetségi kapcsolata a nyelvi, kulturális és mentalitásbeli különbözőségek ellenére is igen szoros együttműködést eredményezett a szovjet érdekszférába került Magyarországon is.

Fejérdy Gergely hatalmas mennyiségű levéltári és könyvészeti anyagra támaszkodó, kiválóan megírt monográfiája mindazonáltal nagy jelentőségű hozzájárulás a kelet–nyugati kapcsolatok, a hidegháború történetének kutatásához, a szovjet térfoglaláshoz való nyugati hozzáállás tanulmányozásához, az európai frankofón országok sajátos szempontjainak megismeréséhez. Ahogyan George-Henri Soutou a mű előszavában írja: „Ez a könyv válasz azoknak, akik túl gyorsan jelentik ki, hogy a hidegháború idején Nyugat-Európa túl könnyedén hagyta sorsára Kelet-Európát: a valóság ennél végtelenül bonyolultabb.”

Kecskés D. Gusztáv

— MTA —

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

**Történettudományi
Intézet**

HU ISSN 0083-6265

Kiadja az MTA BTK Történettudományi Intézet

A kiadásért felel Fodor Pál igazgató

A szerkesztési, tördelési munkálatokat

az MTA BTK TTI tudományos információs
témacsoportja végezte

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva

A térképeket készítette: Nagy Béla

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet